

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1984 — Ч. 7-8 (279-280)

О. Зуєвський: КАССІОПЕЯ (V)

Ю. Шевельов: СЛОВО ПРО ЛАВРЕАТИВ 1983 РОКУ

І. Фізер: НАГОРОДА ФОТА ЕММІ АНДІЄВСЬКІЙ

Я. Розумний: ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ — ФЕНОМЕН
ПОЕТИЧНИЙ ЧИ ПСИХОЛОГІЧНИЙ?

Т. Геврик: ПРОЄКТУВАННЯ І РЕКОНСТРУКЦІЯ
КИЄВА В 1930 РОКАХ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

В. Витвицький: ПРО ПОДІЇ ГОЛОСНІ І — ТИХІ

М. Прокоп: УГВР З ПЕРСПЕКТИВИ СОРОКЛІТТЯ

М. Богачевська: УКРАЇНСЬКА ЖІНКА
ТА МІЖНАРОДНИЙ ФЕМІНІЗМ

о. І. Гриньох: СЛОВО З НАГОДИ 40-РІЧЧЯ УГВР

Б. Витвицький: ФІЛОСОФІЯ, ПОЛІТИКА
ТА ПОЛІТИКА У ФІЛОСОФІЇ

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Юрій Коломиєць

БІЛІ ТЕМИ

«Сучасність», 1983, 141 стор. Обкладинка Анатолія Коломийця.

Збірка поезій.

Ціна 8 ам. дол.

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В ХХ СТОЛІТТІ

Документи і матеріали; три томи. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. «Сучасність», 1983, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Якова Гніздовського.

У збірці вміщені документи від кінця XIX до 1980-их років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.

Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj

254 West 31st St. 8th Floor

New York, N. Y. 10001

USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1984

Ч. 7-8 (279-280)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JULI-AUGUST 1984
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Богдан Бойчук, *література*
Лариса Онишкевич, *літературознавство*
Богдан Певний, *мистецтво*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Богдан Корлюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 8th floor, New York, N.Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

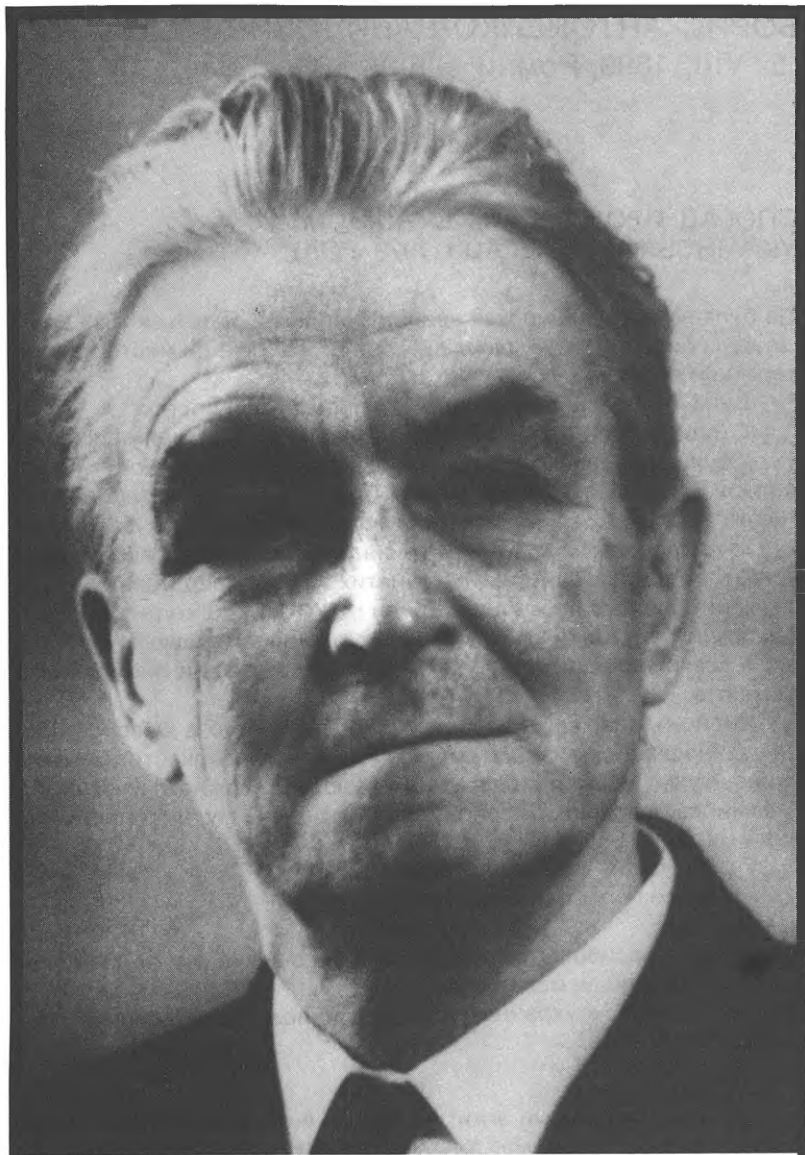
Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Eugen Harabacz

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag
Daiserstraße 13-15
8000 München 70

Сл. п. Борис Антоненко-Давидович
5.VIII.1899—8.V.1984

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ
(5. VIII. 1899, Ромни — 8. V. 1984, Київ)

СПОГАД ПРО ПРИЙОМ СТАЛІНОМ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ 1929 РОКУ

Це була перша "украинская неделя в Москве", здається 1929 року. Це була перша спроба, після якої були т. зв. декади мистецтва, літератури тощо.

Була створена така "широ-українська спецспроба".

Столиця була в Харкові тоді і з Харкова туди мали виїздити. Туди були запрошені до Харкова і дехто з київських "попутників", в числі яких і я, і Підмогильний, і Плужник — три, а решта — ні. Ну, не буду зараз спинятися на всіх подробицях, коли їхали туди. А все скидалось на "сводний гренадзьорський полк" або на Ноїв ковчег, де по парі "чистих" і "нечистих". Так із представників найзнаменитіших організацій тоді були і ВУСПП,* і футуристи і отакі так звані "попутники" типу мене і Підмогильного тощо. Ну, добре, після всяких урочистостей і т. д. трапився теж один із комічніших моментів.

Коли ми, приїхавши на Курський вокзал, — бо ж з Харкова їхали до Москви, мороз був добрячий, на пероні оркестра заграла якийсь туш, і пішли ми форменним ходом. До кожного з нас підбігає якийсь чоловічок і пропонує піднести речі. Ну, це із представників літератури.

Підбіг також і до мене один і каже:

— Разрешите, мы поднесем!

Я кажу:

— Нет, спасибо! (У мене ж неважкий кошик, я сам один і доне-су старомодний чемоданчик).

— Скажите, а украинская писательница Лесья Украинка приехала сегодня?

Матеріал, пов'язаний з життям Бориса Антоненка-Давидовича, друкуємо в зв'язку з недавньою звісткою про смерть відомого українського письменника, що сталася в Києві 8 травня ц. р. Подаємо в цьому числі інформацію друзів покійного про похорон письменника. Містимо один зі спогадів Антоненка-Давидовича, передані ще за його життя, які письменник просив пустити в світ щойно після смерті. — Ред.

* ВУСПП — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників. — Ред.

Кажу:

— Нет, не приехала!

— Почему?

— Умерла.

— Когда?

— Лет двадцать тому назад!

Він відскочив скоро вже на місці, і більше я вже його ніде не бачив.

Після всяких тих урочистостей з комічними пригодами нарешті ми розташувалися в Європейському готелі. Це проти колишнього Охотного ряду й Іверської ікони Божої Матері (тоді вона, здається, ще була). Увечері ми завжди сходились — це як обов'язок було — на вечерю всі в ресторані місцевому, за який безперечно платили не ми, але держава платила. Ну, ось керівник нашого оцього "сводного гренад'юрського полка" Іван Юліянович (чи теж, власне, Юдович, — його ж батько був на ім'я Юда, — як же ж: український письменник, а батько Юда?), Іван Юліянович Кулік сказав:

— Товариші, завтра, будь ласка, не розходьтесь! Не розходьтесь, бо завтра ми ідемо подивитись Кремль і зокрема Оружейну палату або Грановитую палату і теремá московських царів.

Кремль тоді був закритий абсолютно для всіх, крім отаких спеціальних організацій, тоді в виняткових випадках "представителів української літератури советской".

Так звичайно ввечері оголошувалось, хто має коли куди їхати, бож запрошень дуже багато: і там, і там, і там запрошують. Бо звичайно і там, і там, і там ми виступали, читали свої вірші. Так наприклад, там, і там, і там Усенко читав свого вірша "Вірний наш секретарю, як любили ми тебе на заводі трудному, у цеху прокатному!" Ну, це був його коронний вірш, і він його скрізь деклямував. Або Валеріян Поліщук: "Юнацька кров шумує в наших жилах, юнацька кров, юнацька кров!"

Ну, так от ідемо подивитись Кремль.

Ну, а як же ти не попав у якусь групу чи що, можеш іти по музєях, дивитись старовинні московські пам'ятки, можеш в крамницю зайти купити, що тобі треба, Це ж доба НЕПу, коли все розквітло, крамниці повні всіляких товарів, тим більше в Москві.

Ну, подивитись Кремль, особливо Грановиту, теремá московських царів, — дуже кортіло. Бо я колись до революції був у Кремлі вже, бачив і цар-пушку, з якої не можна стріляти, і цар-колокол, який, як писав Герцен, ні разу не задзвонив, що упав і розбився, — але Росія пишалась ним і виставила напоказ всім чужоземцям у Кремлі. Це все бачив. Бачив і Оружейную палату чи Грановитую палату, але теремá московських царів тоді були зачинені

на ремонт. А мене це все особливо цікавило.

Ну, ось ми ранком пішли туди. Зібрались на сніданок і без сніданку рушили ми всі "сводним гренадзьорським полком". Прийшли ми не через Царські ворота, а через... як вони звуться, — це другорядні, чи як вони звуться — Ворота Історичного музею.

Правда, перед тим, як увійти в середину, трошки нас затримала одна сцена, яка дуже мене здивувала. Перед нами машина вантажна спинилась з цементом. Очевидно, в Кремлі відбувались якісь там чи ремонт чи прибудови: був потрібний цемент. Але просто їх — перегорожа. Цей шофер засигналив, раптом із середини вибігає хоробрий лейтенант, перевіряє документи шофера, що й як, а п'ять червоноармійців заскакують на кузов і починають штиками проколювати цемент.

Це можна було б зробити і в'їхавши за мури Кремля, щоб не показувати людям цю сцену. Це нам не дуже респектабельно наводило тільки сумні думки.

Кінець-кінцем ця машина проїхала, і нас пустили в Кремль. Ну, подивились ми на теремá малії, подивились на Оружейную палату, здивувались з цих здоровезних чобіт Петра I, які там стоять, і т. д. Маємо виходити. Нарешті, це ж то, як бачу, будемо дивитись теремá московських царів. Коли Іван Юліянович, або Іван Юдович, точніше Кулик каже:

— Товариші, не розходьтесь: зараз ми ідемо на прийом до товариша Сталіна.

Ну, це можна було б сказати і звечора, але, очевидно, з міркувань безпеки нам не сказано напередодні. Так скажу, щоб застукати несподівано, щоб якийсь потенціальный фантастичний терорист не прихопив з собою чогось, що могло б, чим міг би повернути великого вождя народів і т. д. і т. д., рідного батька Йосифа Віссаріоновича Сталіна.

Кулик сказав:

— Це близько, це — на Луб'янці.

От і маєш! Я думав, це — в мурах дворів Кремля. А він — на Луб'янці! Ну, гаразд: на Луб'янці, так на Луб'янці.

Тепер ми вже пройшли крізь Царські ворота. Пройшли повз пам'ятник "первопечатнику Фьодорову". Зайшли в т. зв. Китáйгород і тут, недалеко від Луб'янки з своїм знаменитим будинком ГПУ — двоповерховий будинок, скромний будинок, але він виходить не відразу на вулицю, а тут щось подібне до скверика. Але в глибині ні ніякого вартового, ні нічого нема. Це є ЦК КПСС(б) — Компартії більшовиків Радянського Союзу. Ніякої охорони, нічого нема. Але, звісно, вона — була. Заходимо. Вступили і — абсолютна тиша.

Я мимоволі пригадав заголовок Достоєвського *Записки із*

мёртвого дома. Оце й є "мёртвый дом" чи що?

Наші керівники побігли до бюро перепусток (тут воно було побіля в коридорі): показувати, хто прийшов, що й як, а нам запропонували роздягатись тут, в коридорі, знімають верхній одяг.

Кажуть, що в дальшому хто прийшов на прийом до Сталіна, того роздягали до тіла, обшукувати. В нас цього не було.

Ми зняли верхні пальта, і коли наші керівники (там говорилося пошепки, що офіційно робиться) — тихо так (щоб загальна тиша, урочиста тиша цього "мёртвого дома" не була порушена!) нам запропонували піднятись знову вище, ми вийшли на другий поверх. Широкі сходи, на них дві площадки з поворótами, і на площадках стоїть, як скульптура: людина в шинелі, в буденнівці, на петлицях, на кривавих петлицях — оця уніформа "ГПУ". Вони стоять як монументи, але кожного, хто проходить, сверлять очима наскрізь.

Ну, що ж? Так і годиться! Повинна ж бути якась і тут охорона в середині від усякої можливої скверни!

Вийшли ми нагору, на другий поверх. Нам запропонували одразу пересікти коридор і ввійти в горішинні двері. Ввійшли ми: велика довгаста зала. В ній недалеко від дверей стоїть трибуна, а там уздовж всієї залі розставлено багато столів, а всі вони як один стіл, накриті, здається, червоним сукном. І, як автомат, ходить технічка в синім комбінезоні, червона хустинка на голові, яка розставляє стільці. Ще метушаться якісь люди, які — не знати чого й яке мають призначення.

Нам запропонували сісти. Ну, я людина, що звикла не лізти вперед і не пасті задніх, так собі зараз сів посередині. І виграв! Чому? Бо раптом оці невідомі люди, що тут метушілись між нами, в цивільному, — до тих, хто (а це були Микитенки, Коваленки і інші подібні до них ліваки!) полізли одразу на передні ряди, на перші стільці, — їм сказали:

— Первые восемь мест с этой стороны и с той должны быть свободны. Сойдите и найдите себе другое место!

Ну, стало зрозуміле, що це голос всемогутнього ГПУ, ті послухались. І таким чином я опинився мало що не на першому місці. Переді мною ще один чи два сиділи і — все. Місце зайняли і наші вожді: ну, з Хвилею Кулик і т. д. і т. д. Але вони теж: їм сказано, де сідати. Чотири стільці останні з цього і цього боку — вільні. А чотири тут і чотири там — зайняті: це нашими керівниками. Чому так зроблено, я потім збагнув. Потім тільки.

А тимчасом з тих же дверей, через які ми ввійшли, ввійшов Каганович, колишній перший, генеральний секретар КП(б)У. Лазар Каганович. Тоді він ще був у своїй подобі: модна борода плекана, асирійська борода, білий ковнірець, краватка модна. Це потім він

майже під Сталіна одягався: і френч той сталінський і т. д., поголив бороду. А тоді ще він мав свою подобу.

Каганович зліз на трибуну, так подивився будьто на присутню публіку. І тут підводиться Хвиля, Андрій Хвиля, завідувач агітпропу ЦК КП(б)У.

Я Хвилю бачив декілька разів і в Харкові, і в Києві. І здивувався: що за маскарад? Хвиля завжди був добре вбраний, з смаком, тонко і модно. А тепер дивлюсь на Хвилю: піджак забруднений, з слідами борщів, супів, — тут з піджаком якийсь старий светер, штани зішив з іншої матерії (тоді ж був моветон: бо і піджак, і штани повинні бути одного коліру, одної матерії!). І штани заправлені в чоботи, при чому чоботи заповорошені теж. Хоч у Москві все виметене, вичищене, й мороз, зима. Складалось враження, що Хвиля спеціально цей "спецодяг" від слямазаря купував і, побачивши, що він недостатньо ще брудний, він ще й обшарував об підлогу, обсів, бо він, Хвиля, є представник українського пролетаріату.

Як тільки Каганович опинився на трибуні, підвівся Хвиля і так, як представник запорозької делегації, звернувся з інтерпеляцією до Кагановича: став завдавати йому низку питань, які, безперечно, наперед були погоджені, і Каганович знав, що він має питати і як він має відповідати. Каганович тільки оглядав залю і дивився, хто тут із цих, кого він пам'ятав з Харкова: ну, от Хвильовий сидить, Тичина сидить, це він знав добре.

Сталося незвичайне: Каганович, який ніколи, на Україні будши першим, генеральним секретарем ЦК КП(б)У, не говорив українською мовою, тут надумав заговорити українською мовою. Але видимо в нього було дуже мутне поняття про українську мову. Він уважав, що говорити по-українськи це дуже легко: треба тільки в тих російських словах, де є звук о або є, перетворити їх на і, наприклад: стол — стіл, печь — піч, і це буде по-українськи. Якщо ж цих звуків два, тоді треба якомога більше спотворити російське слово, і це воно й буде — українське.

Ну, й через те він почав свою промову так: "Таваріщі, здесь підля капіталісти..." і т. д. і т. д. "Здесь підля". Ну, це почалось блазнювання гідке, бридке, все ж — не смішне, а просто гідке.

Раптом з бічних маленьких дверей, на які ми не звернули навіть уваги, вийшов сам Сталін зі своєю люлечкою, — тоді ще він був у френчі, в штанях, в чоботищах, — і сів отут на канапу, яка тут же стояла.

Ну, ми, як тоді годилося (майже був штамп у пресі) "всі влаштували гучні оплески, що перейшли в овації". Ну, ми ляскали в долоні хвилин п'ять, кінець-кінцем вождь підвівся, підняв руку, себто дав знак припинити це і підійшов до столу. Не на трибуну.

Кагановича як вітром здмухнуло з трибуни: де він подівся, я й не бачив. Сталін підійшов сюди, і тоді я збагнув, чому чотири місця з правого і з лівого боку столу повинні бути вільні: щоб близько коло Сталіна ніхто не сидів. Зрозуміло?

Я раніш думав так і, треба сказати, що я й такі як я, були задоволені, дуже задоволені з того, що після смерти Леніна керівником фактично і політики, і всієї держави опинився Сталін, грузин Джуґашвілі. Ми сподівались, що цей грузин, який знає і вивчав національне питання, і тому що наблизився до Леніна, — буде нас розуміти не так, як російські білодержавники, а буде чоловік, який би сів після Леніна. Так що ми всі були дуже задоволені. І намагались не пропустити жадного його слова.

Кажуть, що він був подзьобаний віспою: не можу сказати, бо за спиною його було вікно і добре обличчя не було видно. Але зате очі, чи точніше вирла, абсолютно були виразні і добре помітні. І всі їх нюанси. Це одразу можна було побачити.

Він звернувся до нас словами з великим грузинським акцентом. Він намагався говорити під московське, під московську говірку — акання. Але саме оце акання найбільше підкреслювало його східне походження. Спробую відтворити приблизно не тільки його зміст, але і інтонацію його і вимову.

— Таваріщі, давайте пастроім нашу беседу такім абразам: пішіте запіскі, і я буду давать атвети.

Ну, тут публіка і взялась писати запіски і передавати. Сталін "самолично" брав їх. Так навскоси потойбік столу сидів Валеріян Поліщук. Одну записку Сталін оголосив:

— Товарищ Сталин! (тоді ще не було в моді Йосиф Віссаріонович казати) Объясните, какая разница между нацией и национальностью!

— Нация это если вы имеете а́предельонную те́рриторию, на которой живіот а́предельонный народ, імеюцій а́предельонные племенние отлічія, говоряцій на одном а́предельонном языке, это будет нация. Ну, да: у всех есть і а́предельонная те́рритория і а́предельонный язык, а́бедіняюцій всю націю — это есть нация. Если вы имеете а́предельонную те́рриторию, на каторой живіот а́предельонный народ, імеюцій а́предельонные племенние атлічія, но не імеюцій аднаво а́предельоннаво языка — как у вас українцеф: палтавец не панімает ґалічаніна, ґалічанін не панімает палтавца — это будет национальность.

Отут ми і рота роззявили. Як досі, ми уважали, українці, себе за націю, а виходить — ми "национальность". Ну, не кажучи про те, я все таки, ще трошки повчившись в університеті, знав аксіому: якщо якась мова поділяється на діалекти, це есть самостійна мова. Якщо не поділяється мова на діалекти, вона сама є діалек-

том чиєсь іншої мови.

Великий учений, мудрий-премудрий і т. д. цього не знав. Навпаки.

Та знаючи, яке це враження може справити на всіх нас, Кулик надумав трошечки виправити вождя і легенечко скерувати його на правдивіший шлях розмови. Кулик підняв руку, сказати, а в цей же час з протилежного боку Поліщук легенько штовхнув сусіда. Очевидно, Поліщук знав потенціяльні здібності великого Премудрого і подав ото записку, і що, мовляв, бачиш, піймався на гачка!

Сталін, очевидно, був тоді дуже вже підзорливий, манія підозрливості була в нього розвинута; то ж ото перевів очі туди, де ото рух зробив Валеріян Поліщук: хто то і чого там ворушиться? А тут Кулик підняв руку. Сталін миттю повернувся до шуму, Кулик від цього повороту налякався і руку опустив. Сталін не знав, хто і чого там ворушиться. Кулик знов підняв руку, разів тричі-чотири — то піднімав, то опускав. Нарешті Сталін зафіксував, хто це підіймає руку. То ж раптом зафіксувавши, що це піднімав Кулик, він зі гнівом каже:

— Что такое? Что вы хотите? В чём дело?

Кулик ще більше перелякався і вже не радий, що встряв у таку халепу, а Сталін на швидку руч каже:

— Товарищи, я хотел сказать, что украинский литературный язык выработывался в одинаковой степени как писателями Восточной Украины, то есть Русской, вот как Шевченко, Леся Украинка, Грабовский і многие другие, так же точно и писателями из Западной Украины, находящейся в пределах Австро-Венгерской монархии, как например Франко, Шашкевич, Федькович.

Сталін, думаючи як знавець на національних справах, що всі українські прізвища кінчаються на -ко, питає:

— Скажите, а етот Шашко, Федько, Франко — переведені на українській язык?

Ну, Кулик, побачивши, що що далі в ліс, то більше дерева, каже:

— Ну, да, переведены!

— Аб чом тагда гаварить?

Еге, так я тоді побачив, що — виявляється — король голісінький, а вождь — невіглас, цілковитий невіглас в елементарних питаннях мовних, хоч і береться їх розв'язувати дуже швидко.

Хтось із присутніх — ага, Петренко, здається, на прізвище, — тоді ще представник Ради народних комісарів Радянського Союзу при Раді комісарів українського уряду в міжнародних справах (Україна на той час не мала вже свого наркомату закордонних справ, — попервах мала, а потім був відновлений в вигляді міністерства закордонних справ, що є й тепер), — на записку підвівся

і питає:

— Товарищ Сталин, мы вчера смотрели в МХАТе пьесу Булгакова *Дни Турбиных* и, как сказать откровенно, она нам не понравилась.

— Пачему? — питається Сталін.

— Потому, что там силы, боровшиеся против гетмана и немцев, выведены в таком ироническом плане, в карикатурном, в гротескном, тогда как силы, защищающие реакцию, гетмана Скоропадского, наоборот — выведены с большим пиететом.

Сталін на це:

— Хорошая пьеса! Что? Жаль петлюровских солдат и офицеров? Хорошая пьеса! Пускай идет!

Розв'язання по-марксівському цілком задовільне...

Тоді підводиться дружина київського секретаря облкому партії Марія Абрамівна Шмальюнок і питає-каже:

— Товарищ Сталин, на Украине много было процессов над украинскими националистами (для яких не було цього додатку "буржуазними", бож, крім "буржуазних", могли бути і "пролетарці").

— Теза? (Повинна була дати і "тезу").

— Ну вот: почему до сих пор ни на Украине, ни в России нигде не было процессов с великодержавными шовинистами? Тогда как партия говорит, что на данном этапе — наиболее опасный русский великодержавный шовинизм?

Сталін відповідає:

— Назавіте канкретна слўчаї, будем гаварить.

Ну, тоді і Шмальюнок, і ще кілька — забув прізвище його, — ах: "Радик"

Це був чоловічок, що прославився в організації Ліга "Час", яка прожила недовго і про яку ніхто не згадує. Але тоді він прославився більше тим, що він в одеській газеті написав антиукраїнську статтю з приводу українізації Одеської опери, мовляв, як можна ставити в опері й змушувати артистів співати оперу Верді чи ще кого "на українском языке? Это же абсурд, это же никуда не годится!"

Це, коли Сталін сказав: "Приведите конкретные случаи выступления российского шовинизма!"

Сталін тільки й це заявив:

— А ета правильна. Балтаєт глупасті!

Ну, так остаточно показалося, що король голісінкий.

Хтось — ага, Загугл — запитав:

— Чому досі до України не приєднано українські райони сумежних російських областей, ну, скажімо Вороніжчини, Курщини? Це є суцільна українська людність. І так само Кубань.

Премудріший і найсправедливіший у світі чоловік Сталін відповідає:

— Товарищи українці! Ко мне приезжают братья белоруссы и спрашивают: "Почему не присоединяешь к Белоруссии Смоленск? Там много белоруссов живет!" Я им отвечаю: "Товарищи белоруссы! Нельзя обижать русских!" Так же говорю и вам, товарищи украинцы: нельзя обижать русских!

А українців і ту людність, яка живе там, виходить, можна? Можна!

Тоді, коли Сталін ото подавав відповіді на запитання, раптом до мене, який сидів на своєму місці, спокійно слухав історичну зустріч з великим, премудрим і т. д. і які там ще в нього були епітети до його титулів, — присунувся Фурер і каже пошепки, схилившись до мене, до вуха:

— Ви взяли б слово подякувати товаришеві Сталіну за його прийом?

Я жажнувся: Як? Виступати з подякою після того, коли я почув і побачив, що собою являє Сталін? Але — відмовитися ж небезпечно. Я схитрував і кажу:

— Товариш Фурер, я ж являюся представником маленької групи "попутників". Мені ніхто не доручав: ні ВУСПП, ні футуристи, ні від Спілки селянських письменників "Плуг" виступати. Як же я можу узурпувати їхнє право когось комусь доручити виступати? Я, на жаль, не можу.

Фурер зажурений відійшов і більше ні до кого не приставав з такою пропозицією. А через кілька років Фурер після того вийшов уже з ЦК і, відчуваючи, що ось уже надходить і його черга, буди вже в Москві, виїхав з шофером за місто, сказав: "Давай, проедемся немного под вечер на свежем воздухе!" і, виїхавши за місто, покінчив життя самогубством.

Тут виринув десь знову на сцені Каганович і питає:

— Ну, хлопці, а як там на Україне? Девчата спевают? Хе-хе-хе...

Ну, всі Коваленки, Микитенки тут же: "Спевают, спевают!"

— Ну, так давайте, запеваем і ми! "На го-роде ве-ерба ря-ас-на...".

Далі бути на цьому радінні було і гидко, і прикро.

Ну, тут підійшов до мене Підмогильний і каже:

— Борисе, може, давай, тихенько вийдемо та й підємо подивитись у МХАТ *Дни Турбинных*, бо ми з тобою вчора не бачили, а квитки в мене є на сьогодні.

І ми тихенечко вийшли. А справа в тому, що входити сюди в нору небезпечно, а виходити — будь ласка, скільки завгодно.

ПОХОРОН БОРИСА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

11 травня ми* поховали Бориса Антоненка-Давидовича. Помер він 8 травня, не доживши до 85 літ три неповні місяці. Його день народження 5 серпня.

Похорон був урочистий і теплий, якщо так можна сказати про похорон. Лежав він у гробі гарний, не зважаючи на свою старість і неміч, навіть елегантний, знов таки, якщо так можна висловитися про покійного.

Кілька місяців до смерти його доглядала пасербиця. Дружина його померла в психіатричній лікарні півтора року тому. Враження таке, що доглядала вона добре, жертвенно і віддано, не шкодуючи своїх сил. На похорон прилетіла і його рідна дочка, яка не живе в Києві, а десь далеко з своїм чоловіком-професором.

Нам довелося дуже довго чекати, поки привезуть тіло Бориса на цвинтар. Зібралось там багато людей різного віку, багато молоді, і всі чекали.

Домовину Бориса провезли по тих вулицях, де він жив, і по тих, де любив ходити, потім виїхали на набережну Дніпра і провезли берегом попри Володимирську Гірку, на якій стоїть пам'ятник св. князя Володимира і після того вже на Байковий цвинтар.

Під час похорону була якась особлива урочистість і якась особлива тиша, відчувалася пошана і любов до людини, яку зараз опусять у землю. На мертвому обличчі Бориса відбивався давно жаданий, але недосяжний спокій, пролунала пісня "Відлітають сірим шнуром журавлі у вирій...".

У Києві цвіли каштани, бузок і багато інших квітів. Стояв погідний соняшний день, та Борис уже цього сонця не міг відчутти, як не міг бачити і квітів, та на могилі його була гора вінків.

Так відійшов з життя останній член літературної організації "Ланка".

*Інформація з Києва про смерть і похорон Бориса Антоненка-Давидовича, отримана в Нью-Йорку від друзів, які були на його похороні. — Ред.

ЛІТЕРАТУРА

КАССІОПЕЯ (V)

Олег Зуєвський

СЛУЖБА

У стиглих серпанках осени
Годин бурштинований мед
І вуликів з ним розкосини
Зібралися враз наперед,

Ще сонцем тремким уярмлені
Та мріями, яким дано
Невпинно брести по цямрині
Униз, на центрофуги дно

Не тільки зими та місяця,
Що сходить у петрівки час
І в ночі короткі світиться
Добутком забарним для нас,

А й свят у житті, в закраїну,
Для обода кожному дню,
Мов службу нести хазяїну
За найзграбнішу платню.

1979

ПОМОНА

Червону рибу й квітку теж
Над шляхом через тичця
Для погляду широких меж
І круглого обличчя

Олег Зуєвський — поет і перекладач, автор двох збірок поезії (*Золоті ворота*, 1947, і *Під знаком фенікса*, 1958), вчить тепер в Едмонтонському університеті.

Вона замкнула у руці
Зразком нової вази,
Де палахтять, мов каганці,
Тяжкі й рухливі м'язи

І яблука зелені два,
Нагадуючи руту,
Всієї назви на слова
Підтримку роздобути,

Щоб не пов'язували сцен
Лише кмітливі строї,
А до життя покликав трен
Голубки мандрівної.

1982

СОНЯЧНЕ ОКО

Такий він є в твоєму чарі,
У ніжних пальцях, мов лапки,
У літа радісній загарі,
Коли майне тобі з руки,

Зібравши очі, сонце, губи
І газу, що тебе вдягла,
Не для потіхи, не для згуби,
А як пергу своєю бджола.

Чи тільки з купелі постати
Могла ця пригра кольорів
І лялечкою вийти з хати,
А він з руки тобі злетів

Метеликом самої вроди,
Яка їх виплекала рій
У медоносні хороводи
Весняних квітів і надій?

1981

ЗУЛЕЙКА

Так видавалося: повсюди
Вона захоплена була
Не зрадою, що нею люди
Себе не вгледіли від зла,

Лише дискретністю у змові
Про цілий світ і про того,
Кому відмовлено в любові
Заради празника свого

І міту, ласощів Зевеса,
Утечі поза моря звід,
Його розгойданого плеса,
Надій у пісні нереїд,

Бо мріяла вона й про замок,
Збудований удвох з піску,
Покинута нудний Забрамок,
Єдине щастя на віку,

Сказавши радо при бальконі,
Де грала в сонце босоніж,
У авреолевій короні,
Що в ній задуми гострий ніж:

"Цю в'язанку, о мій поете,
Перснів, римованих окрас,
Доконано в майстерні Гете
Зразком заручення для нас!"

1979

ВИКРАДЕННЯ

Ведіть за руки задля слави
У дня липневого навкруг
Побіля хвиль, де стиглі трави
Пильніші за громаду слуг

В очерети понад кугою
Злякати сонних карасів,
У темні хащі за собою,
Щоб він укупі з вами сів,

Одмови повний ритуалу,
Який творити має сприт
І кроками, що їх помалу
Він ставить, і биттям копит,

Зазнавши норовів дитяти,
Як повна згода надійшла,
Бо, щоб над нею панувати,
Нема бажань йому числа!

1980

ЗРАЗОК

З диму темного волосся
Враз у непідробний мур
Глибиною заплелося
І від сонця абажур

Крізь очей принадні плями
І його рясних братів
Щедрими кругом гнотами
Розпочати сяйний спів

Аж до згадки про дорогу
Повз каміння й ручаї
Та про вистриби спрожого
Ради кокетерії

На життя веселім святі
Для бучних у нього сцен
Через витрати багаті
Без умови про хосен.

1981

ЩЕ ОДНА ГІПЕРБОЛЯ

Три зірки вкупі — більше не могло
Зависнути отут їх разом
Уздовж плечей, через коромисло,
Що вигнулось над перелазом.

Воно уникнути спроможне вмить
Твоєї спритної уваги,
Бо кожна полум'ям своїм горить
Із іншими на переваги,

Які вінком звабливим простяглись
Крізь ноги пружні і рамена,
Неначе шляхом Аппія колись,
Шикуючися, нескінченна

Громада виростала колонад
І мавзолеїв штивні мури,
Порозташовані із нею влад,
Можливо, символом цензури.

1983

КАЗКА ПРО БИКА І МЕТЕЛИКА

Емма Андієвська

Колись у корови, що, як й інші, випасувалася на соковитих луках доброго господаря, знайшлося теля, якому судилося стати крилатим биком.

Звісно, поки теля ще смоктало вим'я коров'ячої неньки і йому з кожним стрибком заносило наперед задні ноги, воно, як і решта його чотирикопитих ровесників, тлумилося разом із чередою, не думаючи про майбутнє. Однак мірою того, як ноги теляти міцніли, в його мозку дедалі частіше стали укладатися самі собою не лише круглі, а й продовгасті думки, що своєю пружністю не поступалися м'язам на грудях, і не встиг господар перегнати череду на інше пасовище, як із малого нерозумного теляти вибехкався кмітливий бичок, на якому вже вряди-годи зупиняли замріяні погляди вологих очей не лише сусідні телички, а й воли, що тяжко працювали в полі.

"Невже ці воли з вибалушеними очима й пооббиваними колінами й хребтами, над якими вічно рояться хмари мух і гедзів. — теж належать до нашого бичачого роду?" — спитав якось молодий бичок двох підстаркуватих коров'ячих тіточок, котрим, з огляду на їхню блакитну кров, його власна ненька, дбаючи про улюбленого первістка, доручила бичкове виховання, щоб дитина змалку засвоїла правила гідної поведінки і за неї перегода не доводилося червоніти в доброму товаристві. Бо хоча нові повіви часу досягнули краєчком і цієї череди, де вже давно ніхто не вимагав дотримувати вишуканої етикетки, однак навіть найзачучвереніші корови з кізяками на голові, що йшли нога в ногу з добою, любили принагідно покликатися на туманні оповістки коров'ячих прабаб, дарма що ці перекази багато хто взагалі ставив під сумнів, що з коров'ячого племені, могутнього й вільного за сивої давнини, походили навіть боги й богині, ба більше, в биків колись закохувалися навіть цариці, а десь, мовляв, на краю світу, де великі млини женуть у цей світ буття, нібито ще й досі мала існувати країна, де корів не лише шанують, а й вважають священними.

Однак коров'ячі тіточки-виховательки, які радо витлумачували невгамовному бичкові всі його питання, цього разу виявилися, надиво, глухими. А коли бичок ще раз, вже наполегливіше, подікався, чи й воли належать до бичачого роду, бож

йому кортіло одразу розв'язати всі питання, з очей коров'ячих родичок покотилися важкі, як гірі, сльози, тіточки скрушно замукали й лише перегодя, трохи заспокоївшись, веліли, щоб він їх про це ніколи не розпитував, бо як він у такому молодому віці забагато знатиме, йому гірко житиметься на цьому світі.

І хоча молодий бичок хутко забув заборону й за першої ж нагоди повторив запитання, не тільки коров'ячі виховательки, що вродилися балакучі і любили дати волю язикові, щоразу сумно дивилися на нього й відмовчувалися, а й його власна ненька не спромоглася вимовити ні слова.

Тоді молодий бичок вирішив розпитати самих волів, байдуже, що йому суворо заборонили до них наблизитися, а вже балакати з ними то й поготів.

А що молодого бичка долала цікавість, і він, як це чинять усі в його віці, не міг всидіти на місці, палаючи бажанням якнайшвидше розкрити кожну таємницю, яка здидувалася на дорозі, то, допильнувався, коли його власна ненька й тіточки-виховательки пішли в холодок під вербу відпочити, а господар сусіднього поля подався з відром по воду до струмка в ярку, бичок підскочив колючої огорожі й прокричав своє запитання волам.

Та воли до нього не те, що не обізвалися, а й не глянули в його бік, хоча така поведінка тільки додала бичкові снаги й затяготи, бо ж він поклав собі, що не зрушиться з місця, доки не отримає відповіді. Тому, спершись передніми ратицями на дощані ворота в дротяній загороді, він так довго ревів, аж врешті-решт один з волів не витримав і з пересердя буркнув, що і його, молодого бичка, чекає та сама доля. Мовляв, даремно він пускається, галасуючи, світ так влаштований, що всі господарі воліють мати не биків, а волів, і якби не турбота за продовження коров'ячого племені, ніде вже давно не залишилося б не те, що бика, а й звичайнісінького бугая. А на посаду бугая, як це знає, сливе, кожна курка, надто багато охочих, аби кожен бичок міг її дістати лишу тому, що так йому заблаглося. Хоча й посада бугая не найвище щастя. Адже навіть бугай — це ще далеко не бик, який єдиний знає, що таке воля, над якою нема нічого в світі, а такий самий невільник господаря, як і вони, хоч його й менше мордують і не змушують виконувати працю, від якої й коні дохнуть.

Після цієї розмови молодий бичок уперше по-справжньому замислився й вирішив, що він піде іншою стежкою. І відтоді думка про волю глибоко запала в бичкове серце. Щоправда, цього він навіть власним тіточкам не зраджував, бо коли він, обережно завівши мову про сиву давнину, заходився розпитувати, чи хтось із їхнього роду від того часу, як у них з'явився господар, колись виривався за огорожу на волю, корови тільки скрушно хитали головами й пояснювали недосвідченому небожеві, що на волі по

той бік загорожі ходять вовки й леви. Отож задля власного коров'ячого щастя найліпше жити в господаря, оскільки від тих, що колись, — байдуже, що таке дуже рідко траплялося, — звідси таки виривався на волю, незмінно знаходили тільки ріжки та ніжки, і тому навіть сумна доля волів — краща від вовчої чи лев'ячої пащеки. Ймовірно, так воно вже на роду написано, що коров'ячому племені ліпше взагалі ніколи не думати про волю.

Однак такі міркування ані трохи не переконували молодого бичка, хоч він цього і не висловлював уголос, аби марно не засмучувати своїх опікунок. Та й як йому було не думати про волю, коли його предки колись втішались нею, заки, не знати як, її одбігли, здавшись на ласку господаря. А що бичкове тіло наливалось силою з дня на день, а в грудях щораз голосніше калатало серце і кров заливала очі, коли він здалеку бачив господаря, то однієї погожої днини, саме тоді, як господар перегнав усю череду на пасовища з особливо соковитими травами за високою огорожею, молодий бичок, який і сам не зчувся, як із дурного теляти вибехкався на тямущого й напрочуд сильного бика, переплигнув через огорожу, грудьми й ратицями трощачи все, що ставало на перепоні, і подався в широкий світ.

Щоправда, при цьому він і справді мало не загинув, як його попередники, бо господар нацькував на нього лютих псів, від яких його врятували тільки швидкі ноги й велика ріка, куди він кинувся з кручі, волюючи смерть, ніж неволю. Проте невдовзі, ще заки на ньому загоїлися рани, він навчився не лише тікати від собак, а й боронитися рогами й ратицями від вовків і левів та обминати розставлені на дорозі пастки. Тепер на ньому було значно більше м'язів, ніж опасистого тіла, бо йому доводилося й голодувати і терпіти спрагу, але воля, за якою невідступно чигала небезпека, зробила його розумним і винахідливим. Він навчився не лише перепливати ріки, а й моря, долати не лише мороз і спеку, а й гори й пустелі.

Тож одного вечора, коли не так уже й молодий, бо роки збігли швидше, ніж вода після зливи, не такий уже повороткий, але ще сильний бик лагодився заночувати між двома дюнами, він здибав пустельного лисика, що тримав у передніх лапках шість капшучків, і завів з ним розмову.

Властиво, фенек перший заговорив до бика, бо коли той вже приготувався лягти на пісок, пустельний лисик, високо тримаючи всі шість капшучків над своїми великими вухами, визирнув з-за шпиля дюни, привітався, й спитав, чи не погодиться бик перевезти його через каламутну й рвучку ріку, сухе річище якої, давно поросле колючками й рештками засохлих чагарників, тепер виповнили дощі, що випали десь далеко в горах, перегородивши йому, фенекові, шлях. Мовляв, він мусить дістатися на той бік, у

нього дуже пильні справи, з якими невільно зволікати. А що бик, попри грізний вигляд, мав добре серце, то він і погодився, дарма що його долала втома й сон.

— Я не люблю перепливати річок ніччю, однак тепер повня, і навколи видно, як удень. Сідай мені на спину, тримайся за роги, і я тебе хуленько перевезу, — мовив бик і тієї ж миті зауважив, що пустельний лисик, на відміну від своїх родичів, має два обличчя.

— Вперше бачу фенека з двома обличчями, — здивувався бик, але той заперечив, махнувши лапками:

— Я маю лише одне обличчя, як і всі мої одноплемінники. Однак тому, що я надто хутко повертаю голову, дивлячися то в минуле, то в прийдешнє, це й виглядає, ніби я двоголовий.

— Хіба ти не пустельний лисик?

— Звісно, що так. Але, крім того, я ще й ловець часу. Тільки часу, на який я полюю, — а це менші і більші золоті зернята, що я оце й тримаю в капшучках, — мені не вільно затримати при собі. Кожний затриманий час умирає, а мені доручено розносити живий час тваринам, людям і цілим народам. Тому я так і поспішаю, бо ж, як ти знаєш, на обов'язках тримається весь світ, які я, зрештою, радо виконую. Мені лише доводиться дуже пильнувати, щоб не замочити цих капшучків, бо тоді добрий час перетворюється на лихий, а мені не вільно міняти адресата.

— Гаразд, — розміркував бик. — Сідай, я тебе перевезу. Нехай буде так, як має бути.

Однак чи то бик виявився надто втомленим, а чи вода надто рвучкою, бо хоч і як він докладав зусиль, уникаючи вирів, заки вони перепливли на другий бік вже біля самого берега їх наздогнала невеличка хвиля, від якої ні фенек, ні бик не очікував, що вона так високо сплесне, і пустельний лисик замочив один із шістьох капшучків.

— Ой лишенько, — забідкався фенек. — І чому я такий нещасливий уродився, що за твою доброту й шляхетність мушу відплачувати злом. Цей капшук я мав занести твоєму племені. Але тому, що на нього хлюпнула вода, за якою спливає добре й погане, зерна часу, що містили в собі пилوک щастя й добробуту, обернулися на лихо й моровицю, а я маю невідкличний наказ, байдуже чи це мені подобається, чи ні, передати капшук адресатові, тобто в цьому випадку коров'ячим нащадкам, не зважаючи на те, що тепер це знаменує їхню загибель.

— Стривай, — мовив бик, — адже я теж коров'ячий нащадок. Я пожив досить на цьому світі, звідав радощів і смутку, і мені не страшно вмирати. Якщо ти віддаси мені цей капшук, ти з чистим сумлінням звітуватимеш своїм працедавцям, що віддав його згідно з призначенням. І хоч я й помру, мої тітки, їхні доньки, онуки й правнуки житимуть, а і мій дух втішатиметься, що рід, серед якого

я побачив цей світ, не загинув, навіть якщо віднині вже тільки пісок віятиме крізь мої вибілені ребра.

— Нехай так буде, — погодився фенек, — хоч мені тебе й шкода, та я нічого не вдію. На все вища воля. Ось тобі капшучок. Не розкривай його, доки не побачиш першого променя, бо сонце применшує лихо, а ніч — примножує. В мене, на жаль, нічого нема, щоб віддячитися тобі за переправу, окрім маленької кульки сну, якого тобі якраз вистачить до сходу сонця.

— Бувай здоров! — мовив бик, який не любив затягувати прощавань, і зауважив, що навколо самі дюни.

— Усе живе мусить вмирати, — підсумував бик і, вмовившись під дюною, поклав собі за щоку подарунок пустельного лисика, кульку сну, який його одразу й здолав, хоча цей останній відпочинок не протривав довго, бо з-за дюн виковзнув невдовзі промінь, від якого бик підхопився на ноги й, пригадавши фенеківі слова, розв'язав капшучок.

Як же він здивувався, коли, просвічуючися на сонці, з капшучка вилетів рожевий метелик і обережно сів йому на праву ніздрю.

— Хто ти, — косячись очима на власний ніс, спитав бик.

— Я смерть, — озвався метелик, пересідаючи бикові на спину, і бик відчув на собі незнаний досі тягар, який підтяв йому ноги й кинув його на пісок.

— Я тебе ніколи не боявся, бо ти завжди була мені за приятеля, — озвався бик. — І тільки той, хто має смерть за приятеля, може похвалитися, що він жив. А я не тільки жив, а я завжди знав, що ти — прекрасна, хоч і не здогадувався, що ти — метелик.

— Я завжди любила сміливих, але ти єдиний, що так незмінно любив мене, — сказала смерть. — Ти єдиний ніколи не боявся мене, тож віднині ми не розлучатимемося, бо і смерть потребує вірного приятеля.

І метелик поволі опустився йому на груди, від чого бикові остаточно забило віддих, а коли він нарешті спромігся віддихнути, то разом із віддихом відчув, як його статура пружніє, йому з лопаток ростуть величезні нефритові крила, а навколо бичачої мєрди кільцями закручується чорна людська борода.

Відтоді, кажуть, крилатий бик, що возить на собі смерть-метелика, назавжди оселився на краю пустелі, де вони живуть і досі.

СЛОВО ПРО ЛАВРЕАТІВ 1983 РОКУ*

Юрій Шевельов

Читавши "Роман про людське призначення" Емми Андiєвської, я спробував перелiчити кiлькiсть дiйових осiб. Я нарахував їх 392, а я мiг когось проминути, i тодi їх ще бiльше. У традицiйному романi було б цiлою стратегiєю, як цих героiв розставити, як окреслити стосунки мiж ними. Шахи мають 64 клiтки i 32 фiгури, а цiла наука iснує про ходи i про можливостi гри! А тут їх 392, в дванадцять разiв бiльше! Це ближче до стратегiї II свiтової вiйни з фронтами вiд Нарвiку до Ель-Аламейну, вiд Перл-Гарбору до Сiнгапуру.

Але роман Андiєвської не традицiйний, i стратегiя його спирається на зовсiм вiдмiннi правила гри. У романi є тiльки двi наскрiзнi дiйовi особи — Федiр i Безручко, та й тi мають у своєму розпорядженнi лише малу кiлькiсть сторiнок. Стратегiя автора супроти своїх персонажiв полягає не в тому, як їх узвaємостосункувати в дiї, а в тому, щоб зробити якомога непомiтнiшою їхню появу й зникнення. У площинi сюжету вони фактично не взаємодiють. Кожний з'являється на короткiй час, кожний зникає, щоб далi не з'являтися. Турбота автора — явно — в тому, щоб читач не постерiг, як вирiнає одна дiйова особа замисть iншої. Текст книжки можна було б подiлити на поодинокi епiзоди, кожний з новим героєм або кiлькама героями, але було б дуже важко, часто неможливо встановити точнi межi мiж епiзодами. Бо межi цi свiдомо максимально затертi. I в рамках кожного епiзоду автор уникає традицiйної структури — експозицiя, розвиток, наростання напруги, кульмінацiя, розв'язка. Епiзоди цi бо не новелi, i роман цей — не ланцюг новель.

Смак переважної кiлькостi наших читачiв вихований на романтичному романi або романтичнiй новелi з їхнiми напруженнями, спадами, пiднесеннями, на вершинностi лiтературного твору. Що буде далi? Як закiнчиться? До чого дiйде? Найповнiше втiлення цих засад — кримiнальний роман-детектив, i він довiв до логiчного кiнця засади романтичного мистецтва. Вiдповiдно i рiвнобiжно, в музицi цi засади запровадив Бетговен, а через Чайковського вони звироднiли в надрив циганського романсу.

*Виступ, трохи переглянений для цiєї публiкацiї, на актi вручення нагород Фундацiї Омеляна i Тетяни Антоновичiв у Нью-Йорку 31 березня 1984 року: третьої лiтературної нагороди — Емми Андiєвській i другої наукової — Лiндi Гордон.

"Роман про людське призначення" розриває з цією традицією, як відходить від принципу кульмінаційності сучасна музика, повертаючися до засад рівномірної монотонності й безперервної варіативності, відвертаючися від Бетговена й романтиків і наближаючися до Баха, того Баха, якого "романтичне" 19 сторіччя ладне було взагалі викреслити з історії музики. Така не раз і не два музика Беріо, Штокгаузена, а може особливо виразно, бо ще оголеніше, ще спрощеніше — в Америці, — приміром Філіпа Гласа. В образотворчому мистецтві засада ця дістала навіть спеціальну назву — continuous design. Але в "нижчому" мистецтві воно існувало завжди, наприклад, в орнаменті Акрополю чи в звичайних паперових шпалерах.

Якщо вийти поза межі мистецьких паралелей, набігає образ вагону метро. Ви зайшли, ви байдужим поглядом пробігли по пасажирах, ви сіли, ви читаєте газету. За кілька зупинок ви зводите такий же байдужий погляд — пасажира навпроти вже нема. Який він був? Хто знає. Де він вийшов? Коли інший сів на його місце? А може його й не було? А може він умер? Яка різниця! І ви читаєте далі вашу газету. Так і в книжці Андіївської. Це роман-омнібус. Тільки що в омнібусі, в вагоні метро пасажир знає маршрут. А тут маршрут невідомий, він цілковито в руках автора. Все пливе, все нестале, все зникає, причинові зв'язки так само замазані, як і межі епізодів. Можна було б скористатися ще одним терміном, традиційним — роман-ріка, з його /її розлогою й спокійною течією, його/її прихованими під поверхнею порогами. Але роман-ріка не в традиційному сенсі розпливчатої реалістичної хроніки, а з зовсім новому, що став можливим тільки після "анти-роману" Алена Роб-Гріє та інших.

Тут корениться секрет техніки "Роману про людське призначення". Починаючи з найелементарнішого — мовно-синтаксичного рівня. Бо він першим упадає в око. Кажу тут про довжину речень, коли одне речення заповняє цілу сторінку, а часто й не одну. Довгі речення, як відомо, любив Марсель Пруст. Але з Прустом подібність тільки поверхово-зовнішня. Поперше, Пруст чергує дуже довгі речення з "нормальними" і навіть умисне короткими. Подруге і головне, — широкоплінність речення в Пруста насамперед — вияв складності психологічної, заглиблення в світ переживання одиниці, у власний світ, у власне минуле. У Пруста все — і суто духове і зовнішнє, навіть побутове — все тільки вияв я. В Андіївської — авторове ліричне я наче виключене з плину оповіді. Автор ніби розчинений у дійових особах, і оповідь ведеться на рівні цих осіб. А що ці особи як правило не виходять поза рамки сірої щоденщини, одноманітного побуту, примітивної психології, то й потреби в варіюванні розміру й структури речень нема. Оповідь пливе рівномірно, безупинно, без

піднесень, без спадків; одна дійова особа перечіпається в іншу, творячи разом один млявий потік сірого існування, буття-побуту-щоденщини. Тому так часто повторюється один синтаксичний хід: назвавши дійову особу займенником, автор поспішає додати іменник-ім'я. Ось приклад з однієї лише сторінки: "взяти його, Богдана, на кпини"... "на відміну від нього, Чирви"... "як він, Семен, знатиме"... "для нього, Чирви, тратить сенс"... "тоді йому, Богданові, видавалося"... "з його, Сашкового, боку"... "і він, Богдан, мусить зважати"... "він, Сашко, це на собі звідав"... "йому, Сашкові, й довелося"... "в ньому, Богданові, навстіж ляскали прочинені дверцята" і т. д. На перший погляд може здатися, що автор тут, називаючи їх, рятує індивідуальності з поглинення загальним плином. В дійсності радше відбувається тут "озайменниковлення" всіх дійових осіб. Богдан, Сашко, Чирва, всі герої антироману зливаються в одному безіменному *він*, *його* і нема можливості чи потреби ствердити їх як особистості. Увесь текст одноманітний плин, у якому годі вирізнити ті предмети, що їх плин несе. Повторна й потворна довгість речень сприяє поглиненню особистого.

Звідси — безіменність імен, безобличність облич, безтілесна тілесність тіл, бездумна крутанина малих і повторюваних діл, безслідність зникання. Звідси також географічна необмеженість роману, коли дія ніби довільно перекидається від Праги до Пенсільванії, від Рони до Австралії, від Нью-Йорку до Бразилії, не тому що кожне місце має своє обличчя, а тому, що в романі-антиромані свідомо й навмисне всі вони обличчя не мають, всі вони творять один суцільний світ, нерозрізнений у своїх частинах, без меж і без зупинок, малий у своїй просторовій великості, порожній у своїй наповненості, безцільний у своїй позірній цілеспрямованості.

Безпрецедентна в своїй техніці (навіть у її, Андієвської, творчості) структура роману не виступає одначе лише формальним експериментом. Вона має своє внутрішнє вмотивування. Вона править за засіб схарактеризувати одного і єдиного героя роману. Герой роману, його справжній герой, — не якась із 392 дійових осіб. Герой цей збірний. Бачити його можна подвійно. Насамперед і безпосередньо маємо суцільний образ української еміграції в мілізні її щоденного існування й борування. (Тому, характеристично, хоч уся дія роману — в чужих країнах, але чужинці не виступають у романі, навіть не згадуються. Читач, не знайомий з географією, подумав би, що Прага, Нью-Йорк, Австралія, Бразилія — все це місцевості на Україні). Автор ніде не критикує еміграцію, не виводить якихось потвор, не вдається до злого слова або в'їдливих зауваг, оповідає без притиску й гніву, хвали чи огуди, без сліду хвилювання. Але попри це, а радше

через це фотографія еміграції в романі постає найпотворнішим портретом. Бо все, що тут знаходимо, безмежно дрібне, пласко поверхове, плинне в нікуди і в ніщо: забобони, заборони, безглузді табу, не менш безглузді порушення табу, випадкові народження, неконтрольована стать, невмотивовані одруження, беззмстовні катастрофи, нетрагічні смерті, діляцтво, збагачення, штампована патріотика...

Можна бачити цього колективного "героя" ширше — і це потенційний другий плян, — не тільки як українську еміграцію, а як людський мурашник взагалі. Це підказане романом, — адже читач легко може прийти до порівняння, — гаразд, ми такі, а чи інші кращі? Чи вони відмінні? Але таке поширення не дане, воно тільки завдане. Формально беручи, перед нами все таки твір про еміграцію.

Показуючи *свій* портрет еміграції, автор не стає в позу пророка, що бичує юрбу, не вдає з себе кращого. Автор не боїться ідентифікувати себе з дійовими особами, то окреслюючи їх ззовні, від себе, то наче зливаючися з ними. Це своєрідна техніка показу людей без *призначення* або з неусвідомленим призначенням. Словами автора: "Довге, а властиво коротке життя з усіма його безглуздими й розважними вчинками..., яке *ще дійсне*".

Було б недоречно й непотрібно доводити, що це не вичерпний образ еміграції. Адже сам "Роман про людське призначення" постав на еміграції. Постали й інші культурні й політичні цінності. Смішно було б доводити, що автор має право на критику, на гіперболу, на згущення фарб. Давно вже сказано, що великі нації спроможні на великий песимізм, і тільки вони. Усе те, що є в романі і що веде до збірного образу еміграції спирається на справжні й чесні спостереження, хай із своєю власною точкою прицілу. Але тут уже час сказати, що в романі є й дещо інше, про що досі у цьому тексті ще не говорено. І, відповідно до цього іншого, не все є статика запліснявілої калюжі в романі, про яку тут досі мовилося. І це інше, ця динаміка, виразно й певно перериває й прориває одноманітність життя в непорушності беззмстовного руху, сонне коливання поверхні застоюної калабани побуту, що в суті речі такий недавній, а вже так безнадійно всталився.

Втручання автора, динаміка роману проявляється не в перипетіях сюжету (які мінімальні й навмисне мало цікаві), не в долях індивідуальних дійових осіб (які здебільшого стандартні), не в інтелектуальних конфліктах à la Достоевський (яких нема, бо більшість персонажів животіє на до- або субінтелектуальному рівні), а в запровадженні елементу казковості, який стає тим виразніший, чим ближчі ми до кінцевої частини роману. Пласкість і плиткість побуту перетинають час від часу силові поля фантастики. За сірістю дрібного виринає бодай можливість

іншого, грандіознішого плану, за безглуздістю побуту можливість іншого глибшого глузду.

Спочатку це тільки деталі, тільки сигнали чогось іншого. Може — спостережень автора, може присутності Вищої Істоти, *призначення*. Людинокінь-кентавр, розмальована шафа з Хусту, що приятелює з однією з дійових осіб. Герой, що "знімав голову разом з капелюхом". "Букет з морожених пстругів". "Ящірка-цвіркун, що прибрав вигляду бобра". "Не один, а два місяці в повні освітлюють табір". "Три качки, що стояли на траві, ... обернувшись до ретельного велъосипедиста, ... в один голос сказали".... Казка, при цілому плині дуже конкретних деталей побуту веде до сюрреалізму, до реалістичних подробиць, сполучених цілком нереалістично. Ми опиняємося в фантастичному світі нового Петра Бройгеля, нового Єроніма Босха. І це все включене до тих самих безконечних уступів-речень, де ні один читач у кінці не може згадати початку, в тому самому спокійно-розлогому тоні, ніби і це так буває щодня.

Так розривається побутове й щоденне, і відкривається шлях до філософського, до проблеми вже не побуту в його безсенсовності, а сенсу буття, до ідеї людського *призначення*, боротьба зла з добром, диявола з Провидінням і Богом (яких авторка розрізняє), до новітнього маніхеїзму. А поруч цього шляху вперед, відкривається й лагідно осяяний шлях назад — у "прогулянкові алеї мого дитинства", коли людина ще здатна торкнутися "свого мозочку буття, до якого ще мають доступ діти, заки їх обкрадуть демони дорослих". Тільки в хвилини прориву свідомости в несвідоме, в осяяння можуть дорослі дійові особи зазирнути до цього світу й сенсу буття, до "сягання самої суті буття", "найпотаємнішої сутности речей", від "нетривких бульбашок розуму" до усвідомлення, що "галактика тільки й тримається на людському серці", до кінцевого тріумфу Божеського, коли герой відчуває в собі "блискавку [неначе] сам Всевишній приходить на землю" і до майбутнього, коли "сам Господь у Києві на Хрещатику, поклавши під ноги сонце й місяць, вершитиме праведний суд". Комплекс образів, що нагадує образність незвичайних ікон Якова Гніздовського, виконаних для церкви в Союзівці.

Власне, тут роман знаходить свою динаміку — не в дрібних подіях сюжету, які і якии заперечено, не в тому, чи А одружиться з Б, чи В викриє злочин Г, чи врятується зі своїх тарапат Г, а в наростанні філософського переключення побуту. На початку знаходимо образи побуту плюс покищо ще темні згадки про людське *призначення*, потім малі впорскування елементів казки-сюрреалізму, наростання об'явлень сутнього й Божого, чимраз частіших у міру наближення до кінця твору. Від фізичного до

метафізичного. Від зневіри до віри. Омнібусно-побутовий роман поволі стає казковим, а далі метафізичним.

Але будьмо і тут обережні. Автор ніде себе не розкриває, він лишає слово дійовим особам, а очі, вуха й здатність міркувати читачеві, і за авторовою спокійно-байдужою поставою може легко ховатися іронія, і не тільки в описово-побутових партіях. Тільки дуже зрідка виб'ється вона на поверхню, як от у незвичайній оповіді про орочанського шамана, що був трибуном українського націоналізму (чи не портрет певного політичного діяча?) або в описі безуму шаленого кохання, що, мовляв, спонукало "Миругу мало не бігти до Оксани Пилипівни з благанням, чи не може вона йому (а якщо ні, то чи знає вона когось, хто дійсно володів би такою силою) поворожити так, щоб це ворожіння вже зараз привернуло до нього Іринине серце, бо він, далєбі, не витримує мук"...

В Андіївськї читач не може мати впевненості, де кінчається іронія, а — хто знає. — чи взагалі вона кінчається. Вона, іронія.

Бо це роман реалістично-сатиричний, роман-антироман, роман сюрреалістично-казковий, філософськo-релігійний, але також — і то наскрізь — іронічний. Іронічний з дійових осіб, з читача, а може й з тривання всесвіту, а може й з самої себе. Дарма що іронія ця не для всіх, і не всі здатні й згодні йти з нею й за нею до самого кінця. Іншими словами — ця дитячоокий роман *не для дітей*. (Хай мені вибачать автоцитату).

Книжка Лінди Гордон про козацькї бунти кінця 16 століття* в своїй ділянці далеко не така бунтівнича як роман Андіївськї в своїй. Але бунтівничість у ній наявна, і не тільки в виборі теми про повстання. Історики оцінять цю працю фахово, і їм мусить належати перше слово. У нас тут буде це зроблене в виступі Ярослава Пеленського. Але книжка — нема в цьому сумніві — призначена не тільки для фахівців-науковців, а і для широкого читача. І саме в цьому аспекті я дозволяю собі забрати тут голос.

Є в англійськї мові дуже доцільне розрізнення двох аспектів історичних студій, на яке ми маємо тільки одне слово з широким, загальним значенням. Story оповідає про перебіг подій. History намагається збагнути закономірність історичного процесу. Як Іван Іванович посварився з Іваном Никифоровичем, як Микола Джеря тікав на степи Басарабії — це по-англійськї stories; постання, розквіт і занепад Візантійськї імперії, схоплені в світлі історичних процесів тих часів і загально — об'єкт зацікавлення history,

*Linda Gordon, *Cossack Rebellions: Social Turmoil in the 16th Century Ukraine* (Edison: "State of New York Press", 1983), 272 стор.

музи Клію, як її хотів би бачити розум нашої доби.

Технологічно розвинені країни змагають до серійності. Америка зокрема. Минув той час, коли лікар складав на кожного пацієнта індивідуальний рецепт, коли кравець шив убрання по-інакшому для кожного замовця. Усе це тепер стандартизоване, не товар пристосовується до замовця, а замовець до товару. Не уникли такого змасовлення й монографії з історії. Дозування двох типів "історії" в них стало вимаганням стандартом. У story — треба цікаво розповісти про події, історія тут наближається до белетристики. На цей гачок має ловитися менше інтелегентний читач. Інші автори пишуть про певні *туну* історично-соціальної поведінки людей і клас і народів. Ця типологія історії — history. Автор монографії застосовує таку історично-філософську загальну схему до тих подій, які він узявся вивчити й описати. Цей гачок призначений для інтелегентнішого читача, якого цікавить не тільки інтрига й сюжет, а і, сказати б, філософія, що стоїть за подіями й особами. Видавництва вимагають саме такого, комбінованого типу монографій. Рецензенти, що оцінюють рукопис книжки перед тим, як її приймуть до друку, відкидають усе невідповідне. Такі академічні стандарти, такі й комерційні стандарти. Бож — будьмо цинічні — при такому підході видавець подвоює коло своїх покупців. Речі занадто сухі будуть відкинені і не побачать друкарського варстата. Мало шансу на появу друком матимуть праці не белетризовані, як і праці виключно фактографічні. Вимоги до змісту книжки такі ж універсалізовані, як до якості паперу, формату і обкладинки, навіть розміру книжки — *нормально* вона має коло 250 стор. і, звичайно ж, не понад 300-330. Варіації припускаються тільки мінімальні.

Не знаю перипетій, крізь які пройшла монографія Лінди Ґордон, від стадії докторської дисертації до підготовки до друку в формі монографії, не знаю, чи авторка змагалася зі своїми рецензентами й видавцями, чи первісний варіант був інакший, — а чи вона добровільно уклалася в ту ливарську форму, яка призначена для книжок такого типу. Як ми читаємо цю книжку про козацькі бунти й бунтарів, вона в своїй структурі виглядає на добре приборкану й зовсім не бунтарську.

Ось, у ній аспект story. Сама авторка називає опис козацьких повстань "авантурні історії", що хапають за серце" (gripping adventure stories). Хоч белетризація здійснена тактовно, вона присутня постійно. Авторка може сказати про своїх дійових осіб — історичні постаті, — що ось одна з них *знала* про думки іншої, що інша "злякалася" тощо — авторка не раз знає, що її герої — так, не біймося цього слова, воно йде з роману, але до роману свого часу воно прийшло з історії — думають і переживають. Як це знали в своїх романах, скажім, Волтер Скотт або Андріян Кащенко. І

книжка справді читається легко, з зацікавленням, а часто й захопленням, — а що буде далі? Парадоксально, сюжетна напруга в наш час перестає характеризувати "високий роман" (див. Андієвська), драму, балет, але знаходить шлях і сховище в історичній монографії!

А для аспекту history, для вищих матерій, використовуються праці Еріка Гобсбома (Hobsbawm) про різні типи бунту й бунтарів — від того, що він зве "примітивними повстанцями" до "соціальних бандитів". Завдання історика-монографіста у таких випадках є знайти на своїх героїв відповідну шухляду і всунути до неї відповідну конкретну історичну особу так, щоб їй не поламати рук і ніг, а то їй не відірвати голови. А якщо будуть там дрібні садна, це не біда. Стандарт — невблаганний, і панувати він мусить.

Монографія Лінди Гордон у стандарт вклатася. У межах його вона, книжка ця, написана талановито, образи її пластичні, думки логічні, дія напружена, описи виразні, композиція струнка. Бо, зрештою, і в межах стандарту можна бути талановитим або неталановитим. Образ Богоматері малювали з тими самими атрибутами від раннього середньовіччя до наших днів, але не змішаємо П'єро делла-Франческу з Бугєро, не кажучи вже про примітивних богомазів.

Але не тільки історичною адекватністю й доброю організацією викладу вирізняється книжка Лінди Гордон. Автора цих рядків вона полонила, насамперед, тим, що, ніби слухняно йдучи за вимогами, вона несе в собі, хай непідкреслені, паростки бунту, прояви наукової індивідуальності, що воює проти стандарту. Раз-по-раз знаходимо протести проти поверхового й трафаретного поділу на категорії, проти накидання історії механічної причинності економічного або іншого характеру, проти схеми, проти спрощених і легких визначень

Це в ім'я складності й суперечності історичного процесу, безконечного числа найрізноматніших факторів, які діють у складній співгрі, що автор навіть припускається позірних суперечностей. Стверджується українська лінія історичного розвитку від часів старокіївських до козацьких, але далеко не як просте продовження. Явними суперечностями видаються твердження про суть і структуру козацького устрою. Раз читаємо про "військову демократію" (стор. 178), про "нову демократичну форму співучасті" (стор. 185), а другий раз про те, що це була "не демократія, а диктатура, модифікована втручаннями черні" (стор. 87). Либонь, це суперечності не авторки, а суперечності історичної дійсності 16 століття, але вона відважно їх приймає й підносить

Авторка не стає ні "примітивним бунтарем", ні "соціальним бандитом" (хвалити Бога!). Але книжці притаманні елементи внутрішньо-наукового бунту, протесту проти схеми й стандарту.

хай навіть у рамках цих останніх. Цим монографія вирізняється поміж своїми так часто безобличними посестрами. Так, це слово Книжка Лінди Гордон не тільки цікава й корисна, вона ще має на собі відбиток особистости. А це в наші "підлі і скупі часи" багато.

У певному сенсі книжки Андіївської і Гордон подібні. Вони обидві не хочуть прийняти знеосіблення. Андіївська тікає в казку і в іронію, Гордон — у бунтарство.

НАГОРОДА ФОТА ЕММІ АНДІЄВСЬКІЙ

Іван Фізер

За нагороду Еммі Андієвській голосували всі члени журі. На цьому ствердженні можна б скінчити наше публічне оголошення. Воно, однак, натякало б на те, що всі ми голосували за цю нагороду з тих самих міркувань. Це, очевидно, не відповідало б правді. Я не помилюся, коли скажу, що наші рішення відзначити *Роман про людське призначення* як найвидатніший твір в ділянці української белетристики за 1982-83 роки зумовлені відмінними міркуваннями.

Оскільки я був ініціатором цього відзначення, журі зобов'язало мене зробити цю "цитату". Тут висловлюю свій власний погляд, який не претендує ані на віддзеркалення, ані на підсумки поглядів моїх колег, хоч, можливо, коли б ми заздалегідь сконфронтували наші погляди, то між нами виявились би деякі подібності. Під час наших ділових нарад ми цього не робили.

За останні два роки, на Україні і поза її межами появилось чимало прозових творів. У видавництві "Радянський письменник", за останні три роки вийшло друком 208 таких творів. Це значить що за 1982-83 рр. вийшло пересічно 140 творів. ФОТА нагороджує найкращі твори української літератури незалежно від того, де вони появляються. Це означає, що обов'язком журі було взяти під увагу і цих 140 праць. Звичайно, це було б не під силу нікому з нас. Я переглянув такі романи й повісті: *Думна дорога* Р. Андрияшика, *Позичений чоловік. Приватне життя феномена* Є. Гуцала, *Земля і воля* В. Канівця, *Світлі танці минулого* Ю. Щербака, *Крилаті мої кораблі* Л. Забашти, *Я, Богдан* П. Загребельного, *Ювелір з вулиці капуцинів* Р. Самбука, *Рубіж* Ю. Мушкетика, *Великий благовіст* М. Сиротюка, *Коррида* О. Гончара, *Барви літ* М. Іщенко і *Лице ненависті* В. Коротича. Це невелика частина опублікованої прози і, коли б до нагороди підходити на її

Іван Фізер — професор російської та порівняльної літератури Ратгерського університету в Нью-Брансвіку, Н. Дж. Автор англомовної студії *Психологізм і психоестетика. Історичний і критичний погляд на їхні взаємовідносини* (1982). Слово члена журі Літературного Конкурсу Фонду Омеляна і Тетяни Антоновичів (ФОТА) на офіційному врученні нагороди Еммі Андієвській за її *Роман про людське призначення*, що відбулося 3 березня 1984 р. в Українському інституті Америки.

підставі, тільки за одним критерієм, невиварена для об'єктивної оцінки. Олександр Стаєцький, головний редактор "Радянського письменника", схарактеризував цю прозу так: "Видані книжки у кращих своїх зразках засвідчують широту інтересів наших прозаїків, чітку ідейно-світоглядovu визначеність майстрів слова, наступальну бойовість у відстоюванні комуністичних ідеалів та відданість інтересам народу, активний пошук оригінальних зображувальних засобів, нових художніх образів і форм". Поруч з цими, на його погляд, позитивними прикметами цієї прози, — "навіть у вартих уваги творах часом помітні тематична повторюваність, певна поверховість і звуженість у трактуванні історичних подій, неглибоке освоєння і охудожнення фактографічного матеріалу, необачне витягування з історичного мороку постатей, які заслужено забуті народом, або, навпаки, приземлення і знімання ореолів легендарності з народніх героїв". Знову ж, з його перспективи, Стаєцький мабуть має рацію. За моєю оцінкою, більшість цих творів ідеологічно заангажована, чітко довідкова і заморожена в своїх формальних структурах. Одним словом, естетично консервативна. Її вагомість визначається не настільки змаганням до поетичного світотворення, а тільки до варіантного зображення ідеологічно дозволеної сюжетної схеми. Ця проза, чіткіше ніж лірична поезія, співзвучна з апробованою історіографією. Цим я не хочу сказати, що це проза малоякісна і неварта уваги. Навпаки, багато в ній досить цікавого і вартого уважної задуми. Я, однак, не знайшов в ній того, чого шукав, цебто більш відважних, щоб не сказати авангардних, творчих поривів.

Отже чому я пропонував і голосував за *Роман про людське призначення*? Уважаю, що в українській літературі цей роман є унікальною появою. До цього часу українська проза, в силу історичних, політичних та естетичних причин, не мала роману такого типу. На Україні, як я щойно ствердив, роман, як і вся література, чітко визначені нормами офіційної теорії, а поза межами України — зумисною, часто фіктивною, етнографічністю та бажанням за всяку ціну піднести "українськість" до рівня естетичного критерія. В таких умовах роман, а то й мистецька проза взагалі, мають обмежені можливості.

Роман Емми Андіївської, як і вся її поетична творчість* не визначен цими критеріями: Він, коли б шукати за моделями в

*Емма Андіївська має такі видані твори і збірки поезії: *Поезії* (1955), *Народження ідола*, *Риба і розмір* (1961), *Кути опостінь* (1962), *Первні* (1964), *Базар* (1968), *Пісні без тексту* (1968), *Наука про землю* (1975), *Каварня* (1983), *Спокуси св. Антонія* (1984); проза: *Подорожжі* (1958), *Тигри і Джалапіта* (1962), *Геростати* (1970), *Роман про добру людину* (1973), *Роман про людське призначення* (1982).

сучасній белетристиці, близький — у Франції — до "нового роману" Роб Гріє, Наталії Сарот, Роберта Піндже та Маргаріти Дура, чи — в Латинській Америці — до знаменитого роману Габрієла Гарсії Маркеза *Сто років самотності* чи — в Німеччині — до *Камбала* Гюнтера Грасса.

В чому ж унікальність цього роману? За своєю схемою, він дуже простий. Це мистецька спроба відповісти на старе і завжди актуальне питання "що таке людське призначення?" В літературі, так як і всіх інших ділянках інтелектуальних пошуків, на це питання дано чимало відповідей. Фактично, більшість з того, що було створено в прозі, поезії та драмі, починаючи від аттичної трагедії, а кінчаючи на наших днях, можна б вважати такою відповіддю. Емма Андієвська в цьому сенсі не становить винятку. Оригінальна вона, однак, в тому, що її мистецька відповідь звільнена від будь-яких мітологічних, ідеологічних чи псевдонаукових передумов, які унапрямували б її світобачення. Відсутність цих передумов в романі звільняє її від обов'язку строго раціонального встрявання в текст, цебто обов'язку творити його за наперед встановленою схемою і постійно пояснювати його завжди наявним метатекстом. Процес творення тексту тут відбувається асоціативно. Він пульсує, поширюється, вивершується і обривається в силу власної динаміки. Він, говорячи терміном Віляма Джеймса, — справжній "потік свідомості".

Така організація тексту має далекосяжні наслідки. Поперше — час в романі стає одновимірним. Те, що було, і що здається було, і те, що буцім то буде — усучаснюється, стає теперішністю. Події, переживання, спомини, уява не розмежовані часовою послідовністю, а тим самим не склясифіковані на центральні і маргінальні. В романі відсутня традиційна аристотелівська структура початку, середини та кінця. Так сприймають час і герої роману. Пригадайте, як пояснив Дзіндра Онуферкові своє перебування в 17 ст. Століття, він сказав, — "не чергуються одне за одним, як це для зручності й повелося приймати за дійсне, пристосовуючи світ до позему глухонімих, однофасетних створінь, застрашених непроникненим хаосом буття, а існують одночасно всі нараз, тільки переважна більшість людей, занехаявши внутрішній зір, того не бачить, та й як їй це бачити, коли людина сама собі спорудила на очах перегородки, первісно захисні, а згодом дедалі затискувальніші й гальмувальніші, а всеохопного розуму і душі бракує, щоб те охопити і унедійснити". Подруге — місце цих подій не визначене і не обмежене географічно. З калейдоскопічною швидкістю вони відбуваються майже по всіх закутках світу — в Мюнхені, Римі, Нью-Йорку, В'єтнамі, Венесуелі, Україні, і т. д. Одним словом, загально прийнятого співвідношення конкретного часу і простору тут не має. Потрете — герої, чи краще було б

сказати, анти-герої цього роману, знову ж у гоголівській традиції, статичні, заморожені в своїй дивовижній сутності. Всі вони вибиті з "нормальної" копії життя, у них всіх або сильно притьмарена, або зовсім затерта розмежованість поміж нормальним та ненормальним, конкретним та уявним. За зовнішністю, вони бродяги на подоби бекеттівських Позо та Лакі, за внутрішністю — люди ексцентричні, зі загубленою свідомістю історичної дійсності. Почетверте — події роману, а вони і є людським призначенням, не зумовлені і не вкладені в таку, чи іншу сюжетну схему. Вони подиктовані цілістю творчої уяви автора, яка відмовилась від навмисної селекції та навмисних пропусків того, що становить цілість фізичного і психічного життя зображених людей. Видатний польський вчений Роман Інгарден, писав, що така мета в літературі може довести до такої тематичної густоти, якої не можна буде подолати естетичним сприйманням. Така густина може перетворити мистецький, *гетерогенний* твір у предмет, що існує автономно. Я вважаю, що *Роман про людське призначення* не наражений на таку небезпеку. Чому? Тому, що в деталях він напрочуд міметичний, цебто близький до тої дійсності, яка закована в українській мові. Інша річ, що суцільність цих деталей фіктивна, часто абсурдна, і часто до такого згущена, що доступу до неї ми не маємо. Адже ми читаємо деталі, а не суцільність.

Роман про людське призначення прекрасно окреслюється дефініцією літературної прози, зробленою американською поетесою Маріянною Мур (Marianne Moore): "Everything in the story is true except the whole of it" або говорячи метафорично, "imaginary gardens with real toads in them", або, більш теоретично, "verisimilitude in detail is a means to illusion". Так подібно ж у *Романі про людське призначення* правдивість деталей є засобом до ілюзії. Поп'яте — мовний аспект роману, на лексичному, морфологічному і синтактичному рівнях витримано нормативно. Новаторським аспектом його мови є те, що розповідний процес проходить не за допомогою речення, а абзацу; цебто основним мовним компонентом тексту є абзац, в межах якого виникає та асоціативно заокруглюється збудований образ. Розмір абзацу коливається від чверти сторінки до декількох сторінок. Він не розрізнений синтактичною пунктуацією. Причина цього та, що речення, яке у мові в першу чергу задовільняє логічно-пізнавальні вимоги мислення, не придатне до "потoku свідомості". Це, в даному випадку, надто штучний, надто детермінуючий засіб передачі творчої уяви. В романі майже цілковито відсутня т. зв. *гетероглосія*, притаманна більшості традиційних романів. За винятком невеличкого діалогу поміж Цизьом та старчиком, це мова оповідача, а тим самим вона стилістично однорідна.

На кінець погляньмо, чи роман відповів на питання "яке

призначення людини?" Коли б можливо було зредукувати все те, що зображено в романі — від зустрічі Безручка з Федором, до смерти останнього — до якоїсь філософської чи теологічної абстракції, то відповідь могла б бути позитивною. Виходячи з логічного засновку *post hoc ergo propter hoc* (після цього і тому в наслідок цього), можна б припустити, що така абстракція застосовна до людського призначення взагалі. Цього, однак, роман не пропонує робити. У частині "Замість епілогу" читаємо:

- Ну що? Переконався?
- Ти все ще віриш, що когось справді можна переконати?
- Вважай, бо часу обмаль.
- Ну то що, я маю хапати сурму?
- Ще раз — по колу, чи рвемо ланцюг?
- Стривай, я не зауважив жодного призначення, де воно?
- Перед тобою.
- Я знав, що ти мене ошукаєш.
- Ти хотів бути ошуканим.
- А як же з призначенням?
- Це залежить від твого власного вибору. І якщо в тебе очі тільки на те, щоб ними нічого не бачити, я тобі нічого не пораджу.

ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ — ФЕНОМЕН ПОЕТИЧНИЙ ЧИ ПСИХОЛОГІЧНИЙ?

Ярослав Розумний

Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломаясь в тоске.
Что все на свете — только песня
На украинском языке.

Леонід Кисельов

I

Леонід Кисельов, відомий українському читачеві на Заході з невеличкої добірки поезій та короткої біографії, надрукованої в журналі *Сучасність* (1973, 7-8) і з статті Івана Кошелівця, поміщеної в цьому ж журналі в 1981 році.

В Україні, до появи його перших українських віршів у 1968 році, ім'я Кисельова було знане тільки вузькому колу київських письменників старшої та молодшої генерації.

Матеріали до його життєпису дуже скупи. На основі коротеньких уведень до його віршів, що друкувалися в радянській періодиці, посилань на його особу в *Веселому романі*, написаному його батьком у 1970 р., оповідання Юрія Щербака,¹ присвяченому Кисельову (чи Льоні, як усі друзі його залюбки називали), та наших знахідок, хочемо накреслити бодай загальну силуетку цього, з багатьох поглядів, непересічного поета й непересічної людини.

Народився він у Києві, 1946 р., в родині російськомовного письменника Володимира Кисельова. Не сягнувши zenіту свого поетичного обдарування, помер у жовтні 1968 р. від недуги левкемії, проживши всього двадцять два роки.

Ярослав Розумний є головою Слов'янського відділу Манітобського Університету і головою УВАН на Канаду.

Ця стаття, це ґрунтовна перерібка статті "Міти в поезії Леоніда Кисельова", що друкується в другому числі журналу *Studia Ukrainica*, що виходить в Оттавському університеті.

1. Юрій Щербак, "Маленька футбольна команда. Ораторія для голосу і дитячого хору. Пам'яті молодого поета Леоніда Кисельова". *Дніпро*. 1972. 4, стор. 69-83.

В кінцевому підсумку наших шукань національного поетового кореня виявляється, що батьки Леоніда — євреї. Хоч у творчій біографії будь-якого письменника це не найосновніше питання, але в випадку Кисельова такий деталь важливий і може кинути більше світла на таємницю його поетичної трансформації — переходу від поезії російської до української.

Учився на факультеті чужоземних мов Київського університету в перекладацькому відділі, спеціалізуючись, здається, в еспанській мові. Не зважаючи на молодий вік, він вражав усіх не тільки начитаністю й широким знанням світової літератури, але й знанням точних наук — складних правил квантової механіки, кібернетики; міг говорити про останній футбольний матч чи найновіший закордонний фільм. Захоплювався й знав стародавнє мистецтво, мозаїки й фрески Київської Софії, цікавився примітивним мистецтвом Никифора, любив поезію Шевченка, раннього Тичини, Драча, Вінграновського, Блока, Пастернака, Гумільова, Данте, Шекспіра, Рільке й Льорки; американський джаз, українську та парагвайську пісню.

Ю. Щербак дає наступний мазок до зовнішнього й внутрішнього портрета Кисельова: "Обличчя нерухомо-смагляве, і це робило його схожим на молодого венеціанця..., проте темпераментом Льоня надто відрізнявся од італійців: був малорухомий і повільний (звичайно, не на футбольному полі), слова вимовляв тихо і наче мляво..."

Коли Кисельов захворів — невідомо, але з поеми "Первая любовь", написаної в 1962 р., коли йому було шістнадцять, можна догадуватися, що в тому часі він уже хворів на невеликовну недугу. Родина, друзі й лікарі-спеціалісти докладали всіх зусиль, а польські пілоти привозили ліки з Парижу, щоб рятувати, як тоді говорили, майбутнього Лермонтова, Пушкіна або й Шевченка.

Почав писати російською мовою в 1959 р. Перша добірка його віршів побачила світ в 1963 р. в березневому числі московського журналу *Новий мир*, якого головним редактором тоді був Олександр Твардовський, — з наступною приміткою: "Леонид Киселев, ученик 10 класу школи но. 37, г. Київ: "Первые стихи". Того ж року, в квітневому числі журналу *Радуга* було надруковано два його короткі вірші. Вірш "Цари" в журналі *Новый мир*, в якому десятикласник зневажив особу царя Петра I, ще й покликаючись на Шевченка, викликав у Києві сенсацію, а в Москві серед російської інтелігенції й академічних російських кіл — обурення й протести. Після того молодого поета перестали друкувати в російській радянській періодиці.

П'ять років пізніше, 12 квітня 1968 р., кілька місяців до смерті Кисельова, появилася в *Літературній Україні*, з уведенням Івана Драча, добірка його українських поезій п. з. "Перші акорди", що

включала вірші: "Смерть ланкової", "Так, вона залізна", "Заспівайте, сестро" й "Земля така гаряча". В тій же газеті з 4 жовтня 1968 року були надруковані вірші: "Катерина", "Ти полинеш сиза, наче птах" і "Згадаєш їжачка", а в серпневому числі журналу *Дніпро* поміщено вірші: "В камені, в дереві, на папері", "Цигарочка", "Тільки двічі живемо" та "Додому". Того ж місяця, журнал *Ранок* опублікував вірш "І мати молода, і сонце юне", "На терасах дерев" і "З листа Джонатана Яреми Свіфта", а в листопадовій *Вітчизні* надруковано добірку "Крила матері", що включала вірші: "Він був як полум'я", "Рано ще, рано", "Стати б хоч на менти лічені", "Вона приходила щоранку", "Ніч у Кракові" та "Як у нашому селі".

Посмертно вийшли дві його книжки російської і української поезії — перша в 1970 році під назвою *Стихи. Вірші* (у в-ві "Молодь"), а друга, що є доповненим виданням першої, в 1979 р (також у в-ві "Молодь"), під двомовною назвою — *Последняя песня. Остання пісня*.

Треба відмітити, що в виданні 1970 р. бракувало деяких, сказати б, програмових віршів, що були друквані в періодиці 1968 року, наприклад, "В камені, в дереві", "Катерина", "Ти полинеш сиза, наче птах" і інші. Натомість у другому виданні включено всі повищі й кілька нових віршів за винятком "Ти полинеш сиза, наче птах". Додано ряд нових віршів теж до російської частини цього видання. Всіх дотепер надрукованих російських віршів Кисельова є 114, а українських — 30. Українські верші всі датовані 1968 роком.

Загадковим для нас є питання, чи всі 30 українських віршів поет написав за останніх шість місяців, уже прикований до смертної постелі, чи писав він їх перед тим, але з невідомих нам причин тримав їх "за халявою", і рішив віддати їх до друку, коли його дорога в "чорний світ" була безповоротною. Ми схильні думати, що робив він це з мистецької вимогливості до себе. Над цим питанням думаємо зупинитися в нашій обширнішій праці про Кисельова.

З відоміших українських радянських критиків про творчість Кисельова писали: Дмитро Затонський (вступ до першої збірки); Леонід Новиченко (коротке післяслово до першої збірки); Іван Драч (*Жовтень*, ч. 2, 1970); Мирон Петровський (*Дніпро*, ч. 2, 1972); Анатолій Шевченко (*Вітчизна*, ч. 8, 1971); Анатолій Макаров (*Літературна Україна*, 27.X.70); Михайло Слабошпицький (*Літературна Україна*, 26.VIII.80), Дмитро Затонський (*Новий мир*, ч. 7, 1980) та інші. На Заході писав уже згаданий Іван Кошелівець. Вищеназвані праці — це головні рецензії на перше або друге видання. З-поміж них годиться відзначити рецензію Драча, що стала вступом до другого видання, і рецензії Затонського й Петровського. Стаття-рецензія Кошелівця, писана в 1981 р., гово-

рять про "єдину збірку поезій Кисельова" з 1970 р., бо автор не знав ще про доповнене видання з 1979 р., ані про вірші Кисельова, що друкувалися в періодиці за його життя.

Загадковим залишається для нас питання, чому молодий поет, до того ж неукраїнського роду, рішив переключитись з російської на українську мову. Загадкове воно тим більше, що цей зворот стався в часі відвертої русифікації в Україні; в часі, коли українська мова й культура стали об'єктом приниження навіть своїми, українського роду, чиновниками — республіканськими урядовцями та академіками починаючи, а сільським учителем кінчаючи. Затонський пропонує наступний ключ розуміння цієї таємниці:

Він був уже хворий, смертельно хворий і знав це. Така свідомість людину відчужує, робить її осамітненою, навіть серед найдорожчої сім'ї і найвірніших приятелів. І він шукав способу як розбити це відчуження. Віруючий шукає потіхи в Бозі, невіруючий — у якихось вічних безсмертних традиціях. Їх носій — народ. Народ серед якого Льоня жив — український, і Льоня звернувся до нього. Спочатку це по-російськи. Згадайте "На древнем кладбище кресты" і "В горнице прибрала, тесто замесила". Тепер залишилось зробити останній крок — висловити цей зміст мовою, якою він найдосконаліше висловлюється".

У висновках Затонського багато правди, але, на нашу думку, світогляд Кисельова зродився не лише з джерел українського фолкльору. Молодий поет виявив, якщо не світоглядову заангажованість, то тяжіння серця й мислі вже в перших своїх російських віршах, надрукованих у 1963 році ("Царі", "Вірші про Тараса Шевченка", "Я забуду"), себто понад п'ять років перед своєю смертю. Формували його різні чинники. Писати українською мовою заохочував його батько, а в дитинстві він попав під вплив непокірного духу й майстерности Шевченкового вірша. Продовжував свою поетичну підготову в середовищі прекрасних майстрів-шістдесятників: Драча, Вінграновського; знав творчість і долю тоді популярного неконформіста Василя Симоненка, Ліни Костенко, Василя Голобородька й ряду інших, що впливали на нього своїми небуденними відкриттями в мові, образі й експресії, і що були для нього прикладом поетичної майстерности. Прихильниками його музи були такі відомі письменники й критики, як уже

2. Овоч цього явища споживали учасники Міжнародної конференції славістів у вересні 1983 року в Києві, столиці Української РСР. Офіційні представники Республіки — господарі Конференції — вже навіть не відчували, що годиться вітати гостей мовою Республіки, в якій така важлива подія відбувається.

згадуваний Драч (що зайнявся його похороном). Борис Оліник, Ірина Жиленко, Юрій Шербак, Володимир Дрозд, Іван Дзюба, Анатолій Шевченко, Василь Стус та інші. Був він свідком критичних 60-их років, часу повторного гашення спалахів молодого відродженої літератури та ліквідування культурних пам'яток України. Все це зродило в нього глибоке й сильне почуття гніву, який він висказав у "Вірші про Тараса Шевченка" — "Ненавиджу" Врешті карбувало сліди на його душі середньовіччя й барокко старого Києва й дух цього міста.

Додому час. До міста всіх кохань.
Де тополеві вранішні тумани.
Де сірий тулуб вершника Богдана
На золотому тлі софійських бань.

("Додому". 1968)

У книжці Володимира Кисельова *Веселий роман* прототип Леоніда — молодий київський поет Леон, на прохання друзів прочитати свої вірші, проказав "схвильовано і палко":

Нам не сойти уже с орбиты.
Но пусть напоминают песню мне
На милом и полузабытом,
На украинском языке.

И в комнате, где, как батоны,
Чужие лица без конца,
Взорвутся черные бутоны —
Окаменевшие сердца.

Я наклонюсь над краем бездны
И вдруг пойму, сломаясь в тоске.
Что все на свете — только песня
На украинском языке.*

3. Цей і наступні вірші й уривки беремо з другого видання (1979) творів Л. Кисельова, подаючи рік написання вірша.

*Дослівний переклад Ред.:

Нам не вийти уже з орбіти.
Але нехай мені нагадають пісню
У милій і півзабутій
Українській мові.

На запит "А чому українською мовою?" Леон відповів: "А ось цього я не вмю пояснити. Я так відчуваю. Та якщо вважати поезію одним із способів самовизначення, то доведеться примиритися із тим, що я саме так самовизначаюсь".

Анатолій Шевченко наводить ще один цікавий деталь до біографії Кисельова. Коли Леоніда якось спитали, чому він почав писати українською мовою, він відповів просто: "Мені так хочеться".

На основі вищесказаного, твердження Затонського й Петровського, що книжка поезій Кисельова, "подібно до будь-якої справжньої поетичної книжки, "входить до царини не психологічних, але поетичних феноменів, нам видається неповним. Нам здається, що перехід Кисельова на українську поезію треба теж розглядати як акт етичний, громадсько вмотивований і спрямований проти загрозливих симптомів збайдужіння великого прошарку української інтелігенції, а тим самим загалу населення, до української ситуації. Це ті "окаменевшие сердца", "глядачі", як казав В. Голобородько, повз яких "Шевченкова Мадонна", зведена царями минулого й сучасного, йде в "сніжне небуття". Як людина прямих доріг, він свідомо став на захист зведеного народу, виступивши проти всіх фальшивих мітів і богів.

Поет, як видно з вірша Л. Кисельова "З листа Джонатана Яреми Свіфта", — це талант і обов'язок. Талант сплітати людські судьби, перетоплювати людське й своє горе на мистецтво, творити пісню "добра і правди, світла і любови" та обов'язок бути "ласкавцем", "пророком", який захищав би й воскрешав би своїх людей.

Поет і пророк мусить стати на "відстані серця" з народом, промовивши до нього його мовою. Кисельов це вчинив і пророчо промовив до народу:

Так, вона залізна, наше слово — криця,
Гучнодзвонна мідь.
Над життя і згубу у космічнім віці
Вічністю бринить.

У кімнаті, де мов хлібини
Чужі обличчя без кінця
Вибухнуть чорні пуп'янки —
Закам'янілі серця.

Я нахилюсь над краєм безодні
І зразу зрозумію, в журбі зломившись.
Що все на світі — тільки пісня
Українською мовою.

Та коли покличе й блискавкою блисне
В сяйві корогов,
Пам'ятайте серцем: наша мова — пісня,
І в словах — любов.⁴

II

Народнопоетичне мислення особливо активізується в драматичні моменти історії.

Микола Ільницький

Якби було краще жити, я б віршів не писав, а —
робив би коло землі.

Василь Стус

Кожна національна культура, а зокрема культура, що не має сьогодення, і яка зупинена в половині слова, живиться своїм минулим, легендами й мітами. В останніх закодоване те, що називаємо історичним досвідом народу. Тому панівний народ завжди різними засобами намагається принизити, обезформити або знищити національні міти підвладного народу, накидаючи йому свої.

Коли хтось хотів би дослідити, де стежки поетичного мислення Кисельова, то вони до великої міри в мітах та легендах. До цього роду поетичного образу зверталось багато письменників у сучасній українській літературі, але, нам здається, не з такою, як у Кисельова, послідовністю, винахідливістю, інтелектуальною прецизністю, гостротою та влучністю іронії.

В поезії Кисельова вирізняються дві категорії мітів: універсальні (мандрівні) і партикулярні (національні). До першого роду належить: Прометей, Дон Жуан, Дон Кіхот, Галілей, Командор і Донна Анна, себто персонажі, в які кожна епоха й окремі людські спільноти вкладають свій зміст. До другого роду входять персонажі-міти, виворені національними реаліями. На російському ґрунті — Іван Грозний, Петро I, Степан Разін, Андрей Рубльов і Ленін; на українській — Шевченко, Дніпро та Україна в трьох основних жіночих гіпостасях: Катерини, матері і сестри. Поет застосовує три різні способи трактування мітів у своїй поезії: повалення, переосмислення й закріплення мітів. Ними Кисельов роз-

4. Леонід Кисельов. "Перші акорди". *Літературна Україна*, 12 квітня 1968. (Цей уривок беремо з *Літературної України*, де вперше був надрукований цитований вірш, бо в обох книжках, 1970 в 1979 рр., рядок "Так, вона [мова — Я. Р.] залізна, наше слово — криця", замінено на "Так, воно [слово — Я. Р.] залізне, наше слово — криця". На нашу думку, правильною треба вважати першу версію, тому що вона в'яжеться з моттом вірша, взятим з А. Малишка: "... В залізній мові, в залізнім реченні!").

криває аномалії свого суспільства і його провідників, усього антигуманного й регресивного в ньому; дні й ночі свого життя та парадокси світобудови.

Прометей, що за відвагу її любов до людей був покараний і прикований до Кавказької скелі — в Кисельова усучаснений. Після того, як між ним і Зевсом дійшло до порозуміння (мабуть, завдяки відреченню Прометея від своїх попередніх поглядів), його розкували, нагодували й напоїли. Прометей спокійно слухав розповідей про нові правди, мовляв, вогонь дав людям не він, а римський бог, батько й учитель — Юпітер; слухав сповіді старої жінки, що (здається, в відсутності свого чоловіка) з виноробом жила, та різних казок стариків про героїв, царів та богів. І хоч тепер усе в житті Прометея нібито змінилося на краще, але печінка не гоїлась і не переставала йому докучати.

Образ Дон Кіхота в світовому мистецтві тлумачився й тлумачиться по-різному. Навіть доходили до висновку, що в кожному з нас є трошки донкіхотства. Іван Франко писав, що це "малюнок боротьби між благородними поривами чуття і твердою дійсністю, між поезією і прозою життя". У молодих українських поетів ранніх шістдесятих років це символ постійної готовости вступати в боротьбу за ідеали, часто не рахуючись з силами противника. Обороняючи Дон Кіхота, поети цього покоління "захищають разом з ним і одержимість, що, з погляду надто тверезого розуму, смішна й непотрібна" (М. Ільницький, *Вітчизна*, II, 68), а Олександр Білецький, у передмові до російського видання "Дон Кіхота" (1935) писав, що "безумство Дон Кіхота тим шкідливе, що воно заразливе". А тому, що донкіхотство "заразливе":

...Смелого всадника
Мельниці крылья
По касательной
Протащили.

И отбросили
По инерции...*
("Дон-Кихот", 1962)

Популярний у світовій літературі "лицар волі", вільнодумець,

*Дослівний переклад Ред.:

... Смілого вершника
Вітряка крила
По дотичній
Проволокли.

І відкинули
По інерції...

насильник жінок і вбивця, сміливий та відважний анархіст, "милий парень" Дон Жуан, у Кисельова скований всемогутнім страхом, а на його захист перед триметровим камінним господарем стає слабка тендітна жінка — Донна Анна.

Галілей, типовий представник ученої людини, яка вірить у кінцеву перемогу правди й не бачить причини, чому людина повинна б приносити себе в жертву явній неправді, в Кисельова стоїть на тих же позиціях:

А все-таки Земля стоит на месте!
На трех китах, киты на черепахе.
А черепаха... Эта черепаха
На ваших спинах, олухи, стоит.

Неправда будто вам нужны герои,
Вы травите живых, вам нужен труп.
Огромною и жадною толпою
Вы побежите к моему костру.

.....
Я буду жить наперекор всему!
(“Монолог Галилея”, 1964)

Кисельов спростовує сучасний міт про особу Андрея Рубльова, іконографа, з ім'ям якого пов'язані початки російського національного живопису. Рубльов, маляр явно релігійний, у російській радянській популярній інтерпретації — маляр мужиків і законаних.

Не надо сказок о Рублеве,
К чему красивые слова!
Не мужиков и не влюбленных
Он на иконах рисовал.

*Дослівний переклад *Ред.*:

А все ж таки Земля стоїть на місці!
На трьох китах, кити на черепаці,
А черепаха... Оця черепаха
На ваших спинах, йолопи, стоїть.

Неправда начеб треба вам героїв,
Ви труїте живих, вам треба трупа.
Величезною і жадною юрбою
Ви поженете до мого смертного багаття.

.....
Я жити буду — всьому на перекір!

Он жил в совсем другие годы.
Он был талантлив и глубок
И знал: у русского народа
Одна надежда — русский бог.*
("Загорск", 1964)

Цей вірш не лише відкидає мітизовану неправду, але нівелює спробу надати особі Рубльова пролетарської універсальності, щоб так поширити його почитання й поза стінами російського храму.

В наступному вірші Кисельов зриває шати лицарськості з легендарного Стенки Разіна, який у радянській історіографії наділений прикметами полководця високого розуму й організаторських здібностей; постать, що, згідно з УРЕ, знайшла "яскраве відображення в народній творчості, літературі, живопису, кіно тощо". В поемі "Степан Разин" Кисельов зупиняється над подією, що сталася під час виправи Разіна на Персію в 1668-69 роках. У тій виправі Разін схопив чотирнадцятьлітню перську княжну, яку, знасилувавши, наказав вкинути в ріку Волгу. Вночі перед стратою, Разіну з'являється душа княжни, що іменем перського народу проклинає свого насильника:

— Заперта моя темница,
Сгинь, лукавый!
— Погоди.
Сміло волжскою водицею
Синяки с моей груди.
.....

Ты пойдешь, но сил не хватит
На последний шаг.

*Дослівний переклад Ред.:

Не треба байок про Рубльова,
Навіщо красні слова!
Не мужиків і не закоханих
Він на іконах малював.
Він жив у зовсім інші роки.
Талановитий і глибокий
Він знав: в російського народу
Одна надія — російський бог.

И персидские проклятья
Зазвучат в ушах.*
(“Степан Разин”, 1964)

Найбільшою зухвалістю, якої налякався один з провідних російських літературних авторитетів, відомий пушкінознавець, академік і професор Московського університету Дімітрій Благої, був вірш “Царі”, надрукований, як уже було згадано в *Новом мире*, в 1963 р. В цьому вірші Кисельов підважив чи не найбільший міт у російській історії — міт Петра I “Великого”, будівничого імперії. Подамо цей вірш у цілості.

Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Царя Петра зовем Петром Великим
И в Ленинграде памятник ему?

Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы, чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну...

Не Петр, а те голодные, босые
В болоте основали Петроград.
За долгую историю России —
Ни одного хорошего царя.**
(“Цари”, 1964)

*Дослівний переклад *Ред.*:

Заперта моя в'язниця,
Згинь, лукавий!
— Підожди.
Змило волзькою водицею
Синяки з моїх грудей.
.....

Ти підеш, та сил не стане
На послідний крок.
І перські прокляття
Забринять у вухах.

**Поетичний переклад цього вірша поданий в поміщеній у цьому числі добірці Кисельова “Царі й люди”. — *Ред.*

Це спалах глибокого обурення чистої душі й вияв великої мужності. Академік Благої повчив десятикласника (*Лит. Россия*, 17.V.63), що "відмовляючи Петрові історичного значення", він виступив "проти одної з твердих традицій передової російської громадської думки". Представники цієї думки — Радішев, Герцен, Белінський, Чернишевський, Енгельс і Ленін, пише Благої, бачили Петра як "незвичайну людину, що звання — великого — заслужила справедливо" та, що "варварські засоби" та сама боротьба, яку вів Петро I, була "необхідна та прогресивна". Стаття кінчиться емоційним риторичним питанням: "Знає про це все учень десятої класи? Видно, що ні. І це — на жаль — не приносить чести школі ч. 37 міста Києва... Дивовижна річ, незрозуміла річ!" У цій статті скритикована теж і "вельмишановна і високоосвічена редакція журналу *Новый мир*". На молодого поета кинено літературну анатему й російські журнали перестали друкувати його вірші.

Покепкував собі Кисельов також з особи царя Івана Грозного у вірші "Цирюльники" (1963), але цей вірш не був друкований за життя поета; а особу Леніна оголив від усіх суперлятивів і звів її до форм пересічнолюдських:

Чорно-білий фільм, але багрянні
Юрми, революція і рік.
І до нас простує на екрані
Невисокий літній чоловік.

("В зорянім серпневім павутинні", 1968)

У серії українських мітів Кисельова осередне місце займає Шевченко, як джерело й ціль людських прагнень. Йому поет присвятив декілька віршів, у яких постать Шевченка піднесена до рівня вселюдського культу. В триптиху "Вірші про Тараса Шевченка", написаному в тому ж році, що й "Царі", визначені "прямі шляхи" Шевченкового кредо та майстерности вірша. Він — "цар і бог віршів", що народжували "пісню в зашитих ротах" і мали силу "наблизити Завтра". Як заповіт, Кисельов прийняв Шевченкове "одно единственное слово: Ненавиджу!"

Буду об этом помнить
И буду писать —
так.*

("Стихи о Тарасе Шевченко", 1963)

*Дослівний переклад *Ред.*:

Про це пам'ятатиму
І писатиму — так.

Чотири роки пізніше, в вірші "Шевченків дім" Кисельов актуалізує Шевченків міт і складає нову присягу перед порогом київського дому:

В этом доме жил Тарас Шевченко —
Богоборец. Гений. Исполнин.

.....

Чист и светел строк твоих напитков
И прям пути твои, Тарас.

И живое слово не иссякнет,
И настанет правды торжество!
Приношу великую присягу
У порога дома твоего.*

(*"Дом Шевченко"*, 1967)

Останній вірш на шевченківську тему — це інвектива проти тих, хто свідомо чи не свідомо, вбиває головну суть Шевченкового міту, зводячи шаманство його постаті та його слова до атрибутів буденної утилітарності й декоративної функціональності, бо, як висловився Ю. Шевельов, "примара Шевченка чимраз більша й страшніша для ворогів, височить над країною" (*Сучасність*, 1979, 3).

В камені, в дереві, на папері,
У бронзі, в мармурі, в небутті...

.....

На ритинах,
на порцеляні,
На прапорах,
на рушниках...

І не приспати його кохання,
Не вколисати на рушниках.

(*"В камені, в дереві"*, 1968)

*Дослівний переклад Ред.:

У цьому домі жив Тарас Шевченко —
Богоборець. Гений. Велет.

.....

Чистий і ясний рядків твоїх напій
І прості твої шляхи, Тарасе!

І живе слово не вичерпається
І настане правди свято!
Я складаю велику присягу
На порозі дому твого.

Вірш кінчається метафоричним узагальненням, у якому поет трансформує Шевченків міт у єство своєї батьківщини — землю, "де завжди пульсує Шевченкове серце, Шевченків гнів".

З Шевченкової думи, з джерел українського фолкльору, пісні та мітології народились і інші образи-символи Леоніда Кисельова. Найчастіше вони виступають у постаті жінки, що уособлює землю-батьківщину, а часом за образом жінки криється сам поет. Останнього питання в цій статті не торкається. Зупинемося, натомість, на трьох віршах з мітичним забарвленням: "І мати молода, і сонце юне", "Катерина" та "Не дайте, щоб заснула край коня".

Дозволимо собі на маленьке відхилення. Культ жінки-прародительки в українській мітології і звичаях сягає доби палеоліту, а в неоліті, зокрема в Трипільському мистецтві, вона була піднесена до ролі Невидимої Великої Матері, богині неба й вод та була матір'ю всіх наступних богів, що покищо засвідчено тільки в зображеннях на трипільській ритуальній кераміці. Від неї в неоліті народилася богиня землі Мати-Сира-Земля, а згодом Велика Богиня набрала антропоморфічних форм у виді Берегині, яку завжди зображувано в молитовній позі, з легко піднесеними руками. Цей мотив опісля перенесено на зображення Марії-Оранти, Великих Панагій, а Берегиню продовжувано зображувати в народному мистецтві. Розмалювання інтер'єру київського Софійського Собору характеричне тим, що в ньому більше число зображень жіночих постатей, ніж це практикувалось у візантійських храмах, як відмітила Джовн Д. Гроссмен *California Slavic Studies*, Vol. XI, 1980).

У зв'язку з культом жінки-матері ("І мати молода", "Катерина"), нас теж цікавлять зображення Богоматері з дітям. І тут знову бачимо різницю в мистецькій інтерпретації. Візантійська Богоматір строга, дитя й матір — бадьорі, маєстатичні, але відчужені. Мати майбутнього пантократа показує йому дорогу в світ. В українській інтерпретації Мати Божа лірична, ніжна, сповнена материнською турботою й любов'ю до дитини й дитини до матері, що й творить нерозлучне ціле. Цей мотив послідовно проходить крізь різні види українського мистецтва, літературу й фолкльор. Клясичний приклад цього мотиву побачимо в наступному вірші:

І мати молода, і сонце юне,
І в неї на колінах немовля.
В прозорому повітрі, наче струни,
Гудіння оксамитного джмеля.

Прислухаюсь — співає колискову,
Не знати, чи дитині, чи собі...

І мати молода, і юне Слово,
І яблуні у ранішній журбі.

Розумні і дурні, малі й великі,
Уславлені й забуті — все пройшло,
Та не було народів без'язиких,
Іще німих народів не було!
(“І мати молода”, 1968)

Композиційні компоненти цієї ідилічної пастелі — молода мати, немовля, юне Слово і сонце юне — нагадують нам колядково-щедрівкову тему з мотивом Різдва. Юне сонце, що виступає в веснянках у постаті бога Ярила, в весільному короваї, вінках, гілці, горючих смолоскипах і свічках, — у цьому вірші символізує найвищі атрибути краси, що криються в материнському Слові-пісні. Мимоволі пригадується нам картина Омеляна Мазурика “Колядка” (1980), що побудована на тих же композиційних елементах: Божа Мати, немовля-Ісус та сонце, з додатковим зображенням матері й дитяти в ядрі сонця. Отже, два різні роди мистецтва з тим самим джерелом художнього натхнення й образності.

Центральною темою вірша, на нашу думку, є народження слова-пісні й передавання його нащадкові-немовляті. Вірш в цілості це поширена метафора, що крім многоплщинного значення багата зоровими, слуховими й настроєвими якостями. Отой тричі повторений епітет “юний” передає регенеративний елемент, що є в народі-матері, отой вічний цикл духовного вмирання й воскресання, характеристичний нашій духовості останніх століть і, вкінці, це нерозлучна єдність матері, сина й слова в авреолі найвищих ідеалів — сонця. Все відбувається не при дорозі, не на розпутті, а на тлі чародійної ранкової та мудро зажуреної природи, що передає настрої матері. Вона співає немовляті, чи собі, колискову, а колискові завжди мовлять про труботи й журбу матері. Вірш кінчиться піднесеним епілогом: слово — це народ, а народ — це слово.

Тоді, як попередній образ жінки-матері має узагальнені понадчасові прикмети й впливає з фолкльорних джерел, то героїня наступного вірша вкладається в означену епоху, в окреслене середовище й територіяльні рамки. Це Шевченкова Катерина, що покохала невірного чужинця, за свій (несвідомий) гріх-зраду прогнана батьком, матір'ю та людьми, іде в Московщину, з сином на руках, шукати свого милого. Відкинена ним удруге, в приступі божевілля кидає сина й відбирає собі життя. Цей символ Шевченкової України знайшов своє відображення в Кисельовому вірші “Катерина”. Примара Катерини блукає полями України й несе свого сина до народу, але ніхто її не помічає. Співці в “барвних снах” “квляють” про дівочу цноту, про калину, а не про

долю Катерини. Через збайдужіння "глядачів", Шевченкова Піста не донесе свого сина-месника до народу.

Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей —
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям приткнутим до грудей.
("Катерина", 1968)

Від Шевченкової Катерини до Катерини Кисельова наступила чітка еволюція образу. Коли в першого вона символ, базований, бодай до деякої міри, на реальній особі, то в Кисельова ці фізичні прикмети вона затратила й набрала рис алегорії, що передає суть сучасної української реальності.

Вірш "Не дайте, щоб заснула край коня" концепційно тотожний з попереднім. Потік його думки, без сумніву, впливає з джерел українського фолклору, з української *аніми* та з деяких запозичень. Наведемо вірш вповні:

Не дайте, щоб заснула край коня,
То наша мати. Іншої не буде.
Бо кине вас. І піде межі люди
Чужинними шляхами навмання.
Не дайте, щоб заснула край коня.

Сурмлять газети, радіо гука,
Що живемо у віці атомовім,
І хоч за все ми заплатили кров'ю,
Та час вже других цінностей шука.

Історія не є ракетний жах,
Вона мов шлях від чужини до хати.
І щастя буде. Тільки ви не дайте,
Не дайте, щоб впилася від ножа.

("Не дайте, щоб заснула край коня", 1968)

В цьому вірші мати — вершник, своєрідний тип амазонки, Жанни д'Арк, чим і відмінна вона від своїх прототипів у фолклорі й народному мистецтві. В останньому, це хлопець-козак на коні або поруч нього, в позі стоячій або сидячій (як, наприклад, у зображеннях Мамає, картинах дуже поширених після упадку Гетьманської держави).

Інший мітичний складник цього образу це кінь. В українському й інших фолклорах кінь символізує сонце, а згодом його символіка охопила поняття сили, родючості, динамізму, інтелекту й свободи. Він також символізує людський дух, що пориває й несе людину до чогось незнаного, але кращого, великого й могут-

нього. Людина завжди ідеалізувала коня та ідентифікувала себе з найкращими його прикметами. В фольклорі й міті така сама ідентифікація відбувається теж у коня в відношенні до вершника, коли він несе його на собі. Символічно він тоді є носієм біологічного *лібідо* вершника в його найбільш героїчному вияві. Це означає, що загальне значення коня як символу лежить в основі кожного найшляхетнішого людського прагнення. Кінь, що несе людину-героя, перевтілює його в переможця. Кінь без вершника означає стан жалоби, а разом — вони стають новим напівбожеским творінням.⁵

Символ коня характеристичний поезії багатьох шістдесятників, між ними й Драчеві, Вінграновському та Костенко, але як символ незалежний. У Кисельова кінь є невід'ємною частиною їздця жінки-матері й символізує її духовий динамізм. Образно висловившись, їздець і кінь це тіло й душа, це народ і його спадщина.

Крім вищенаведених, у вірші знаходимо ще інші символічні елементи — ніж і кров. Вони, нам здається, від Гарсії Льорки, якого Кисельов любив; може навіть узяті з драматичної поеми Льорки "Криваве весілля", де названі атрибути дуже часті, і де постаті матері, дочки й невістки символізують сили еспанської землі, над якими вічно снується тінь смерті.

Подібне враження створює вірш Кисельова "Не дайте, щоб занула край коня". Тема вірша та сама, що в "Катерині" — байдужість до долі матері. В обидвох випадках підкреслений мотив небезпеки втрати матері. В першому — вона може пропасти в "сніжному небутті", а в останньому — вона " кине вас " як негідних синів. Хоч неминучість фаталізму долі матері відсутня в обидвох віршах, бо є оте "якщо", все ж таки, над обома матерями (тим самим і синами) висить льорківська тінь смерті, яку можна розвіяти, якщо сини-"глядачі" зйдуть на поле гри.

Є ще інший маленький, але важливий деталь, що може бути відповіддю на питання: чому небезпека духового сну матері, чому кінь без вершника, чому "глядачі" і, вкінці, чому небезпека кривавої помсти? На нашу думку, це чужі вартості, силою накинені людям, про які "сурмлять газети" і "радіо гука", і, найважливіше, зневіра людей у прихід чи можливість приходу щастя. І тому останні два рядки вірша:

І щастя буде. Тільки ви не дайте,
Не дайте, щоб впилася від ножа.

5. Руперт С. Аппен, *Психіка й символ в театрі Федеріко Гарсії Льорки — Студії в аналітичній психології*" (В-во Тексаського університету, 1974).

Ріки в давнину були об'єктом культу й джерелом сходу життєдайного сонця. Вони символізували родючість і внутрішню рушійну силу, що криється за всіма людськими вчинками, подібно як і символ коня. В українському фольклорі, літературі та в українському життєрозумінні мотив ріки має видне місце, а зокрема ріка Дніпро. Він уособлює життєтворчі настанови народу, всю велич і весь трагізм його історії. Красу, неспокій, непрохідність та демонічну силу Дніпра змалював Шевченко, Гоголь; сповідався й плакав над його берегами Довженко; у Драча він — океан, а Олесь Гончар назвав його рікою глибоких дум. У Кисельова, натомість, Дніпро подекуди можна і вброд перейти, але поет хотів би "щоб річка була і за нащадків глибока" ("Над Дніпром", 1960).

У цій статті ми старались доповнити скупі інформації до біографії Кисельова, висловити наше розуміння поетового самовизначення та трактування мітів у його поезії. Критерієм у його підході до мітологічних тем, його поетичного та громадського світобачення служила поетові Правда, яку він знаходив у глибинах свого чистого серця, у мистецькій спадщині своїх великих попередників, понад усе в Шевченка та в надрах душі народу, серед якого і з яким жив.

Сила поетичної палітри Леоніда Кисельова в його міто-мисленні, щирості поетичного почерку, точній спрямованості почуттів і думки, майстерній простоті, скупості, легкому каламбурі та пекучій іронії. Його спокійні та великим болем пронизані рефлексії над складностями, парадоксами, невблаганністю призначення та красою відходячого життя, термосять усіма тембрами нашого чуття та інтелекту. Терези його почувань завжди коливались між любов'ю до прямоти й ненавистю до псевдоправд і псевдобожеств. Біль людський і біль власний, що снувався тінню смерти над кожним ментом його повільного відходу в "чорний світ", Кисельов переклав на мову мистецтва. Його українська поезія була зовнішньою формою його великого самовизначення.

В нову українську літературу ввійшов, і на зорі свого життя відійшов, поет великого обдарування та високих громадських прикмет.

ЦАРІ Й ЛЮДИ

Леонід Кисельов

У слово гратись — це сувора гра,
Де правила таємні і тяжкі.
Лиш попервах здається, що рядки
Самі стікають з кінчика пера.

Всесвіт мій — такий маленький він.
Кілька кроків — і стіна туману.
І тривога в серці — ніби рана,
І в ушах, відлунням, передзвін.

Це вже осінь. Правда, дуже рання.
Та з прикмет усе тобі ясне:
По етапу вітер на заслання
З павутинням павука жене.

Ніби в запечатанім коверті,
Бакаї в прозорості срібла...
Це лише ескіз, це начерк смерти —
Ранку вересневого імла.

Переклав з російської Ігор Качуровський

ЦАРІ

Ще малюком мені здавалось диким,
Що раз царі погані, то чому
Царя Петра звемо — Петром Великим,
А в Ленінграді пам'ятник йому?

Нащо ж він нам, державний вершник-диво?
В повітря б з ним, копита в небеса!
Шевченко, кажуть нам, несправедливо
Віднісся... Ні, він правильно писав:

Це той перший, що розпинав
Нашу Україну...

Це не Петро, — голодні гречкосії
В болоті будували Петроград.
А за цілу історію Росії —
Ні одного хорошого царя.

Переклав з російської Анатоль Вовк

Як у нашому селі
Кращі в світі ковалі.

Що майстри вже, то майстри:
Ремонтують трактори,
Лагодять поїльні,
А ще на дозвіллі

Івану Безрукому
Викували залізну руку.
Івану Безногому
Викували залізну ногу.
Івану Безсмертному
Викували залізну смерть.

Як у нашому селі
Кращі в світі ковалі.

Із заліза голові
Викували хату.
А на вікна ще нові
Візерунки-грати.

Що на першому вікні
Наче січень, наче сніг.
Що на другому вікні
Наче церква вдалині.
А на третьому вікні
Наче хлопець на війні.
Наче мертвий, наче син,
Крила матері над ним.
То баба Ганна дуже просила,
Щоб їй із заліза зробили сина.

Як у нашому селі
Кращі в світі ковалі.

Їхня слава, мов Дніпро,
Лине в інші землі.
Хай у Києві метро
Хай в Москві музеї.

А у нашому селі
Кращі в світі ковалі.

1968

НІЧ У КРАКОВІ

Хмари повстяні, немов кирея,
На дахи лягли, як димарі.
Ніч, і дощ, і вулиця — над нею
В далечинь простують ліхтарі.

Ніч страшна, як перша ніч потопу.
В темнім небі чорні корогви,
Готика слов'янської Європи,
Празькі замки, краківські церкви.

В темнім небі, наче на театрі,
Сунуть із безодні, із глибин
Обриси Карпат, Високі Татри,
Чеські села, київські горби.

І до ранку в темряві, в пустелі,
В атомовім сяйві блискавиць
Молиться сусідка із готелю,
Сива католичка з Катовиць.

Борони солдатів, Мати Божа,
Всі ж бо кривні, всі вони сини.
Від докорів, і від куль ворожих,
І вночі від марень борони!

1968

ВАНДЕЯ

Хай Париж вигукує ідеї,
Хай п'яніє від повстанчих мас —
Вже селянська лагідна Вандея
Ніж гострить і вдарить в слушний час.

Ой, дарма кричать вони зухвало,
Начебто бракує ліхтарів.
Буде крові їхньої замало
І очей замало для круків.

Та червоні плями не вгасають,
Всмоктуються в землю, йдуть углиб,
І труйзіллям зрада виростає,
І гірким від неї буде хліб.

Поростуть бур'яном перелоги,
Висохнуть криниці і струмки...
Ми у світ покликані для того,
Щоб усе зробити навпаки.

1968

МОЯ ПОДОРОЖ В ІСТОРІЮ ПЕРСІЇ (II)

Ліда Палій

Голубосиній Ісфаган

"Ісфаган — це півсвіту", каже старе перське прислів'я. І я це зрозуміла, коли побачила здалека оазу соковитої зелені, а над усім голубі, легко загострені кахлеві бані мечетів.

Ісфаган — як вода для спрагненого, і тільки той його вповні може оцінити, хто примандрував до цього міста із жовтожарої пустині.

Їхала сюди весь день запиленим автобусом. Спершу ще траплялися при дорозі села, іноді вже незаселені глиняні скриньочки, розталі, мов віск на сонці. Згодом зникли вже людські житла і тільки сухі кущики трави бігли туди, де шатро неба було припнуте до землі золотими кілочками. Здалека, на заході повзли гори, мов величезні поморщені гусениці.

Наше шосе без мостів, без перехресть, без закрутів, єдина дорога в цьому роздоллі. Коли-не-коли в хмарах пилу з'являлися вантажні авта і автоцистерни, що везли нафту із півдня до Теграну. Минали нас і вмиль ставали тільки сірими цяточками в зворотному дзеркалі автобуса. На цих автах, розмальованих наївними мистцями, — сині озера з вітрильниками та із смереками при березі то знову яскраві китиці троянд, цитати з Корану, чи портрети бородатого імама Гусейна, Мохаммедового внука, що його почитають шііти.

Всюдисущє сонце розлилося білою плямою по небі, заливало землю. Мені видавалося, що крізь відкриті вікна чула, як сичав розпечений пісок. Пустиня маєстатична, але сувора, навіть загрозлива. По кількох годинах їзди спека ставала дошкульною, уста пошерхли, між зубами скреготав пісок. У голові наче б кипіло, думки затуплювалися, яскраве світло різало лезами в зіниці.

Автобус заколисував. У радіо тужні перські пісні, розтяжні й монотонні, як пустиня. Заплющувала очі, і чула як вітер і собі вигравав на сопілках і тамбуринах.

Час тягнувся без кінця. Срібна стрічка шосе дивно випина-

Ліда Палій — мистець-маляр, живе в Торонто. Залюбки подорожує по екзотичних країнах світу.

Початок див.: *Сучасність* 1984, 6.

лася. Гаряче повітря тремтіло над землею. При заході сонця гори стали фіолетними і піднялися над обрієм, наче завішені на невидимих нитках. Вітер танцював примарний балет, знімаючи вихлясті стовпи пилу.

Тоді здалека побачила вперше казковий Ісфаган, де час наче зупинився десь у давнині, у казках тисяча й одної ночі...

Містом пропливали роки, століття, пройшли численні окупанти, але обличчя Ісфагану осталося перське. Наче верстові камені історії ще й досі стоять там стародавні споруди. Порталь мечету Джурджір залишився із часів, коли араби знищили сасанідську династію та впровадили в Персію іслам. Соняшне світло повзло по геометричних узорах на тиньку медового кольору, і я думала про те, що тут молилися Аллахові тоді, коли в нас шойно починало поширятися християнство.

Недалеко міста над рікою мальовничий, хоч занепалий міст. Дебелі кам'яні бики, поставлені ще, мабуть, римськими будівничими, полоненими сасанідського короля Бішапура. Тюрки-сулджуки, що прийшли сюди біля тисячного року із степів Центральної Азії, спорудили високі загострені арки так, щоб бурхливі хвилі ріки не заляли моста ранньою весною, коли тануть сніги в горах.

Сиділа на камені. Був квітень, і прибережні верби стояли ще по коліна в воді. Я дивилася в прозоре плесо, і радувалася зеленою жабкою, цяткою весняного кольору. Ріка плила лінькувато, наче б знала, що внедовзі вона безслідно зникне в пісках гарячої пустині.

У плесі води відбивалися жінки, що йшли мостом з кошами випраної білизни на головах. За ними вітер роздував чорні чадри.

Монгольські армії Джінгіс Хана залили Персію з початком тринадцятого століття. Приняли іслам і спорудили свої святині. В катедральному мечеті "П'ятниці" монгольський хан Ульджайту збудував міграб — нішу звернену на захід у бік Мекки. Вона вся ажурно оздоблена взорами в'юнкої виноградної лози, сплетеної з арабською каліграфією. Оглядала я це в півсутінках, у світлі розсіяним тонкими алябастровими пластинками у вікні. Було прохолодно й мирно.

Протягом століть володарі добавляли до цього мечету нові молитовні залі, нові бані, нові майданчики з басейнами і кам'яні чаші на воду.

У півсклепіннях ейванів — високих порталів по чотирьох боках центрального подвір'я, кам'яні стаяктики, мов золотиста вощина. Кругом пустка, тиша, тільки голуби смутно воркотали. Сюди вірні не приходять вже, мабуть, молитися, не чути співу муедзина.

В поблизькому селі Лінджані з даху частинно зруйнованого мечету з монгольської доби оглядала глиняні дімки внизу, чула

блеяння овець та крик віслюків, що нагадував скрипіт старих іржавих воріт.

Внизу біля кам'яного саркофага містика-мислителя, "учителя, якого душа піднялася до ступеня досконалости", як каже цей кувфський напис, пристала до мене гарна жінка з немовлятком при грудях. Вона намагалася повести розмову. Я зрозуміла, що вона хвалилася ще іншими дітьми та запрошувала завітати до неї в хату. За високим муром, за ворітьми із двома різними стукальцями — одним для чоловіків, другим для жінок — було маленьке обійстя із дерев'яним колодязем. У кімнаті, при відкритих дверях молода дівчина ткала пишний килим, а двоє дідлахів намагалися їй допомагати. Я пробувала виявити своє захоплення усім і хазяйка аж сіяла з радості.

На головній вулиці села старички з коротко стриженими бородами вигрівалися на сонці, курили люльки та попивали чай із тарілочок.

Тамерлан завоював Ісфган із кінцем чотирнадцятого століття. Велів безпощадно вирізати населення і насипати стіжок із десятків тисяч людських черепів. Будівель, одначе, не знищив. Будівничих, які осталися в живих, вивіз споруджувати свою столицю — Самарканд. Інші майстри ставили нові святині в Ісфгані та прикрашували їх фаянсовими кахлями, покриваючи не раз цілі стіни фантастичними мозаїками дрібних кахлевих осколків, переважно синіх відтінків.

...Під мавзолей Баби Касима із тієї доби, приводили колись свідків, бо вірили, що хто дасть фальшиву присягу, лусне тут на місці.

...При вході до мечету Синів Імама, із банями, мов величезні затупені тюльпани, стоїть старезний кам'яний лев, поліруваний руками тисяч неплідних жінок, які проходили попід його черевом, у надії, що стануть плодючими.

Архітектура початку сімнадцятого століття, часу володіння великого шаха Аббаса I з династії Сафавидів, вже зовсім приголомшує своєю пишнотою. Це той самий володар, на двір якого приїжджало багато європейських послів, між ними і козаки, делегати гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. На гравюрі, виконаній англійцем сером Томасом Гербертом, шах Аббас з обвислими довгими вусами, верхи на коні, з піднятою шаблею, трохи навіть схожий на козака...

Цьому володареві Ісфган завдячує майже всі видатні будівлі, особливо довкола Великого майдану.

Коли я спочивала на цій площі, маленьке віддзеркалення сонця, "Світло Аллаха", ковзалося по голубій бані вниз, на сам край Королівського мечету. Хлопці із сумними карими очима і

зрослими на перенісці бровами, вивчали лекції з книжок, проходжуючися під білорими плятанами та чорними кипарисами. Оглядний мулла в довгій сивій рясі і зеленому турбані, котився мов на коліщатках, зложивши руки на животі. Старші чоловіки човгали притоптаними черевиками. Жінки, загорнені від стіп до голови у чорні, із взором у дрібну квітку, чадри, мов граціозні балерини, відвернутими в гору долонями безнастанно насували намітки на чоло, а ті знову ж зсувалися на потилицю.

Кажуть, що, побувши півгодини на Великому майдані в Ісфагані, пізнаєш Іран краще, ніж прочитав би сто кижок про цю країну.

Із палацу Аббаса ^{залишилася} осталася тільки Алі Капу — "Велична брама". У надбудові тієї брами круті сходи та кімнати, що колись були вистелені шовком і золототканими килимами. Там володар приймав гостей, слухав рецитації поезії і музику. Сьогодні осталися на стінах кімнат тільки чарівні фрески, розмальовані свіжими кольорами та сухозліткою.

На терасі на другому поверсі, під темночервоною стелею, що ще досі іскрить золотом, шах подавав снігом холоджені вина і оглядав святочні церемонії внизу на майдані: змагання вершників у стрілянні з лука чи гру в поло. Сурміли тоді труби, іржали коні, мерехтіли різнобарвні строї, повівали великі пера в турбанах.

На протилежному боці Великого майдану мечет, збудований у пам'ять королівського тестя, побожного провідника шейха Лютфалі. Щойно від недавнього часу дозволено гяурам (невірним) вступати в цю святиню. У тьмяному нутрі неймовірно складні арабески та релігійні тексти найкращих каліграфів того часу. Мене, однак, огорнув там дивний неспокій. Почувалася, наче б потонула на дні моря і гляділа, як ген угорі фосфоричне світло пробивалося крізь глибоку воду.

На третьому боці прямокутного майдану Королівський мечет, якого баня, збудована з голубої квітчастої кахлевої мозаїки, панує над усім містом. Височезні два мінарети проникають небо. З їхніх бальконів колись тільки сліпі муедзини кликали до молитви, бо звідтам можна було вглянути в сади королівського гарему.

Крізь браму величезних розмірів увійшла на головне подвір'я мечету, окружене двоповерховими аркадами, оздоблене ряхтливими мозаїками кахлів, що віддзеркалювалися в басейні. Зорове хвилювання сягало вершин. Кольори і поверхні узорів ловили, то знову розсипали світло, яке мінялося із пересуненням тіней і роз'яснювало неосвітлені закапелки перлистою мінливістю.

Ген далеко на четвертому боці майдану критий Королівський базар. Це традиційне місце торгівлі, зустрічей, палких дискусій, спліток, плянування подруж та відпруження при чашці чаю.

Мережа завулків, де туляться одна до одної тисячі крамничок

і майстерень, освітлена блідими електричними лампочками. У вуличці ремісників галас по саме склепіння: різкий стукіт молотів об метал, пиляння дерева, глухе гупання дерев'яних бльоків при вибиванні узорів на полотні, східня музика, гомін розмов.

Ішла цим базаром, наче б вернулася в сімнадцяте століття. Ніхто не прихвалював товару, ніхто не чигав на туристів, кожний зайнятий своїм ділом. Крізь юрбу пробивалися носії з величезними тягарями на плечах. Перед крамницями із тканинами вистоювали жінки, самі наче звої полотна.

У суміш із прегарними перськими килимами продавали недоладні строкаті гоблени, що зображували сцени з гаремів. На прилавках ряхтіли ювелірні вироби із срібла, туркусів та буршину. Старенький маляр тонюсеньким пензлем виготовляв мініатюри.

В пекарнях качали на долівці тісто на паляниці, а згодом пекли його на розпечених дрібних камінцях. Продавали овочі, липкі солодоші, смачну ісфаганську нугу. У білих мішечках лежали пелюстки рож та десятки найрізномірніших прянощів, якими приправляють одноманітні страви з баранини й рижу. І ставало млосно від ароматів: парфум трояндового екстракту, змішаних із запахами смаженого м'яса та деревного вугілля.

У вірменському кварталі Джульфа — церква Спасителя, будована ще тоді, коли шах Аббас насильно переселив тисячі вірменів до Ісфагану. Як я увійшла туди, співав хор, пах чад свічок, на склепінні та на стінах виблискувалися святі та ангели. Назовні під мурами церкви лежали кам'яні плити з примітивними рельєфами Адама і Єви, Христа з апостолами та розп'яття. І дивно було бачити хрест по довгому перебуванні між самими мусулманами. Несподівано для себе відчула дуже глибоко свою християнську традицію.

...Здегенеровані, в гаремах виховані нащадки Аббаса Великого, вже не були воїнами, не цікавилися ні наукою, ні містечтвом, проводили тільки час із одалісками та на гостюванні й пиятиці.

Аббас II спорудив павільйон Чігіль Сутун. Тут він улаштував пишні та кольоритні прийняття. Річками лилося вино, численні дзеркала відображували молодих дівчат, що танцювали на битому склі для розваги чужинецьких послів.

Сьогодні осталися на стінах тільки грайливі фрески із зображеннями залюблених пар, що напів лежать серед природи в спокусливих позах, та попивають вино.

Таке ставлення до світу віддзеркалив у своїй поезії Омар Хайям, який жив у Ісфагані ще до часу цієї династії.

Не заздри іншому, щодня веселий будь!
Забудь усе, що в нас добром і злом зовуть!

Тримайся келиха і льокона коханки,
Бо й не зоглядиш, як дні твої минуть!*

Тепер у павільйоні тхне цвіллю та розкладом. На взористій стелі тераси темні вологі плями. Тільки назовні весна обвішала кущі акацій білими перлами.

Останньою будівлею Сафавидів була Теологічна школа матері шаха, збудована на початку вісімнадцятого століття. І тут розкішне цвітіння на кахлевих стінах, і знову басейн мов дзеркало, і пишно ковані двері з золота та срібла, а над усім мерехтлива баня. Коли я проходила подвір'ям, школа була закрита, в голубих затінках "по-турецьки" сиділо кілька літніх чоловіків у білих турбанах. Вони тихо розмовляли, а рядом них лежали черевики із затоптаними закаблуками. У мене було враження, що це колишні учні тієї школи дискутують теологічні теми.

Внедовзі по тім, як Сафавиди закінчили будувати цю школу, Персію підкорили афганці. І знову полилася кров вулицями Ісфгану. Тільки будівлі осталися неторкані.

4. Цвітучий Шіраз

У квітні увесь Шіраз пахтів помаранчевим цвітом та розпеченими на сонці, переспілими трояндами. У місті безліч садів, а всі старанно розплановані, з геометрично розложеними стежками, з водограями, пальмами, кипарисами, цвітучими кущами та різнобарвними кльомбами. Сади для шіразців стали віддзеркаленням раю на землі, і тому від віків вони їх культивували та зображували в своїх мистецьких творах.

У "Райському саді", біля палацу над басейнами, сосни декоративних форм і чорна мережка пальм на тлі далеких жовтих пустинних пагорбів. Сад красувався пурпуровою бугенвією, братками, настурцією, петунією і м'якопахучою левконією. Аромати зливалися водно із соняшним теплом.

Сааді і Гафез, визначні шіразькі поети XIII і XIV століть, писали про весну і росяні ранки, про тюльпани і жасмин, про любов і про солов'їв. Перси рецитують їх залюбки до сьогодні.

Срібногіллястий кипарисе, твій колір і запах твій засоромили б куш мірту та квіт троянди.

Тільки той оцінить прегарні сади Шіразу,
хто сам пройдеться там по обпалих пелюстках жасмину.

А в день Нового Року навіть чужинець
забуде свою батьківщину і полюбить Шіраз.

(Сааді, XIV ст.)

*Переклад Василя Мисика.

Я приїхала до Шіразу незабаром після мусулманського Нового Року. Головна вулиця була ще замаєна охлялою сухо-зліткою. Була п'ятниця, крамниці були закриті, святково одіті чоловіки проходжувалися тротуарами й дорогою. У більшості це були іранці в західньому вбранні, але траплялися також белуджі в білих турбанах і полотняних шараварах та косоокі узбеки в маленьких кепочках. Проходячи, дивилися мені прямо в очі; може дивувалися, що західні жінки одинцем ходять по вулиці після заходу сонця.

Бородатий старичок, розложивши килим на моріжку, проказував вечірню молитву.

У "чайханег" — чайній, пахло ладаном. Чоловіки тихо розмовляли, поливаючи чай. За відкритими дверима шумів базар. Хлопець, що привів мене сюди, дав мені потягнути із своєї водної люльки. Ароматичний тютюн залишив терпкий посмак. Старий дервіш-бард в кулястому уборі на голові сидів під образом лицаря-вершника і рецитував епоси про героїв з надлюдською силою, може про Фарідуна, що поборов велетня у горах Ельбрусу, а може про Ростам. Перський поет Фердоусі у своєму епосі *Шах-наме* писав колись про народження цього героя: "Із білогруді сосни, якої обличчя прегарне мов місяць, народиться хлопчик, який стане дуже славним. Леви будуть цілувати порох на слідах його ніг, і хмари не посміють пронестися над його головою".

Розпитувала про перську поезію, а коли мій молодий знайомий дізнався, що хочу послухати співу солов'їв, запровадив мене на базар, де солов'ї — у клітках.

Біля мечету реґента Занда по плесі басейну плили червоні, жовті та білі пелюстки троянд. Гуділи бджоли спілого літа. І мистецтво Шірази з вісімнадцятого століття, наче переспілий плід — гарне на вид, але надто солодке.

На квадратних кахлях будівель яскравими кольорами розцвілі троянди та інші квіти, а між їхніми сплетеними стеблами — солов'ї. Тут мистець не залишив уже багато для творчої уяви глядача.

Шіраз — це останній розквіт перського мистецтва. В дев'ятонадцятому столітті декадентна династія Каджарів обліпила свої палаци в Теграні невмілими малюнками і надміром прикрас.

Щоб увійти в Шіразі в мавзолей шейха Шіраґра, я мусіла загорнутися від стіп до голови в чадру, як мусулманка. Шіїти вірять, що це чудотворний храм. У них ще багато народних релігійних повір'їв, почитувань святих та маґії. При вході жінки світили свічечки і шептали молитви. Біля гробниці мученика за віру товпилися прочани. По золотих ґратах мавзолею фанатично повзали жовті кістляві руки. Хтось тихо стогнав, хтось схлипував.

Я щільніше загорнулася в чадру, бо відчула, що ніхто із тих вірних не хотів би, щоб їх оглядали чужинці. Ходила босоніж по пухких килимах.

У святині стіни і стелі покриті суцільно осколками дзеркал. Усе блистіло, хапало за очі. Я насунула один кінець завою долоною на чоло, а другий узяла в зуби і стала одною з вірних, загублена у світлі соток тисяч віддзеркалень минулого...

«МАКЛЕНІ ГРАСИ» — 50 РОКІВ

Валеріян Ревуцький

Ленінградський театр драми та комедії поставив драму Миколи Куліша *Маклена Граса* в 1965 році. З цього приводу російський театральний критик Володимир Сахновський-Панкеев в статті "Через три десятиліття" писав таке про виставу та режисера: "Євген Шифферс звернувся до Куліша уважно та з любов'ю, простудіювавши Брехта. Це не виникає з розмови критика з режисером, а це об'єктивний сенс вистави. В драматургії Куліша він знайшов "брехтівське".¹ Очевидно в драмах Куліша критик мав на увазі той брехтівський підхід, у якому автор свідомо уникає психологічної деталізації персонажів і радше виявляє їхню символічну плякатність, при наявності цілковитого умовного оформлення. Брехт створював промовисті, експресивні соціально-етичні типи масок, доведені до майже філософського узагальнення, що робило його талантом світового значення.

Талантом світового значення був також сучасник Брехта — Микола Куліш. Доводити це тепер — зайве. Досить лише пригадати слова берлінського режисера Фрідріха Вольфа, що говорив про *Патетичну сонату* Миколи Куліша, як про найбільшу українську драматичну поезію в світовій літературі, яку можна порівняти хіба до таких драматичних поезій, як *Фавст* чи *Пер Гінт*.² Крім того ж Куліш мав великий талант прозорливості. Про це свідчить сама тема, яку він порушив у своїй драмі *Маклена Граса*, написаній 1933 р. Шістнадцять років пізніше цю саму тему використав американський драматург Артур Міллер (звичайно, не знаючи твору Куліша) в драмі *Смерть комівояжера*. Це, очевидно, вказує на постійну актуальність поставленої теми.

Але розвиток дії в драмі Міллера інакший, ніж у М. Куліша. Спільним обом творам є те, що головні їх герої ціною самогубства хочуть зберегти своє відчуття персональної гідності. У Міллера комівояжер Віллі Ломан, звичайна собі людина з середньої класи,

Валеріян Ревуцький — професор-емерітус Славістичного факультету Університету Британської Колумбії в Канаді, знавець українського театру, автор багатьох праць в цій ділянці.

1. В. Сахновський-Панкеев, "Через три десятилетия". *Театр*. 1965. 8, стор. 82.

2. *Микола Куліш — п'єси, листи* (Київ: "Дніпро", 1969). стор. 412.

пійманий на шахрайстві і звільнений з праці, кінчає життя з власної волі, щоб уникнути жорстокої безвихідної ситуації в обличчі великих неспланих боргів. Одночасно він бачить крах цілої філософії свого життя, яка зовсім відмінна від життєвої філософії його синів. У Куліша маклер Зброжек знаходить людину (тринадцятилітню дівчину Маклену), що погоджується його забити на те, щоб його родина могла отримати його асекурацію на життя. Подібна ситуація в останній сцені драми Міллера — вдова по Ломанові зазначає, що застава на хату сплачена і родина тепер вільна від боргів.

Маклена Граса великого Миколи Куліша була його останньою драмою поставленою ще за його життя, а також останньою виставою геніяльного Леся Курбаса в його театрі *Березіль*. Одночасно вона стала матеріалом для тих, хто роками вів боротьбу з Кулішем та Курбасом з метою "викорчовувати" їхні таланти з українського театрального мистецтва. Однак "викорчовувати" Маклену Грасу тим людям не вдалося. Після 29 років вона повернулася на українську сцену (пізніше таки на російську та болгарську), а натомість "викорчовано" самих критиків — ніхто з них не залишився в живих. Це стосується до критика Федора Тарана, критика Дмитра Грудина, драматурга Івана Микитенка та ще інших. А єдиний живий ще критик — Олександр Борщагівський вже давно опинився поза межами українського середовища. Для оцінки Маклену Граси вживалося таких висловлювань, як: "дрібно-буржуазна, антипролетарська проповідь індивідуального терору" (Ф. Таран), або "у виставі нема жадного реалізму" (Д. Грудина); то знову мистецьке трактування Маклену Граси відкидалося, як експресіоністичне (О. Борщагівський). А для самих партійних діячів на чолі з Павлом Постишевим, Маклена Граса була ще одним аргументом для ліквідації всього модерного українського мистецтва, а *Березоля* зокрема.

Свідок вистави Маклену Граси Юрій Дивнич зазначив, що причиною знищення цієї цінної п'єси було ще й те, що партійні керівники інстинктивно відчували в особі маклера Зброжека зображення самих себе, а саме :

збанкрутованих маклерів збанкрутованого господаря. Бо коли советський Зброжек із Політбюро інкримінував десяткам тисяч арештованих терор проти вождів партії, проти нього, то цим він на слідчому папері симулював своє самогубство, підписував (на папері прокурора) невинній Маклені пістоль проти себе, з єдиною метою перестрахувати свій тріумф у житті, по-суті. Але ця симуляція, а також той факт, що українська Маклена фактично вмирала тоді з

3. Ф. Таран, "Маклена Граса в театрі *Березіль*", *Комуніст*, 1933, 246.

голоду на залізницях та левадах України — не перешкодила їй у п'єси під сюрчки міліціонерів загнати реальну кулю в реальний живіт банкрутованій потворі⁴

Що бюрократичний апарат Політбюра саме так сприймав провідну думку драми, підтверджується висловом партійного критика Ф. Тарана, що вистава „*Маклена Граса*” пропагує “проповідь індивідуального терору”. Проте думки творців *Маклени Граси* — Куліша і, зокрема, Курбаса, йшли значно далі. Поруч з головними силами в зображеному в драмі конфлікті між маклером Зброжеком та підлітком Макленою, виступає там ще інша, не менш важлива, постать — музики Падура. Саме на нього була скерована головна увага режисера вистави. Актор *Березоля* Йосип Гірняк, що у цій драмі грав гротесково-трагічного Зброжека, твердить, що Лесь Курбас приділив роллю Маклени Наталі Ужвій, замість вродженій для цієї ролі акторці Тамарі Жевченко. “Пам'ятаючи про необхідність бути тендітною і наївною, Ужвій-Маклена — впадала в манірність. Природне життя образу не захоплювало її, вона не була дівчинкою, а грала дівчинку, до того ж грала засобами найменш вдалимими — невиправдано викручені в жестах руки, штучно підвищений голос”. Роль, невідповідно приділена Наталі Ужвій, послаблювала головний конфлікт у виставі. Натомість особистість музики Падура (а крім того великі музичні здібності виконавця) ролі, Мар'яна Крушельницького) робила цей персонаж дуже яскравим й опуклим.

В тексті М. Куліша Падур-це трагічно-гротескова постать, так як і Зброжек. Говорити про оригінальний текст цієї ролі — неможливо, бо він утрачений. Але цей текст навіть в російському перекладі, здійсненому Павлом Зенкевичем, все ще дуже барвистий. Крім того режисер ще підсилив його — показав у ньому долю справжнього мистця в радянській дійсності (а це і його самого стосувалося), що, не схилившись до вимог вельможного партійного диктатора, пішов жити в собачу буду, але не став на коліна перед ним. Колись прізвище Падура було гучним. Він воював за справжній гуманізм, йому пророкували світову славу. Але на естраду вийшли нові музиканти. За словами Падура, це не музиканти, а нездарні ремісники. Вони грають на казенних струнах улесливі симфонії диктаторові, за що їм дають диригентські пости в мистецтві.

4. В. Хмурий, Ю. Дивнич, Є. Блакитний, *В масках епохи* (Мюнхен: “Україна”, 1948), стор. 44.

5. Н. Кузякіна, *П'єси Миколи Куліша* (Київ: “Радянський письменник”, 1970), стор. 436.

Вилазючи з собачої буди, Падур представляє себе Маклені, — "як єдність самосвідомості в філософії, світова субстанція, немируще «я»! Трансцендентальне за Кантом, єдиносуще за Гегелем. «Я»! З якого виникає весь світ у Фіхте і навіть за матеріалізмом — вищий шабель у розвитку матерії — «я».⁶ Від цієї риторики Падура зі згадуванням імен світових філософів про вічне "я" божественного розуму, відразу віє глибоким сарказмом. Це красномовство в повному контрасті до того, що діється в радянських обставинах, де індивідуальні права людини потоптані, знехтувані в реальному житті. Падурові слова справді звучать, як непотрібне гавкання собаки із буди.

Устами музики-мистця Падура Куліш виявляє своє повне розчарування станом індивідуальних прав людини. Він міркує, що в обставинах тогочасної радянської дійсності (це був 1933 р.) ніяк вже не можна вірити в прославлення краси, розуму і шляхетності людини, яке він бачив у творчості відомого артиста-малюра 17 ст. Ніколи Пуссена, не можна очікувати появи його "прекрасної дівчини". Ні дівчини, ні краси Пуссена нема. Земля стара, холодна, лиса. На ній жадної билиночки. Сонце, як місяць, а місяць, як півсковороди...

Над цією холодною й лисою землею пронеслися революції, комунізм і соціалізм. Все це, на думку Падура, юнацькі фантазії та мрії. Соціалізм — це по християнстві друга світова ілюзія, і річ не до здійснення. На заввагу Маклені, що вона в проклямації вчитала, що дев'яносто тисяч п'ятсот комуністів розстріляно и повішено протягом року, Падур відповідає:

Дев'яносто тисяч п'ятсот, якщо вірити проклямації. Це значить — дев'яносто тисяч п'ятсот трун? Якщо їх виставити в ряд, це приблизно на сорок п'ять кілометрів. Так. Жоден ксьондз не зможе обійти їх з молитвою. Минуть роки, десятки літ — і цими трунами можна буде оперезати всю землю, та fille, по екватору. Але земля від цього не перестане обертатися навкдло сонця і залишиться землею, і люди, і труни, і осінь, нерівність і собачі будки на ній були і завжди будуть (стор. 354).

В березільській виставі *Маклені Граси* в нестандартному трикутникові головних характерів (Маклена, Зброжек, Падур) сильнішими вийшли в режисера два останніх. Найяскравіше в нього символічне протиставлення двох світоглядів: гуманізму Падура — матеріалізові Зброжека, для якого життя, це бійня-м'ясорубка, а "святеє-святих" у людини — кишень. Що стосується до третього кута "трикутника" (Маклена), то він показаний

6. Микола Куліш, *п'єси, листи* (Київ: "Дніпро", 1969). стор 351-352

слабше, але і в ньому Курбас давав своє власне "читання". Згідно з автором, Маклена у фіналі йшла на зустріч сонцю, що мало з'являтися за стіною, поза яку вона тікала. У березільській виставі Маклена перелазила через ґрати залізного паркана і зникала в передсвітанковій млі, ніби розчинялася в холодному морокові. Виникали сумніви. Чи в тому морокові мала вона знайти більшовицький край ідеаліста-комуніста Окрая?

З історії *Березоля* відомо, що Курбас в останніх роках своєї діяльності наполегливо шукав драми, яка дала б можливість йому й глядачеві мислити, і яка була б далеко від пропагандивних стереотипів. Ці Курбасові пошуки посилилися, коли, після довгого зволікання, кінець-кінцем заборонено виставляти *Патетичну сонату* М. Куліша. *Маклена Граса* виявилася розв'язкою на цьому шляху. Багато елементів із забороненої *Патетичної сонати* увійшло до *Маклени Граси*. До них в першу чергу належить зображення режисером (при допомозі сценографа Вадима Меллера) двоповерхового будинку легкої конструкції, з усіма деталями. Такий будинок був частиною сценічного оформлення *Патетичної сонати*, де він символізував соціальну структуру суспільства. В *Маклені Грасі* в підвалі будинку жив безробітний Граса, на першому поверсі маклер Зброжек, який, однак, хотів перенестися на другий поверх, на балкон господаря, пана Зарембського. А музика-мистець Падур жив взагалі поза домом.

Оформлення *Маклени Граси* мало похмурий характер. Домінували суворі чорні сукна, на яких шляхом освітлення здійснювався принцип театру тіней. Часто мали місце проєкції дійових осіб. Діяли контрасти світла і темряви. Музичне оформлення складалося з пісеньки про Телесика, серенади, польонезів та прелюдів Шопена. Останні часом мали характер співзвучний настроям дійових осіб, а часом контрастували з їх станом. Ритм ходи дійових осіб змінювався відповідно до тонів музики. Звукові ефекти теж були поєднані з музикою (наприклад, припинявся дощ і затихала музика прелюдів).

Кмітливий глядач належно оцінював величезну мистецьку працю режисера в *Маклені Грасі*. Він зрозумів, що навіть за гримом Крушельницького в ролі Падур (що зовні нагадував польського піяніста й державного діяча Ігнація Падеревського) стояла тогочасна політична дійсність. З критиками було інакше. Їхні обвинувачення на адресу режисера і драматурга перейшли з мистецької сфери на сферу політики. Це закінчилося відомими фактами: забороною ставити *Маклену Грасу*, звільненням Курбаса з посади мистецького керівника *Березоля* та позбавленням його звання народного артиста, а кінець-кінцем засланням як режисера, так і драматурга. *Маклена Граса* стала реквіємом *Березоля*.

Артура Міллера *Смерть комівояжера* складалася з двох дій з реквіємом. Хоч М. Куліш не мав режвієму в тексті *Маклени Граси*, його "дописав на сцені" режисер вистави Лесь Курбас. Вірніше, продовжував "писати", так як він ще "писав" в трагедійному *Народньому Малахю* М. Куліша. Там, у фіналі, сидів Малахій Стаканчик і грав на дудку — в бурделі. В трагічній *Маклені Грасі* Падур грав на окарині біля собачої буди. Знаменний і той факт, що роллю як Малахія, так і Падур грав той же самий актор — Мар'ян Крушельницький.

До *Маклени Граси* український театр повернувся в 1962 р. (вистава в Херсонському драматичному театрі). Мало що відомо про цю виставу, як і про наступні вистави цієї п'єси. У 1980 р. видавництво "Искусство" в Москві видало російською мовою драми Миколи Куліша, включно з *Народнім Малахієм*. Там був і текст *Маклени Граси*. Перед текстом драми був малюнок: посередині — собача буда; до будки на ланцюгу причіплена скрипка, перед нею жебрацький капелюх, а в ньому обгризена кістка... Іронічно, цей малюнок символізував одночасно долю мистця в радянській дійсності.

ПРОЄКТУВАННЯ І РЕКОНСТРУКЦІЯ КИЄВА В 1930-ИХ РОКАХ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

Тит Геврик

Какъ сказочные исполины возникли и приудѣлись тогда въ барочныя одежды св. Софія, Михайловскій монастыр, Лавра, Братство. Этому способствовали общій характеръ всей культуры старой Украйны съ ея вычурнымъ великолѣпіем, борьба съ католичествомъ при помощи заимствованныхъ отъ него же, но перерабанныхъ по свсему пышныхъ художественныхъ формъ, положеніе города — холмы и яры, и бурливый Днѣпръ; все это какъ нельзя больѣ компоновалось съ игривымъ видомъ построекъ, у которыхъ такіе роскошные фасады. Почти на каждой улицѣ, на каждомъ видѣ Кіева замѣчаешь теперь любопытные обрывки этого барочного стиля.

К. В. Шероцкій, *Кіевъ, путеводитель*, Київ: 1917, Издание В. С. Кульженко, стор. 6.

Постараюся розглянути, як у серпні 1930-их років Київ перетворився на столицю Радянської України, простежити радянські намагання змінити історичне місто на столицю нової соціалістичної ери.

Не буду тут детально описувати результатів цієї акції — знищення архітектурних пам'яток Києва. Натомість зосереджуся на способі, яким радянська влада, безпосередньо по Великому голоді, змусила професію архітектів розробляти плани реконструкції Києва і легітимувати партійну акцію.

Характер планування перебудови Києва та реалізації

Тит Геврик закінчив студії архітектури і містобудівництва в Пратт інституті у Нью-Йорку, працює директором проєктування Пенсільванського університету в Філяделфії. В 1982 році був куратором виставки "Втрачена архітектура Києва" в Українському музеї в Нью-Йорку.

Доповідь, прочитана на VIII-ій Постійній конференції українських студій при Українському науковому інституті Гарвардського університету. 3-5 червня 1983 р.

найкраще складених плянів можна проілюструвати зіставленням планування в 1930-их та 1920-их роках. Для порівняння подивімся спочатку на будову першої столиці Радянської України — Харкова. Наводжу цей приклад з кількох причин:

1. Архітекти й містобудівельники Радянської України в 1920-их роках були здатні не лише запроєктувати складний урбаністичний ансамбль будівель, але й виконати далекоюсяжний плян споруджування цього комплексу.

2. Проєктування і конструювання харківського Урядового центру тривало приблизно десять років.

3. Харківський ансамбль збудовано в тодішньому авангардному стилі — конструктивізмі. Своїми розмірами та характером Урядовий центр Харкова був унікальним не лише в Україні чи Радянському Союзі, але й в усій Європі.

4. Харківське планування і проєктування установили розмір потреб столиці УСРР: об'єм кожного з головних урядових будинків харківського центру коливався між 250 тисяч і 300 тисяч куб. метрів.

В 1923-1924 роках Харківське плянувальне бюро, під керівництвом головного інженера Войткевича, розробило плян розбудови міста.¹ Місцем майбутнього Урядового центру столиці вибрали незабудовану ділянку між новим і старим містом. Новий центр заплановано як монументальний майдан, оточений головними державними будинками Радянської України. Плян майдану (тепер він площа імені Дзержинського) складався з округлого простору 300 метрів у діаметрі, до якого, з південносхідного боку прилягала прямокутна частина площі. Три масштабні будівлі державних установ: Дім трестів (тепер Будинок держпрому), Дім проєктних організацій, Дім кооперації — оточували округлу частину майдану. Будинок Центрального Комітету Комуністичної партії України, Будинок Уряду Радянської України (тобто Ради Народних Комісарів і Центрального Виконавчого Комітету), готель і парк оточували прямокутну частину майдану. В 1925 році оголошено архітектурний конкурс на проєкт першого будинку округлої площі — Будинку Державної промисловости (або Держпрому). Влітку 1933 року розбудова Урядового центру наближалася до кінця. Архітекти проєктували останню споруду імплантантного ансамблю — Будинок Уряду.² (Цікавим явищем харківського будівництва було те, що запроєктувавши великомасштабний і маєстатичний ансамбль Урядового центру, найперше буду-

1. Г. Горвиц, "Становление архитектуры советского Харькова", *Архитектура СССР* (Москва), 1974, стор. 42-43.

2. И. Сосфенов, "Площадь Дзержинского в Харькове". *Архитектура СССР*, 1934, стор. 60-62.

вали (в контрасті до київського плянування), приміщення для різних державних установ, а щойно останнім — Будинок Уряду).

Були також інші пляни. До речі, улюбленим проектом комісара освіти Микола Скрипника був будинок Українського державного театру на 4 тисячі місць. В 1930 р. оголошено міжнародний конкурс на архітектурний проект цього театру. Із 144 проектів, поданих на розгляд журі, близько ста проектів надійшло з країн Західної Європи, Японії та США. Між визначними архітектами, що взяли участь у конкурсі, були такі відомі архітекти, як Волтер Гропіус та Марсель Броер. Перше місце в конкурсі призначено знайомим архітекам москвичам — братам Веснінам.³

В 1933 р. працівники Дніпроміста (Державного інституту проектування міст) ще далі працювали над плянами столиці в Харкові, але вже в січні 1934 р., коли вийшов офіційний розпорядок про перенесення столиці з Харкова до Києва, все це плянування очевидно, припинилося.⁴

В цей час архітектурну професію в Радянському Союзі переорганізували в центрально контрольовану Спілку архітектів Радянського Союзу. Саме в грудні 1933 р., тобто місяць перед повідомленням про перенесення столиці Києва, відбулося перше пленарне засідання організаційного бюро Спілки архітектів України. Опублікований в журналі *Червоний шлях* звіт цих нарад дає уявлення про ставлення урядових та партійних кіл до української архітектурної професії. Згідно з цим дописом, головною причиною скликання нарад було "Викорінити ворожі впливи на українську архітектуру, викрити націоналістичних недобитків, петлюрівців, що намагаються спантеличити молоду радянську архітектуру, до кінця розторозити шовінізм і розчистити шлях архітектурі". Голова оргбюро, Іван Малозьомов, вичислив минулі недоліки українських архітектів: "Колишнє ОСАУ (Об'єднання сучасних архітектів України) було носієм принципу конструктивізму, що відкидає елементи мистецтва в архітектурі. Через брак революційності серед архітекторів в архітектурі закубулились були націоналістичні тенденції, що їх носіями є архітектор Дяченко, та його послідовники". Останнє обвинувачення стосувалося намагання відтворити елементи українського барокко в сучасній архітектурі.⁵

3. Giulio Carlo Argan, *Marcel Breuer* (Мілян: Görlich editore Milano, 1957), стор. 68-69, 75-76; Ise (Frank) Gropius, *Walter Gropius: Bauten und Projekte 1906-1969* Цюріх: Kunstgewerbemuseum, 1971), стор. 16; А. Г. Чиняков, *Братья Веснины* (Москва, 1970), стор. 128-130.

4. "Социалистический Харьков", *Архитектура СССР*, 1934, 2, стор. 38-62.

5. "Перший пленум Оргбюро Спілки радянських архітекторів України", *Червоний шлях* (Харків), 1934, 1, стор. 191-192.

24 січня 1934 р. XII З'їзд Комуністичної партії України та Центральний Виконавчий Комітет офіційно вирішили перенести столицю Радянської України з Харкова до Києва. За день перед тим, як провід уряду і партії переїхав до Києва, американський кореспондент, Геролд Денніс, у спеціальному повідомленні до *Нью-Йорк Таймз* під підзаголовком "*Район був центром контрреволюції, але цього вже не боються*", писав: "Перенесення уряду назад до Києва має політичне, як також історичне, економічне та суспільне значення. Це свідчення для закордону, що Радянський Союз тепер вважає свій режим без опозиції саме в цьому місті, де радянська влада була загрожена ворогами ззовні і контрреволюційними силами в середині".⁶

Рішення перенести столицю до Києва висунуло, в очах радянської верхівки, потребу надати містові такого характеру, який би відповідав політичній доктрині радянської держави. Згідно з радянською пресою "виросла потреба реконструкції" міста. Ця фраза повторюється в радянських публікаціях протягом останніх сорока років.

Радянські плянування 1930-их років трактували Київ як непорядковане скупчення церковних та комерційних будівель. Єдиною позитивною рисою міста була, в їхніх очах, мальовнича топологія. Архітектурну спадщину історичного міста зовсім ігнорували.

Влада середини тридцятих років дивилася на барокову спадщину міста як на втілення українських національних почуттів. Центральні газети *Правда* та *Известия* писали про перетворення Києва в найкраще та найздоровіше місто, першоклясну фортецю матеріальної та духової соціалістичної культури. Журнал Спілки архітектів Радянського Союзу осуджував спроби перетворювати, синтезувати і пристосовувати спадщину українського дерев'яного народного будівництва чи українського барокко до нових матеріалів та технічних засобів як намагання "знову відтворити старі націоналістичні і шовіністичні архітектурні форми".⁷ На сторінках того ж журналу Київ уважався твердиною націоналістичної контрреволюції. Що ж до київських новозабудов "... в його архітектурі особливо яскраво відбилися прояви клясово-ворожого ідеології".⁸ Нові будівлі, споруджені в стилі конструктивізму, були засуджені і архітектам було доручено проектувати

6. Harold Dennis, "Ukraine's Capital Restored to Kiev", *The New York Times* (New York), 24 червня 1934, стор. 7.

7. А. Г. Молокин, "Архитектура Украины", *Архитектура СССР*, 1935, 7, стор. 16.

8. М. Холостенко, "Архитектурная реконструкция Киева", *Архитектура СССР*, 1934, 12, стор. 19.

зміни в їхнім зовнішнім вигляді. Недавно збудований (1928-1930) київський вокзал скритиковано в січні 1935 р. на сторінках журналу *Соціалістичний Київ* як "сполучення українського барокко — стилю українського шовінізму — з оголеним конструктивізмом".⁹ Архітекти в 1935 р. уже проєктували змінення зовнішнього вигляду вокзалу.

Заки прийдемо до перегляду київського планування 1934-36 років, слід описати найголовніші риси тогочасного Києва. Розташоване на горбах правого (себто західного) берега Дніпра, місто розвинулося в XIX ст. на основі трьох поселень: "Княжої гори" або "Старого міста", "Подолу" — частини внизу при березі річки, і "Печерська" — на горбах, трохи вниз по течії Дніпра. Широка долина, відома як Хрещатий Яр, відділяє Старе місто від інших горбів уздовж правого берега Дніпра. На тих горбах, у теперішньому Печерському районі, міститься славетний монастир — Києво-Печерська Лавра.

Планування Урядового центру в Києві зовсім відрізнялося від планування 1920-их років у Харкові. Рішальною особою в плануванні реконструкції був Павло Постишев — наставник Сталіна, що приїхав на Україну з надзвичайними повноваженнями. Постишев і його співробітники не тільки визначали основні фізичні контури і основний характер проєктувальних та планувальних робіт у середині 1930-их років, але й диктували специфічні шляхи їхнього розвитку. Виконання цієї програми доручили Спеціальній урядовій комісії, очолюваній Всеволодом Балицьким, народним комісаром внутрішніх справ (НКВД) Радянської України. Нагляд над всіма проєктами реконструкції та генерального плану великих міст Радянського Союзу провадила Москва, про що вирішено в урядовій постанові СРСР 27 червня 1933 року.

Генеральний план розбудови Києва почали розробляти значно пізніше, після затвердження головних напрямних перебудови районів міста.

Хоч офіційну постанову про перенесення столиці з Харкова до Києва прийнято, як згадано, в січні 1934 року, планувальне проєктування, правдоподібно, розпочали раніше, ще в кінці 1933 року. Б. Мікорський (поет Михайло Орест), подає, що в результаті початкового проєктування, місце на Урядовий центр столиці вибрано тоді в Печерську — на плоскогір'ї високо над берегами Дніпра, да знаходився комплекс історичних будов колишнього Микільського монастиря ("Великий Микола", "Військово-микільський собор").¹⁰ Згідно з Мікорським, в результаті того вибору,

9. Бригада архітекторів: Костенко, Ліхтенберг, Родін. "Реконструкція київського вокзалу", *Соціалістичний Київ* (Київ), 1935. 1, стор. 8.

10. Б. Микорский, *Разрушение культурно-исторических памятников*

щоб підготувати місце на будову Урядового центру, монастирський комплекс будов зруйновано. Цього твердження про початкове проєктування Урядового центру на території Микільського монастиря не можна підтвердити доступними радянськими джерелами. Останні приступні фотографії монастирського комплексу мазепинського Великого Миколи є з 1934 року, коли довколишні дерева вже були вкриті листям.¹¹

На початку 1934 року, Архітектурно-плянвальне управління (АПУ) Миської ради Києва виробило схематичні варіанти проєктів Урядового центру у п'ятьох різних місцях столиці. Перегляд пропонованих місць дасть нам уявлення про можливості вибору, які були до диспозиції радянського уряду.¹²

Місце ч. 1. Починаючи з XVIII ст. Печерське було адміністративним центром, осідком царських губернаторів на Україні. Може йдучи за цією традицією, і беручи до уваги відносно незабудований характер Печерська, група архітектів запропонували розмістити новий адміністративний центр на нових територіях Печерська. Таке розміщення дозволяло запроєктувати Урядовий центр великого масштабу, подібний до того, який якраз кінчали споруджувати в Харкові. Це місцеположення також давало змогу зручно пов'язати новий центр з мережею вулиць Києва. Врешті розміщений високо на Дніпром, Печерський район є дуже мальовничою місцевістю.

Будування нового центру на Печерську мало вже свою історію.¹³ Перед Першою світовою війною Звіринська долина на Печерську була забудована дрібними будиночками та садками. В результаті саботажу, під час вибуху артилерійських склепів у червні 1918 р., уся ця частина міста була цілком зрівняна з землею. Тоді ж за гетьмана Скоропадського виник проєкт перенести сюди урядовий центр гетьманської столиці, збудувати всі центральні установи. В 1919 році робота головного управління для будування Звіринця розгорнулася ще ширше, але, з перенесенням столиці УСРР до Харкова, вона припинилася.

В 1934 р. над проєктом Урядового центру в Печерську працювали архітекти Михайло Холостенко, Михайло Гречина та Василь Онащенко.

Місце ч. 2. Вулицю Хрещатик визнано центром Києва XX століття. Група архітектів з Київського будівельного інституту запропонувала використати обставини та розбудувати новий

в Києве в 1934-1936 годах (Мюнхен: Институт для изуч. истории и культуры СССР, 1951), стор. 6.

11. Архів української архітектури Олекси І. Повстенка.

12. М. Холостенко, стор. 19-23.

13. Федір Ернст, *Київ* (провідник) (Київ: ВУАН, 1930), стор. 706.

урядовий центр у північному кінці цієї вулиці, на майдані Третього Інтернаціоналу (колись Олександрівської, тепер — Площі Ленінського Комсомолу). Тут Хрещатик зливається з головними магістралями міста, які проводять на Поділ (колись Олександрівська, тепер Володимирський спуск) і Печерське (колись Олександрівська, тепер Кірова).

Місце ч. 3. Одна з найпривабливіших частин Печерського району, вкрита липовим гаєм, на схилах від Печерських горбів униз у бік Хрещатика, дістала назву Липки. У передреволюційні роки це була т. зв. аристократична дільниця Києва. Тут не було громадських чи комерційних будівель. Лише 49% землі були забудовані.¹⁴ Київський архітект Павло Альошин запропонував розмістити Український центр на південь від Липок, там, де в ХІХ-ому столітті була пляцпарада гарнізону — високо над Дніпром, колишнім Царським палацом (тепер — Маріїнським) і Маріїнським (тепер — Радянським) парком.¹⁵

З цього місця відкривалася така сама велична панорама Лівобережжя і Дніпра, як і з Старого міста над Подолом. Головною різницею між цими двома місцями було те, що на Печерську не треба було зносити споруджених уже будов. Крім того, пропозиція Альошина давала можливість включити колишній Царський палац до нового ансамблю Урядового центру. Саме тоді палац призначили для вжитку Центрального Виконавчого Комітету УСРС, і тому плянувалися потрібні реставраційні роботи.¹⁶

Місце ч. 4 В намаганні зберегти архітектурні пам'ятки Старого міста, професор Василь Кричевський із своїм помічником Петром Костирком запропонували дуже винахідливу розв'язку, рисунок якої був опублікований в українському і російському архітектурних журналах у грудні 1934 р.¹⁷ Кричевський запроектував збудувати Урядовий центр частково в околиці Звірінця в Печерському районі, а частково — в Старому місці. В'ядук і нова магістраль мали сполучувати ці дві частини міста. В одному кінці в'ядуку мав бути Будинок Центрального Комітету Комуністичної партії, а в другім кінці Будинок Ради Народних Комісарів.

В цей спосіб визначний архітект хотів не лише зберегти історичні пам'ятки Старого міста, але також використати і включити їх до загального ансамблю, сполучити в'ядуком дві

14. О. К. Касіменко, *Історія Києва* т. I (Київ: Академія Наук УСРС, 1960), стор. 546.

15. Репродукцію шкיצового проєкту поміщено в: "Будівництво столиці УСРР", *Будівництво* (Київ), 1934 5-6, стор. 12.

16. В. Козинський, "Зал засідань ЦВК УСРР", *Соціалістичний Київ*, 1936, ч. 7-8, стор. 8.

17. М. Холостенко, стор. 21; "Будівництво...", стор. 5.

віддалені одна від одної частини міста та створити імпазантний центр сучасної столиці.

Спогади архітекта Євгена Нольде,¹⁸ очевидця пленарного засідання київської Міської ради в 1934 р., інформують нас про незадоволення Постишева зі спроб зберегти пам'ятки архітектури Києва. Постишев тоді відверто говорив про те, "що треба раз назавжди знести з лица землі весь цей «історичний хлам», який своїм існуванням живить коріння українськогк буржуазного націоналізму".¹⁹

Це незадоволення пояснює, чому Кричевського, одного з найкращих архітектів України того часу, не запрошували до дальших трьох закритих конкурсів на Урядовий центр. Інші визначні архітекти України також не брали участі в тих конкурсах, наприклад, архітект Самуїл Кравець, співавтор харківського Держпрому. Він працював у Москві, де він став головним архітектотом московського метрополітету.²⁰

Місце ч. 5. Правдоподібно вже навіть у ранній стадії проектування існувало готове рішення щодо остаточного місця розташування нового Урядового центру, бо із сімох ескізних проектів — три пропонували створити Урядовий центр на території найстаршої історичної частини Києва — Старого міста. Три групи архітектів (дві під керівництвом Петра Юрченка і Якова Штейнберга, а третя група з Будівельного інституту) проектували центр у Старому місті. Це було зроблено незважаючи на те, що, згідно з радянськими джерелами, Старий Київ "був найбільш забудований (77%) і становив найкраще впорядковану частину міста".²¹

Незважаючи на те, і зігнорувавши унікальний історичний характер Старого міста, на початку квітня 1934 р. комісар Балицький, голова Спеціальної урядової комісії для реконструкції Києва, затвердив проект, розроблений групою архітекта Юрченка.

Це рішення ніяк не можна виправдати містобудівничим міркуванням. Вибране місце було розташоване на перехресті багатьох дрібних вулиць, віддалене від головних магістраль міста, на краю історичної Гори середньовічного Києва. Центром запропоновано-

18. Євген Нольде (Євген І. Наконечний, або ще Євген Блакитний); тоді студент архітектури, в 1938 році одержав другу нагороду на всесоюзнім конкурсі на готель в Урядовім центрі у Старому місті — див. у: С. В. Григор'єв, І. І. Машков, О. І. Повстенко, "Всесоюзний конкурс на проєкт готелю в Києві", *Архитектура Радянської України* (Київ) 1939, 4, стор. 6-21.

19. Євген Блакитний, *Василь Григорович Кричевський* (Нью-Йорк: УВАН, 1963), стор. 28.

20. С. М. Кравець, "Историческое заседание", *Архитектура СССР*, 1939, 12, стор. 10.

21. О. К. Касіменко, *Історія Києва*, стор. 546.

го архітектурного ансамблю мав бути величезний майдан та Будинок Ради Комісарів і Центрального Комітету Комуністичної партії України, а також монументальний пам'ятник Ленінові, споруджений між тими двома будівлями. Грандіозних розмірів майдан мав бути оточений будівлями державних установ УСРР. Це мав бути головний майдан республіки — місце парад, загальних мітингів, та демонстрацій.²²

Затверджений проєкт вимагав зруйнувати середньовічну Трьох Святительську церкву, середньовічну Михайлівську Золотоверху церкву та барокові забудови Михайлівського монастиря, а також величезну адміністративну будівлю середини XIX століття. Виконання цього плану вимагало також знищення кількох барокових споруд монастирського ансамблю катедрального Собору Св. Софії.

Коли вже формально ухвалено вибір місця Урядового центру у Старому місті, в квітні 1934 року проголошено перший з трьох закритих конкурсів на архітектурний проєкт нового центру.²³ Запрошено до конкурсу шість архітектурних колективів — п'ять з України і братів Весніних з Москви. В цей самий час, хоч проєкту ще не було розроблено, розпочали приготування до знищення історичних будівель.²⁴ В результаті досліджень ядра церкви Св. Михаїла, особливо нартекса та поховань в нім, проведених від 8 червня до 9 липня 1934 р., недавно "прочищений" і реорганізований Інститут матеріальної культури (Інститут археології до 1933 р. —), офіційно встановив, що Золотоверха Михайлівська церква не становить історично наукової цінності.²⁵ Цей, очевидно, вимушений висновок дав радянській владі законну підставу ухвалити плани щодо середньовічної церкви Св. Михаїла.²⁶ Таким чином, не порушуючи закону про охорону пам'яток архітектури Радянської України з 1926 року, народний комісар освіти Володимир Затонський дозволив зруйнувати Михайлівський монастир. Установлено прецедент.

22. Проєкт задуманого майдану передбачав 150-200 тис. маршуючих демонстрантів на годину — див у: П. Хаустов, "Планування і забудова Урядового майдану", *Соціалістичний Київ*, 1937, 9, стор. 11.

23. А. Г. Молокин, "Проектирование правительственного центра УССР в Киеве", *Архитектура СССР*, 1935, ч. 9, стор. 12-14.

24. В. Міяковський, "Як зруйновано Золотоверхого Михаїла в Києві". *Наші дні* (Львів), ч. 10, жовтень 1943, стор. 1.

25. Ф. Молчанівський, "Археологічна розвідка на території кол. Михайлівського собору в Києві", *Наукові записки інституту історії матеріальної культури*, 1937, 2, стор. 123-127.

26. Б. Жук, "Советские археологические музеи и их руководители", *Вестник института по изучению СССР*, ч. 18, січень-березень 1956, стор. 89.

24 червня 1934 р., уряд і ЦК партії переїхали з Харкова до Києва. ЦВК зайняв відновлений Царський палац в Липках. Рада Комісарів оселилася на два квартали далі — також у Липках, а ЦК КП(б)У приміщено в Старому місті. Через два дні після прибуття уряду й партії до Києва, 26 червня 1934 р., почали знімати середньовічні мозаїки і фрески зі стін Золотоверхої Михайлівської церкви.²⁷

Десять восени 1934 р. розібрали середньовічну Трьох Святительську церкву.²⁸ В листопаді вже провадилися археологічні дослідження на території зруйнованої церкви. Дуже характерично, що серйозного археологічного дослідження цієї церкви перед її руйнуванням не проводили взагалі.²⁹

Від 4 до 9 листопада 1934 р. відбулися Перші всесоюзні наради Спілки радянських архітектів. Це була підготовча конференція перед Першим з'їздом Спілки архітектів СРСР. Оpubлікована стаття про ці наради дає нам поняття про турботи радянських архітектів того часу.³⁰ З 55 учасників нарад, шість делегатів було з України: П. Ф. Альошин, М. В. Холостенко, П. П. Хаустов, І. І. Машков, І. Л. Шафран та Т. Д. Мамонтов. Очевидно, що три останні були включені в українську делегацію не тому, що були визначними архітектами, а радше через партійне довір'я до них. Поведінка українських груп на цих нарадах є надзвичайно показова, особливо коли брати до уваги, що в Києві тоді сконцентрували всю увагу на реконструкцію міста і архітекти по-стахановському працювали над її плянами.

Архітект Хомутецький з Ленінграду запропонував додати до порядку нарад перегляд охорони історично-архітектурних пам'яток. Єдиний голос, що спротивився цій пропозиції, був від делегата з України — Холостенка. Цей брак зацікавлення справою охорони історичних пам'яток з боку українського архітекта особливо тривожний тому, що Холостенко брав активну участь у плануванні перебудови Києва і в проектуванні Урядового центру — як проєктант і як критик-публіцист. Внесок Холостенка в ці наради обмежився до його участі в дискусії над новою архітектурою сколективізованого села.

27. В. Г. Лазарев, *Михайловские мозаики* (Москва: Изд. "Искусство", 1966), стор. 67.

28. Д. Галіч, "На новобудовах Києва", *Соціалістичний Київ*, 1935. 2-3, стор. 40.

29. М. К. Каргер, *Древний Киев*, т. II (Москва-Ленінград: Академія Наук СРСР, 1961), стор. 459.

30. "I Всесоюзное совещание советских архитекторов" Союз Советских Архитекторов, *Информационный бюллетень* (Москва), ч. 2, грудень 1934, стор. 15-23, 40-43; З. Дельман, "Первое Всесоюзное совещание советских архитекторов", *Архитектура СССР*, 1934, 11, стор. 15-16.

Тимчасом ленінградські архітекти звітували про недавно проведений з'їзд ленінградських архітектів. Одну третину нарад в Ленінграді присвячено відношенню новозабудов до архітектурних пам'яток Ленінграду. У протипагу їм, київські архітекти взагалі ігнорували справу охорони історично-архітектурних пам'яток у пленарному засіданні в грудні 1933 р. в Києві, а також у листопаді 1934 р. в Москві.

Ці останні наради закінчилися узгодженням порядку нарад першого з'їзду Спілки архітектів СРСР. Порядок нарад включав перегляд перебудови старих міст Радянського Союзу: Харкова, Баку, Москви і Ленінграду. Плянуння Києва знова не було включене до порядку нарад. Виглядає, що інженер Хаустов, який був тоді відповідальний за проектування реконструкції Києва, не був зацікавлений включити планування реконструкції Києва у порядок нарад першого з'їзду. Другою причиною мовчанки київської делегації могла б бути свідомість низького професійного рівня київського проектування.

Лише через кілька днів після закінчення цих нарад у Москві, 19 листопада 1934 року, затверджено архітектурну програму Урядового Центру в Старім місті історичного Києва. Цю програму встановили на підставі результатів недавно закінченого першого закритого конкурсу. Опісля оголосили другий конкурс на урядовий центр.³¹ В цей час писали, що два головні будинки запланованого центру і гігантський майдан між ними будуть споруджені до 1938 року!³²

Коли Старе місто було осередком уваги цих вправ у проектуванні, конкретні роботи розпочато деінде, в Липках. Десь восени 1934 р., а може навіть раніше, без будь-яких, виглядає, архітектурних конкурсів чи дискусій у професійних журналах, добре знаний архітект з Москви — Іван Фомін — дістав доручення запроєктувати найбільшу будівлю Києва 1930-их років — Будинок НКВД. Місце для цієї споруди вибрано на незабудованій ділянці, недалеко Царського палацу, на краю тієї самої території, яку на початку 1934 р. Альошин запропонував для нового Урядового центру. Тут виринає питання: чи в цей час у 1934 році вже було зроблено свідоме рішення споруджувати Урядовий центр не в Старому місті, а в Липках?

Наслідки першого конкурсу на Урядовий центр у Старому місті були опубліковані в українському і російському архітектурних журналах дев'ять місяців по переведенню конкурсу — в

31. І. Моргілевський, "Нові проекти Урядового центру", *Соціалістичний Київ*, 1935 6, стор. 5-8.

32. "В столице Украине", *Вечерная Москва* (Москва), 25 березня 1935, стор. 1.

грудні 1934 року.³³ Примітним у цих оглядах конкурсу є те, що автори проєктів та рецензій взагалі не звертають уваги на відношення нових забудов до історичної силуети міста — Софійського Собору чи Андріївської церкви. Виглядає, немов запропоновані ансамблі нових будівель запроєктували і обговорювали в порожнечі.

У 1935-ому році проєктування реконструкції Києва, хоча повне внутрішніх суперечностей, по-стахановському крокувало вперед:

1. 15 квітня 1935 р. десять архітектів (три з Києва, два з Харкова, чотири з Москви і один з Ленінграду), учасники другого конкурсу, подали на розгляд свої проєкти. На підставі перегляду результатів другого конкурсу, шістьох архітектів (одного з Харкова, одного з Ленінграду і трьох з Москви) запрошено розробити свої проєкти далі і взяти участь у третьому конкурсі.³⁴

В той самий час, на весні 1935 року, розпочато будівельні роботи над Будинком НКВД (230 тисяч куб. метрів) в Липках.³⁵

2. На весні 1935 року почали знімати бароккові бані, побудовані над цегляними склепіннями Золотоверхої Михайлівської церкви.

3. В той самий час, у квітні 1935 р., оголошено, що під проводом Постишева розроблять у наступних 8 місяцях генеральний плян столиці.³⁶ І дійсно, на відміну від тодішніх добре продуманих генеральних плянів Москви чи Харкова, київський плян по-стахановському закінчили до 15 грудня 1935 року. У протилежності до харківського генерального пляну, київський плян не був опрацьований найкращими талантами Державного інституту проєктування міст, а лише місцевою плянувальною організацією Міської ради. Коли харківським проєктуванням керував член-кореспондент Академії Архітектури СРСР, уродженець Донеччини — Олександр Л. Ейнгорн, київським проєктуванням провадив колишній чернець з Томської губернії, інженер Павло П. Хаустов, якому в 1933 році дали звання архітекта для про форми. Але може найцікавішим є те, що не зважаючи на голосно проголошений стахановський темп роботи над генеральним пляном 1935 року, Хаустові ця робота забрала два роки (1936-1938) — тільки весною 1938 року він помістив відносно коротку статтю про результат

33. Холостенко, стор. 19-23; "Будівництво ...", стор. 5-12.

34. Ю. А. Нельговский, "Творчество выдающихся мастеров советской архитектуры А. В. Щусева, И. А. Фомина и В. А. Щуко на Украине" у книзі *Зодчество Украины*, ред. Н. П. Цапенко (Київ: Академія Архітектури УРСР, 1954), стор. 147.

35. Передній бік обкладинки журналу *Соціалістичний Київ*, 1935, 5.

36. К. Гербов, "Перший етап", *Соціалістичний Київ*, 1936, 1, стор. 3-4.

свого проектування у всесоюзному органі Спілки архітектів СРСР.³⁷

4. У вересні 1935 р. місячник Спілки архітектів Радянського Союзу помістив статтю про стан проектування реконструкції Києва. Там пишеться, що генеральний план "дає змогу обернути колишнє місто церков і монастирів на архітектурно викінчений, дійсно соціалістичний центр Радянської України".³⁸ Дійсно найбільше руйнування переведено в 1935 р. Біограф архітекта Йосифа Г. Лангбарда, та Мікорський підтверджують пресові повідомлення того часу, що Постишев, Балицький і їхні співробітники не тільки визначали основні напрямні планування реконструкції, але й брали активну участь в деталях архітектурного проектування, знищення архітектурних пам'яток тощо.³⁹

5. З незначних причин, на третій і останній конкурс, восени 1935 р., подали проекти лише чотири архітекти: один з Ленінграду і три з Москви. Премійований проект ленінградця Йосифа Лангбарда був рекомендований для дальшого опрацювання. В січні 1936 р. проект Лангбарда вже був затверджений і готовий до спорудження.⁴⁰ Роботи над конструкцією першого з двох будинків майбутнього Урядового центру (Будинку Ради Народних Комісарів) почалися на весні 1936 року.⁴¹

На сусідній ділянці, весною чи влітку 1936 р. (точної дати встановити не вдалося), обідрану будівлю Михайлівської церкви було підірвано динамітом.

Будинок нового Урядового центру, порівняно з новозабутовими майдану Дзержинського в Харкові чи Будинку НКВД (230 тисяч куб. метрів) у Києві, був відносно малий — мав лише 100 тисяч куб. метрів. Це вказує, що не було реалістичної архітектурної програми для цієї будівлі. І дійсно, після її спорудження будови призначено не для Ради Комісарів, а для Центрального Комітету КПУ. У травні 1938 року головний архітект Києва Хаустов писав про нову будову як Будинок Ради НК,⁴² але

37. П. Хаустов, "Генеральний план реконструкції Києва", *Архитектура СССР*, 1938, 5, стор. 4-9; В. З. Алешин, "П. П. Хаустов: градостроитель, ученый, педагог", *Строительство и архитектура* (Київ), 1983, 11, стор. 29.

38. А. Г. Молокин, "Проектирование...", стор. 11.

39. А. А. Воинов, *И. Лангбард* (Менськ: Изд. "Высшая школа", 1976), стор. 197-211; Б. Микорський, *Разрушение...*, стор. 17-18.

40. А. Водопьянов, "Будівництво Будинка Уряду", *Соціалістичний Київ*, 1936, 1, стор. 13-13, 20.

41. І. Лангбард, "Будинок Уряду УРСР в Києві", *Соціалістичний Київ*, 1937, 11, стор. 15-18.

42. П. Хаустов, "Генеральний...", стор. 8.

вже в липні того ж року сконструювану споруду називали Будинком ЦК Комуністичної партії України.⁴³ Після Другої світової війни цю відносно малу споруду з 100 тисяч куб. метрів призначили для вжитку обласних організацій Київщини.

На початку 1936 року проголошено закритий конкурс на Будинок засідань Верховної Ради Радянської України.⁴⁴ Як було вже згадано, коли в червні 1934 року уряд УСРР переїхав до Києва, Центральний Виконавчий Комітет зайняв відновлений Маріїнський палац в Липках. Тому, правдоподібно, для задуманого будинку засідань вибрано місце не в запланованому Урядовому центрі у Старому місті, а в Липках, поряд з Маріїнським палацом. Тут, на відносно малій та цілком не маєстатично положеній ділянці на розі перехрестя двох вулиць, архітект Володимир Заболотний збудував Будинок Засідань ВР — український парлямент...

Закінчений у Старому місті перший з двох будинків майбутнього Урядового центру був гостро скритикований у контрольованій професійній пресі Радянського Союзу.⁴⁵ Майже сорок років пізніше, всупереч твердженням тогочасних теоретиків радянської архітектури, біограф архітекта Лангбарда ствердив, що в 1938 році "... стало ясно, що з усіх поглядів місце новозабудов було помилково обране".⁴⁶ Другої будівлі, симетричної з першою, запланованої на місці зруйнованого Михайлівського Золотоверхого монастиря, уже не будували.

У 1938 році, після закінчення споруджування Будинку НКВД в Липках, його призначили не для НКВД, а для Ради Народних Комісарів.⁴⁷ Місцеположення цієї величезної будівлі дуже не влучне і невдячне — на схилі гори, з виходом на похилу, вузьку та кругленьку вулицю Кірова. Ця споруда уважається одною з кращих будов України в стилі російського неокласицизму. Обидвом будовам — Будинкові Ради Народних Комісарів і Будинкові засідань Верховної Ради Радянської України вповні бракує величності та грандіозності, які передбачалися в проектах конкурсів 1934-1935 років.

43. О. М. Смик, "Архітектура будинку Ц. К. КП(б)У", *Соціалістичний Київ*, 1938, 7, стор. 4-8.

44. В. Козинський, "Зал Засідань Ц. В. К. УСРР", *Соціалістичний Київ*, 1936, 7-8, стор. 9-11; В. Заболотний, "Будинок Верховної Ради УРСР", *Архітектура Радянської України*, 1938, 1, стор. 17-21.

45. "Ансамбль Урядової площі в Києві", *Соціалістичний Київ*, 1938, 7, стор. 4-9.

46. А. А. Воинов, *И. Г. Лангбард*, стор. 210.

47. И. Сосфенов, "Дом Совнаркома УССР в Киеве", *Архитектура СССР*, 1938, 9, стор. 54-58.

Пишучи про Лангбардовий центр в Старому місті біограф ленінградського архітекта написав багато більше ніж хтонебудь з істориків української радянської архітектури:

В незакінченім виді сам будинок, не піддержуваний другими компонентами задуманої композиції, здається випадковим і чужим у силуеті міста. Особливо невдало сприймається його фасада, обернена в сторону кручі і Подолу. Тут на місці згадати, що в ті самі роки в Києві був неуспішно розташований в загальноміській ситуації Будинок Ради Міністрів УРСР, збудований за проектом І. А. Фоміна і П. В. Абросімова (1936-1938). Цю споруду збудовано на вузькій вулиці Кірова, недалеко Хрещатика, і обернено задньою стороною до міста. Цей приклад і праця І. Г. Лангбарда свідчать, що в тридцяті роки для столиці України не було чітко і ясно розробленого генерального плану і детального проекту планування і організації його центрального району. Все це доповнювало до випадкових і малообґрунтованих рішень в розташуванні поодиноких великих будинків і споруджень. У зв'язку з цим було б несправедливо класти всю вину за прорахування і помилки на архітектів, які збудували Дім Ради Міністрів і будинок ЦКП(б)У. ...⁴⁸

Проте, як і було заплановано 1934 року, в кінці 1938 року столиця УРСР вже мала свій осередок державних установ, хоч і був він не в Старім місті, а в Липках. У міжчасі, промотор Урядового центру в Старім місті — Постишев — у 1937 році був відкликаний Сталіном до Росії, а голову Спеціальної урядової комісії для реконструкції Києва, народного комісара НКВД Всеволода Балицького, того ж самого року Єжов зліквідував.

Але проектування центру в Старім місті далі поступало: пиняво, без мети і без результатів. У 1938 році проголошено все-союзний конкурс на великий готель в Урядовім центрі Старого міста. В результаті того конкурсу вирішено було не руйнувати великого урядового будинку середини минулого століття, як це первісно заплановано, а також обмежити розміри задуманого майдану. В 1941 році, згідно з рішенням уряду УРСР щодо побудови другого з двох будинків Урядового центру, проект архітекта Лангбарда перевірили і поновно затвердили до будови.⁴⁹ Але після Другої світової війни новий генеральний план розбудови Києва вже схвалив як центр столиці — Хрещатик.

Підсумовуючи, треба ствердити, що радянський уряд України провів низку конкурсів на проект Урядового центру столиці в найстаршій історичній частині Києва. На ці закриті (та для архітектів фінансово дуже корисні) конкурси запрошували українських

48. А. А. Воинов, *И. Г. Лангбард*, стор. 200.

49. Там таки, стор. 210.

архітектів у 1934 році, але в кінці 1935 року обмежилися до росіян (нібито через їхню "ідеалістичну та творчу орієнтацію"). В очах радянських істориків архітектури, ці конкурси є важливим кроком на шляху побороення конструктивізму та боротьби за соціалістичний реалізм в українській радянській архітектурі.⁵⁰ Саме в цей період "праці майстрів російської архітектури, завдяки їхній реалістичній якості, навчали архітектів України".⁵¹

В 1937 році російський архітект та академік Олексій В. Щусев (який у своїх творах застосовував архітектурні історичні мотиви російської архітектури), уточнив тодішний погляд Москви на українських архітектів та містобудівників. У своєму виступі на Першій з'їзді архітектів України він прямо сказав, що в Україні немає визначних архітектів, котрі могли б, на протязі кількох років, виховати молоді талановиті кадри.⁵² Сказано це незважаючи на те, що в Україні, в той час працювали такі майстри, як В. Кричевський, П. Альошин чи О. Вербицький.

На підставі вищерозгляненого мусимо зробити висновок, що мотиви проголошеної в 1934 році реконструкції Києва з рішенням побудувати репрезентативний Урядовий центр в історичному Старому місті, далекі від містобудівельних. Незважаючи на величезні витрати грошей та енергії для побудови центру в цьому місці, він був переміщений на приблизно три кілометри і споруджений деінде, а саме в Липках, поруч колишнього Царського палацу. Там збудовано дуже непомітний і непоказний осередок, якого з архітектурної точки зору навіть не можна називати архітектурним ансамблем. Сама ідея побудови монументального комплексу державних будівель і грандіозного майдану пішла в забуття впродовж двох років.

Архітекти, які працювали над проєктуванням реконструкції міста, в основному були зняряддям влади. В процесі проєктування, архітектурна професія втратила свою живучість 1920-их років, та покорившись владі, творила в традиціях російського неокласицизму. Розробляли пляни реконструкції не лише Старого міста, але й усіх інших районів Києва. Амбітні задуми дуже часто кінчалися упорядкуванням вулиць (малюванням головних будинків, асфальтуванням старих брукованих вулиць, насадженням придорожніх дерев, інсталяцією електричного освітлення) та зруйнуванням т. зв. "другорядних будов". Руйнували на Подолі, на Печерську, довкруги центру та на передмістях. Виробляючи генеральний плян міста, Архітектурно-Планувальне

50. М. М. Шулькевич, *Київ, Историко-архитектурный очерк*, (Київ: В-во "Будівельник", 1968), стор. 118.

51. Ю. А. Нельговский, "Творчество...", стор. 147.

52. В. З. Алешин, "П. П. Хаустов ...", стор. 29.

управління Міської ради сміливо, але намарно, пробувало рятувати київські пам'ятки.⁵³

Події середини тридцятих років у Києві не можна пояснити виключно дією войовничого атеїзму, бо до певної міри руйнували селективно. Наприклад, режим зруйнував два унікальні шедеври барокової архітектури фундації гетьмана І. Мазепи — Бого-явленську церкву студентів Київсько-Могилянської Академії в Братському монастирі на Подолі та Микільський Собор на Печерську — але, цей самий примітивний атеїстичний фанатизм не знищив двох єдиних у Києві римо-католицьких костьолів (неоготичного костьола Св. Миколая — з двома високими стрілочастими вежами з 1898-1909 рр. та неокласичного костьола Св. Олександра в Старому місті з 1817-1842 рр.), ані також протестантського храму — лютеранської церкви з 1855-1857 р.

Кажуть, що місто без старих історичних будинків — це те саме, що людина без пам'яті. У випадку Києва 1934-1936 років, проектування плянів реконструкції міста легітимувало заплановане режимом знищення багатьох архітектурних та історичних пам'яток. В результаті тих вправ у проектуванні та приготуванні місць на ще незапроєктовані новобудови, змінено обличчя історичних районів Києва.

53. Олекса Повстенко, "Церква Різдва Христового в Києві на Подолі" *Нові дні* (Торонто), 1972, 4, стор. 14; Б. Микорский, "Разрушение...", стор. 12, 14

ПРО ПОДІЇ ГОЛОСНІ І — ТИХІ

Василь Витвицький

У нашій американсько-канадській громаді буває чимало подій, що відбиваються голосним відгомонам не тільки в пресі, але також у розмовах і диспутах наших людей. Нагадати б тільки останній Світовий Конгрес Вільних Українців, що відбувся під кінець минулого року в Торонто. Проте бувають події, які на довшу мету матимуть куди більше значення ніж ті голосні, хоч і проходять вони тихо, майже незамітно. Якраз такою подією, що трапилася недавно в тому ж таки Торонто, була поява нового, сьомого вже за чергою тому Українських народних мелодій.

Українські народні мелодії (далі — УНМ) — це велика, можна сказати, монументальна праця, що її запроєктував і здійснив композитор, музикознавець і етномузиколог Зіновій Лисько (1895-1969). Для перспективи треба відзначити, що такого багатого й повного видання народних пісень не має ще досі ні один з державних народів. Не здобувся на нього й столичний Київ.

Були три завдання, які Лисько поставив був перед собою. Поперше: зібрати всі українські народні пісні, вміщені в доступних на еміграції збірниках. Подруге: звести їх усіх, сказати б, до спільного знаменника, а саме транспонувати до одної основної тонації. І, врешті, потретє: провести якнайкращу систематизацію, тобто впорядкування всього того величезного народного пісенного матеріалу.

Роздобуваючи всі доступні на еміграції джерела, деякі — просто "з-під землі", Лисько зібрав імпазантну кількість українських народних пісень: близько одинадцять з половиною тисяч (точніше: 11.447). Увесь цей багатющий мелодичний матеріал, надрукований по різних збірниках у різних тонаціях, зведено в УНМ до основного Г-дур, чи пак Г-моль. Таким способом редактор полегшив користувачеві можливості порівняння подібних мелодій, відшукування варіантів тощо.

Третє завдання, тобто систематизація народних пісень — одна з найскладніших проблем музичної етнографії. Раніші збірники, а також видання більше популярно-вжиткового характеру, спираються на такому порядкуванні народних пісень, в якому основою поділу є тип їхнього тексту. Отже окремо зібрано в них

коляди, веснянки, пісні історичні, любовні та інші. Трудність цієї методи в тому, що деякі мелодії появляються в різних категоріях пісень з різними текстами. Ще менше придатною основою систематизації є суто географічний поділ за окремими областями.

Під кінець минулого століття фінляндський етномузиколог Ільмарі Крон застосував принцип музичних форм як основу поділу в своєму багатотомовому виданні фінляндських народних пісень. Подібну методу — хоча й з деякими змінами — вжили угорський композитор й етнограф Беля Барток та український дослідник народної музики Філарет Колесса. Цю методу прийняв також за основу своєї систематизації Лисько, хоч і був він свідомий, що вона теж не ідеальна.

У цілому корпусі *УНМ* усі нотні записи поділені на основі ступеня складності музичної форми — від найпростіших до найскладніших. Так вони і впорядковані — від найкоротших мотивів і фраз до ширше розбудованих форм з потрійними і почвірними періодами, врешті до мелодій, що складаються з цілих ланцюгів речень. Окремо зібрано речитативні форми. З подиву гідною, можна сказати — математичною, точністю редактор *УНМ* визначив і виписав внутрішню будову кожної мелодії.

Коли зважити працю, проведenu над зібранням усього доступного нотного матеріалу, над його уніфікацією і врешті упорядкуванням в одну систему, то стає загадкою, як одна людина, до того людина з підірваним здоров'ям, могла доконати діло, до якого в нормальних обставинах треба було б цілого штабу співробітників. Треба сказати, без будь-якого перебільшення, що діло доконане Лиськом, було справжнім героїством праці. Воно могло зродитися тільки на ґрунті глибокого й тривалого впевнення про потребу збереження пісенних скарбів народу і виведення їх у широкий світ.

В одній особі композитор, музикознавець і дослідник народної творчості, Лисько знав з досвіду, яке значення в науковому виданні мають індекси-показники. Їх він виготовив знову ж таки з докладністю, якою можуть чванитися тільки найкращі видання світової народнопісенної літератури. Усі показники зібрані в першому томі *УНМ*. Там спочатку викладені основи, яких дотримувався редактор, користуючися різними записами й збірниками. Список цих джерел, починаючи з записів з 18 ст., а кінчаючи найновішими, займає цілих 20 сторінок. Зауваження про редакцію пісенних матеріалів та про їх упорядкування надруковано мовами українською й англійською. Далі йде альфавитний показник початкових слів пісень. Так, наприклад, якщо когось цікавило б питання, чи багато наших пісень зачинаються окликом "Ой!", то він знайде їх список на 57 сторінках книжки, при чому на кожній

сторінці списано їх там приблизно 60. Виходить, що таких пісень назбиралося в нас близько три з половиною тисячі.

У територіальному показнику зібрані пісні не тільки за різними частинами й областями землі української, але навіть за районами й повітами. Показник жанрів дає дуже важливий для дослідника детальний поділ на основі змісту і призначення записаних пісень. Так, для прикладу, у списку весільних пісень виділено окремо пісні про заручини, про коровай, про убирання деревця, про розплітання коси, про плетіння вінка, врешті пісні, співані до шлюбу і після нього. Кількістю вирізняється розділ, в якому списано жартівливі пісні: вони йдуть не в сотні, а в тисячі. Далі, за чергою, подані списки багатоголосих народних пісень і, врешті, показники — ритмічний, мелодичний і формальний.

Видання *УНМ* має свою доволі довгу й цікаву історію. Плян цілої праці та основний корпус народних мелодій був готовий уже 1955 року. Лисько, живучи ще тоді в Німеччині, звернувся був окремим закликом до всієї української громади в розсіянні. Йй він представив свій "Проспект видання *УНМ*", підкреслюючи вагу й потребу такого видання. Після його переїзду до Америки (1960) справа знайшла доволі пригожий ґрунт. Моральну підтримку і свою фірму дала УВАН. Олександр Архімович, президент УВАН, писав у своєму вступному слові: "Видання корпусу «Українські народні мелодії» безперечно значна культурна подія не тільки для українського музичного світу, але й для композиторів та музикологів міжнаціонального засягу. Своім задумом і обсягом цей твір перевершує подібного роду видання інших народів". І далі: "Тим то корпус *УНМ* є визначним досягненням української музики й науки. Він матиме велике значення для композиторів, музикологів, музичних педагогів, студентів музичних шкіл, керівників і учасників музичних гуртків, які знайдуть у ньому в скомплектованому й усистематизованому вигляді багатюще джерело українського музичного фолкльору".

Доволі складними видавничими й фінансовими справами займався окремий діловий комітет. У його проводі став видавець Маріян Коць, особливою заслугою якого є те, що він звичайно береться за видавання речей дуже цінних, але згорі засуджених на фінансовий недобір. Слід згадати, що частину фінансової бази видання *УНМ* створили більші й менші пожертви установ і окремих громадян, особливо з-поміж музичних та співацьких кіл.

Ціле видання заплановано на 10 томів, з яких перший мав зайняти редакційні статті й показники, останній — самі тексти пісень, а томи 2-9 — мелодії. Перші записи мелодій, з порядковими числами від 1 до 1250, появилися 1964 р. У наступних роках вийшли дальші томи, так що 1971 р. було їх уже шість. Усі вони — показні книги великого формату, першорядно надруковані в

гарному репрезентативному зовнішньому оформленні (з обкладинкою Петра Холодного мол.). Уставлені рядом, томи УНМ становлять імпазантну колекцію, що має велику бібліотечну і мистецьку цінність як збірка народнопісенних скарбів.

Проте після появи 6 тому видання натрапило на труднощі. Проходив рік за роком, а згадані шість томів все ще сумно стояли на полицях, чекаючи свого доповнення й закінчення. Після аж десятилітньої перерви доповнення, все таки, прийшло. Як було вже згадано, відізналося канадське Торонто. Справу взяли собі особливо до серця люди, згуртовані в організації "Український музичний фестиваль" з Мартою Кравців-Барабаш, відомою піаністкою, учителькою та музичною діячкою у проводі. Появу сьомого тому здійснено передусім при щедрій допомозі Канадської фундації імені Т. Шевченка. З виданням цього тому число мелодій УНМ, що побачили світ, піднеслося з 6.437 до 7.716. На сторінках нової книжки надруковані одна коло одної народні пісні з таких віддалених частин землі української, як Лемківщина і Кубань, Пряшівщина і Волинь, Полтавщина і Закарпаття. У текстах пісень, в яких точно збережено всі їхні діалектичні особливості, що крок, то натрапляємо на вислів тонкого дотепу, незлобного гумору.

Під теперішню пору канадські ентузіясти та їхні американські співробітники уже взялися за підготову видання восьмого тому. Таким чином можемо сподіватися, що видання повного корпусу УНМ, якому Лисько присвятив велику частину свого життя, буде завершене. Культурна скарбниця українського народу збагатиться вкладом непроминальної вартости.

МИХАЙЛО НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО

(СПОГАД)

Володимир Попович

З прізвищем Михайла Нечитайла-Андриєнка стрінувся я перший раз ще як учень перемиської гімназії (1936-1939). В шкільній бібліотеці були майже всі тогочасні українські журнали та інші публікації, і я, як помічник бібліотекаря, перегладав їх, звертаючи спеціальну увагу на мистецькі видання, в яких цікавили мене репродукції образів наших мистців.

Одного разу побачив я репродукції картин Андриєнка і його прізвище відразу залишилося мені в пам'яті. Щоправда не тому, що твори його подобалися мені більше від творів інших мистців, але просто через

небуденне прізвище — Нечитайло-Андриєнко! Таких прізвищ у Галичині не було, а звичайно рідкісні імена запам'ятовуються краще, ніж буденні, а ще таке сугестивне як Нечитайло! Не можу сказати, щоб його праці мені тоді подобалися, пригадую лише, що були вони відмінні від інших, що було в них щось для мене нового. Лише ця оригінальність картин притягала мою увагу (були це твори з періоду сюрреалізму, переважно малюнки мертвої природи), бо в той час захоплювали мене образи на історичні теми, головню ж з козаками й князями. Очевидно, що про самого мистця я тоді не знав нічого, лише догадувався із прізвища, що він походить, правдоподібно, з Великої України та живе десь на еміграції.

Швидко вибухла Друга світова війна, а з нею почалися мої мандри по світі. Стрічав я тоді випадково не одного діяча культури, а між ними і мистців (головню у Львові в 1942-1944 рр.), але

про Андрієнка я не чув нічого. Закінчивши медичні студії в Лювені в 1950 році, почав я цікавитися активніше українськими мистцями: кількох з них пізнав особисто, з деякими почав листуватися, про ще інших довідався з преси і таким чином я мав приблизне уявлення про наше образотворче мистецтво у вільному світі. Проте й в тих роках не мав я найменшої вістки про Андрієнка і навіть не знав, чи він ще живе.

Аж у 1960 році поетка Марта Калитовська, моя товаришка з Лювенського університету, яка жила тоді в Парижі і теж цікавилася мистецтвом (вона студіювала в Лювені історію мистецтва), повідомила мене, що віднайшла в Парижі призабутого маляра Нечитайла-Андрієнка. Цією новиною я втішився, і пригадалися мені перші дивні враження, які зробили на мене в Перемишлі репродукції його творів. Я забажав пізнати мистця особисто. Тож, сконтактувавшись з Андрієнком листовно, зайшов я одного дня, з моєю дружиною і Мартою Калитовською, до його мешкання-робітні при вулиці Вожірар ч. 228 у 15-ій дільниці Парижу.

Ательє містилося в глибині подвір'я старого великого дому (якому було близько 200 років), отже трохи далше від вулиці, так що вуличний шум та міський гамір до нього не доходили. Робітня мистця, на другому поверсі зі скляним дахом, мала три великі вікна, звернені до півдня. З боку робітні була ще мала кімнатка, яка служила за кухню.

Там жив Андрієнко від 1934 року. Приміщення доволі просторе, ясне й спокійне, в якому мистець добре почувався, бо твердив, що "мусить мати перед собою простір і світло". Зелена сукняна завіса переділювала кімнату на дві нерівні частини — перша й більша це була властиво робітня, а за заслоною стояло ліжко, одна шафа на убрання, валізки і малий склад образів. У стіні була поличка на книжки та всілякі папери. По середині кімнати стояв масивний дубовий бретонський стіл, густо заложений будь-як всілякими паперами, листами, газетами, а на крайчику стояла велика еспанська попільничка, повна недокурених папірос. В самому центрі кімнати стояла кругла залізна піч на вугіллі, від якої йшла довга бляшана рура до бічної стіни. Напроти середушого вікна і близько печі стояли дерев'яний мольберт і малі ослінчики. За столом, під стіною, старий, вилинялий тапчан був заложений книжками та картонами з рисунками, а над ним поличка з рівно уставленими образами, натягненими на підрамники. Під стіною близько кухні стояла шафа з харчовими продуктами, а в її нижчих переділах мистець тримав малі образи, намальовані на дощочках і картонах. (На дошках він не любив малювати, і тому таких образів було мало; лише Олекса Грищенко малював багато на дошках).

На білих стінах ні одного образа, тільки на низькій шафці біля

ліжка було видно малу ікону Богородиці, поставлену на полтавській синій вибійці. Одинокую прикрасою на стіні був фрагмент позолоченої декоративної різьби в дереві, з доби Ренесансу. Між вікнами, під стіною, стояли старі порожні рами, скриньки з фарбами та пензлі, пляшки з хемікаліями. Долівка з простих соснових дощок, які з роками всохлися і між якими тепер чорніли широкі щілини. З вікон нецікавий вид на дахи сусідніх домів, ні однієї деревини. На дахах збиралися голуби; вони сідали на вікна, забруджували їх, а відважніші влітали до кімнати, де діставали хліб. Про них казав Андрієнко: "Голуби гарно виглядають ззовні, але їдять дуже пажерливо, без гідности. Їх уважають за символ миру, але вони б'ються за поживу, як кожне інше створіння".

Андрієнкові було тоді 66 років, але він виглядав багато молодше. Темний бльондин, без лисини чи сивини, лице подовгасте, біле й бліде, очі сірі, бистрі й проникливі, трохи сумні, над ними високі брови. Ніс рівний, середньої величини. Постаць струнка, середнього росту, рухи легкі й звинні, але без поспіху, помірковані і серйозні. Голос лагідний, тихий, несмілий; мистець говорить поволі, а при наглому зворушенні інколи заїкається при перших словах. На загал, мистець небалакучий і розмова розвивається з трудом і поволі, хіба у виїмкових випадках, коли щось його особливо інтересує, тоді розговорюється, голос стає сильніший і піднесений, він живо і цікаво оповідає, але перебивати йому тоді не слід.

З першого контакту Андрієнко робить враження несмілої, замкненої в собі, трохи сумної людини, яка пережила багато горя, однак не заломилася під його тягарем, а лише набрала гіркого життєвого досвіду, ставши хронічним песимістом. У присутності незнайомих людей мистець дуже дискретний; він не шукає з ними стику, а часом навіть і розгублюється. Тим то наша перша розмова ледве що клеїлася, мистець оминав розмови на банальні поточні теми, а для серйозніших ми себе замало знали. Коли я йому оповів, що чув про нього ще перед війною, він був приємно здивований, що в українській гімназії в Галичині учні могли оглядати в журналах репродукції з його творів.

На наше прохання Андрієнко показав нам кілька олійних образів паризьких краєвидів з періоду 1945-1956 рр., себто свою найновішу творчість. Краєвиди в постімпресіоністичному стилі, з великою дозою ліризму, з домінуючими барвами зеленою і сірою. Твори дуже добре скомпоновані, з дбайливим рисунком і точною перспективою. Фарби наложіні спокійно й гладко; їхні тони теж спокійні та делікатні. Настрій краєвидів — здебільша сумнуватий. Потім мистець витягнув з кутка кілька гвашів з періоду сюрреалізму, дуже декоративних. Мені найбільше подобався міський краєвид з 1954 року (*Вулиця Тольб'як*), бо в ньому

прекрасно був відданий паризький настрій з його делікатною, свobodною атмосферою. Образ представляє вулицю периферійного кварталу зі старими домами, фасади яких втратили свій первісний колір. Цей образ я купив. Мене здивувало, що Андрієнко цінить менше, ніж, наприклад, Грищенко чи Хмелюк, хоч від них не є слабшим. Між г'вашами подобалася мені композиція з 1934 року з музичними інструментами на синьому тлі. Я попросив мистця зарезервувати цей твір для мене, і наступним разом я його купив.

Відкриттям нового й талановитого маляра в Парижі я, очевидно, дуже зрадив і від цієї пори заходив до нього часто. Мої родинні і професійні справи вимагали частіших поїздок до Парижу і при тій нагоді я відвідував мистця, не менше як 4-5 разів у році. Поволі наше знайомство перейшло непомітно в приятельське.

Кілька років пізніше мистець признався, що пише літературні твори — новелі та оповідання. Одне таке оповідання — *Миші* він передавав до однієї української газети чи журналу в Лондоні, але редактор не прийняв його до друку і мав сказати, що "оповідання викликає симпатію до мишей, а вони, чейже, наш вороги, яких треба нищити..." Я позичив у мистця рукопис *Мишей* для прочитання. Оповідання мені подобалося, і про це на другий день сказав я авторові. Оскільки я вибирався незабаром до Мюнхену, я запропонував Андрієнкові, що візьму рукопис зі собою і покажу його редакторові *Сучасности*, який може й схоче прийняти оповідання до друку. Андрієнко на це пристав. У Мюнхені я заніс рукопис редакторові Івану Кошелівцеві. Він приобіцяв, що якщо текст не підійде до друку, то він мені віддасть його на другий день, але ще того самого вечора він зателефонував мені до готелю: "Докторе, новеля Андрієнка прийнята до *Сучасности*. Це найкращий твір, який довелося мені читати з еміграційної прози за останніх 10 років!"

За кілька місяців новеля *Миші* появилася друком (*Сучасність*, 1964, 11). Тут мушу пригадати, що це не був перший виступ Андрієнка в українському журналі. В *Мистецтві* (Львів, 1932, 2) він помістив цікавий спогад про дослідника мистецтва Володимира Пещанського, а в журналі *Дажбог* (Львів, 1934, 7 і 8) рецензію на виставку Дом'є в Парижі. Андрієнко написав 10 новель (усі були друковані в *Сучасности*), між ними такі літературні шедеври, як *Миші*, *Зачароване кладовище*, *В темі часу*, чи навіть *Три сорочки*, а також цікаве оповідання про життя мистців на Монпарнасі — *Перехрестя*.

Коли я настоював, щоб він писав більше, Андрієнко відповідав: "Я пишу тоді, коли маю інспірацію і тему, а писати на замовлення я не можу". Вдалося мені лише намовити його на короткі "Листи" з його подорожей ("Лист з Італії" і "Лист з Авіньйону"),

надруковані в журналі *Нотатки з мистецтва* у Філяделфії. Мав бути ще лист з Монт Сен-Мішель, але я не допильнував справи завчасу, а пізніше, кілька місяців після подорожі, мистцеві вже не хотілося писати, бо свіжість вражінь затратилася.

Я говорив йому не раз, що, маючи не абиякий літературний хист, він повинен частіше писати. Він відказав мені раз: "Чи я знаю, хто читає мої новелі? Чи взагалі хтось їх читає? Досі, крім вас, я ще не чув ніякої реакції, не читав жадної рецензії. Я абсолютно не бачу перед собою мого читача, я не знаю, для кого писати і це не заохочує мене до літературної творчості". Це була гірка правда, і я не міг йому на те нічого відповісти. У нас нема ні однієї газети чи журналу, які подавали б постійно і систематично критичні огляди літературних творів, а рецензії пишуть тепер часто люди, які не мають нічого спільного з літературною критикою. Розуміється, що такий стан не сприяє літературі.

Треба сказати, що Андрієнко, крім образотворчого мистецтва, знав дуже добре літературу, він багато читав, знав прекрасно французьку і російську літератури, знав українських класиків. Передплачуючи *Сучасність*, він читав регулярно цей журнал, і часом питався мене, що я думаю про такого чи іншого автора. Він був досить вимогливий, і слабких творів не хотів читати. "Скільки сторінок ви прочитали з роману X в *Сучасності*, — питав мене, — бо я перестав на третій сторінці".

Я був повний подиву для пам'яті Андрієнка. Він потрапив переповісти точно зміст книжки, яку читав 30-40 років тому. Він любив шукати подібностей між письменниками, знаходити спільні запозичення, а з-поміж відомих письменників він цінив талант Гоголя, твори якого знав прекрасно. Зацікавлений ним, він точно простудював побут Гоголя в Парижі. Одного разу, показуючи свій паризький краєвид з церквою Нотр Дам де-Віктуар (ця картина тепер власність Української Католицької Церкви в Парижі), сказав: "Попри цю церкву переходив часто Гоголь". А коли Андрієнко був у Римі, він відвідав славну каварню Кафе греко, до якої заходив Гоголь.

Хоч по довгих роках знайомства витворилися між нами приязнь і повне довір'я, Андрієнко ніколи не оповідав про своє життя, ні про свою рідню в Херсоні, а мені знову ж, з делікатності, не випадало випитувати його про особисті справи. Я мусів на правду вживати багато різних підходів, щоб дістати бодай найосновніші інформації про його походження. Батько Андрієнка був акціонером великої торговельної фірми, яка імпортувала чай з Китаю та різні японські вироби. Фірма мала 32 філії по цілій Росії і добре просперувала, але під час російсько-японської війни вона зазнала величезних втрат. Тоді його батько помёр на серце в дуже молодому віці (39 років). Натомість матір дожила до 90 років ("і

могла читати без окулярів”, — додав мистець). Він мав три сестри.

Дід Андрієнка, предки якого були козацькими старшинами, народився в Чернігівщині, де мав маєток. Після закінчення турецької війни, коли російсько-козацькі війська опанували причорноморський край, багато людей переїхало на південь України шукати кращого життя. Між ними був також дід мистця. Він продав маєток біля Прилук і купив землю в Херсонщині та дім в Одесі.

Рід Нечитайлів-Андрієнків, як і вся козацька старшина, дістав дворянство в 1766 році. Велика більшість цих дворян з часом зросійшилася, себто прийняла російську мову і культуру, хоч за росіян вони себе не вважали (подібне явище було, наприклад, в Бельгії, де чи не вся флямандська еліта прийняла французьку мову й культуру, але вважала себе дальше флямандцями). Ці дворянські “малоросійські” роди творили досить замкнену касту і одружувалися майже виключно між собою. Рід Андрієнка був посвячений з Максимовичами. Максимовичі, на загал, продовжували військові традиції й кар’єру, і один дядько Андрієнка був генералом російської армії.

Відвідуючи мистця та час від часу купуючи його твори, я бажав дістати документацію про його давнішу творчість, почавши від 1920 рр., але це була не легка справа. Мистець завжди відповідав, що йому залишилося мало фотографій з його полотен, а вся документація ще не зібрана, лише порозкидувана між різними паперами і йому було б тяжко тепер усе те віднайти. Щоб все ж таки дістати до свого архіву якнайбільше матеріалів про його малярство, я мусів удаватися майже до хитрощів.

Якраз недовго перед тим *Сучасність* помістила мій біографічний нарис про Марію Дольницьку, який Андрієнко читав. Я сказав йому тоді, що редактор просив мене написати щось подібного про нього, але я не маю досить документації для більшої статті. “Питайте мене, що вас цікавить, а я вам відповідатиму”. І щойно, по довгих місяцях, на підставі розповідей мистця, його листів, а передовсім на базі рецензій з виставок, каталогів, фотографій і монографії з 1934 р. (авторства Володимира Січинського, виданої у Львові 1934 р. у видавництві АНУМ), вдалося мені написати статтю для *Сучасности*. Пізніше ця стаття послужила за текст до монографії про Андрієнка, яка появилася в Мюнхені в 1969 році (в-во “Сучасність”, 30 ілюстрацій). Тепер жалію дуже, що не вдалося дати до монографії більше репродукцій і хоч кілька кольорових, одначе, кліші були дорогі, а якихось фондів на такі видання в нас не було, так як і нема їх досі.

Такий талановитий маляр, як Андрієнко, заслуговував на велику монографію в кількох мовах з кольоровими репродукціями творів; але добре, що хоч і таку скромну книжку вдалося

видати, бо інші мистці не діждалися від свого громадянства навіть і таких видань.

Андрієнко був самотній. Дружина, втративши зір в 1944-1945 р. (через відірвання сітківки очного нерва), вступила до монастиря під Парижем, щоб не бути тягарем для чоловіка. Мистець мав з нею контакт; коли не міг до неї їздити, — писав листи, посилав гроші. Вона померла 1 березня 1982 року і була похована в місцевості Сент-Женевьев де-Буа під Парижем. Мистець просив, щоб його поховати біля покійної жінки.

Андрієнко любив дуже подорожувати. Його цікавило все під час мандрів — спосіб життя людей, місцеві звичаї, архітектура, музеї. Він виїздив переважно до південної Франції, до місцевості близько Тулузи, де мав добрих знайомих, а крім цього побував кілька разів в Італії, Іспанії, Бельгії, Голландії та Англії. З подорожей привозив рисунки й акварелі, на підставі яких малював більші олійні образи.

Після 70 року життя, через слабкий зір (на ліве око він тоді вже нічого не бачив внаслідок кровотечі в оці) та старший вік, він рідше покидав Париж, не маючи відваги подорожувати сам. Коли, однак, хтось його запрошував до себе, то він радо приїздив, не зважаючи на те, що кожна подорож була повна хвилювань та несподіванок через його несміливість і пересадну скромність, а часом і через незарадність у практичних справах. Ніч перед виїздом він вже не спав, від самого ранку не міг ні робити щобудь, ні їсти, бо боявся, щоб не спізнитися до поїзду. Знайти сидяче місце в поїзді — для нього було проблемою. В тяжкій валізці він возив теплий плащ, але коли було зимно, він мерз, а плаща з валізки не витягав.

Наприклад, треба було аж кількох його відвідин у нас, щоб він привик до нас і почувався, як у себе вдома. Ми запрошували його переважно на Зелені свята, бо тоді було тепліше, довгий день, а я й діти мали кілька днів вільних, так що ми могли кудись виїхати з Генту разом. Тоді ми оглядали цікаві старі бельгійські міста з численними пам'ятками архітектури й мистецтва, такі як Брюж, Антверпія, Брюссель, Малін, Лювен, Турне, Фюрне, Іпр, Дамме.

Під час подорожей мистець оживав, ходив жвавіше, говорив скоріше, все хотів бачити, зрозуміти, шукав пояснень, чому воно так, а не інакше. Коли йому щось подобалося, він довго мовчки оглядав, даючи лише часом схвальні зауваги. На слабкіші речі не хотів дивитися. В містах цікавили його насамперед найдавніші церкви і найстарші та найбільш дільні міста, бо вони були типові для даного краю. Він все бистро обсервував і запам'ятовував, а в поворотній дорозі не раз запитував з гумором "А ви це бачили..?" Тоді він злегка жартував, бо назагал мав почуття гумору. То ж коли Андрієнко приїздив до нас, не хотів сидіти в

хаті і треба було з ним їздити, щоб побачити завжди щось нового. Такі безперервні подорожі (поїздом чи авто) його сильно втомляли, тимбільше, що ми мали часто в дорозі наглі зміни погоди — холод, або дощ з вітрами, на які ми не були приготовані.

Одною з дальших поїздок була дводенна подорож до Кельну. Коли ми запропонували йому поїхати до Німеччини, він відразу погодився, бо не був там ще від 1923 року. В Кельні мистець був захоплений собором і годинами сидів на терасі каварні напроти собору — тоді була винятково гарна і тепла погода і готичні вежі виглядали величчю і монументально на тлі синього неба. Все інше зникало з поля зору — виднів лише собор у весняному повітрі.

В музеї Андрієнко *затримувався* задержувався лише перед кількома творами великої мистецької вартости. З найновішої творчости абстрактного мистецтва не було в музеї нічого надзвичайного, тому те, що було, не притягало його уваги, хоч він і сам творив тоді в абстрактному стилі. Андрієнко твердив, що деякі сучасні мистці хочуть здивувати глядача не так естетичними вартостями творів, як сенсацією, дивоглядом і навіть провокативною зухвалістю, подібно, як це було з дадаїстами півстоліття тому.

Андрієнко любив, коли приходили до нього гості, і хоч на деякий час переривали його самотність, але сам мало вибирався в гостину до інших, через свою несміливість. Гостей він чемно угощав. Поки був молодший, то обов'язково подавав каву, сам молдав каву на дерев'яному млинку і приготував гарячий напій. Коли ж постарівся, вже не мав сил господарити сам і приймав гостей вином, а при тому багато кури. Любив теж вийти з гістьми до каварні на каву чи на пиво.

Зимом в його робітні було холодно, бо й вікна не були щільні, і скляна стеля не задержувала хатнього тепла. Мистець був вже привик до низької температури, але коли заповідався гість (а візити треба було заповісти, бо не любив несподіваних відвідин), тоді він розпалював піч. Стара піч горіла слабо — весь дим залишався в хаті. Коли хата була повна диму — вогонь погасав, а господареві не лишалося нічого іншого, як відчинити вікно... Після однієї великої виставки в Парижі, Андрієнко заробив більшу суму грошей і тоді змодернізував ogrівання хати, переходячи на електрику. Однак у час сильних морозів і ця нова система ogrівання не була достатня.

Перебуваючи цілими днями в хаті на самоті, мистець любив вийти увечері між людей. Тоді йшов до каварні Дом, куди приходили його знайомі та деякі мистці, і там просиджував до пізньої ночі. Не так, щоб мав охоту до балачок, чи до пиття різних напоїв, а радше для обсервації людей, бо на підставі цих обсервацій він

писав свої новелі і листи. Там він відпочивав після цілоденної напруженої праці. На старість, коли одні знайомі помирали, інші виїхали, а каварня Дом змодернізувалася й подорожіла, Андрієнко заходив щораз рідше до неї, а з часом і зовсім перестав її відвідувати. В день малював, а вечорами читав. Недалеко його мешкання була крамничка з оказійними дешевими книжками; він їх купував там цілими в'язками і на лектурі проводив вільний час, головню вечорами.

В практичному житті, в матеріальних справах Андрієнко був мало зарадний; все йому здавалося скомплікованим, а попри те він не любив питатися чи просити про яку-небудь, хоч би й найменшу, пораду чи прислугу. Через його чемність і порядність несовісні торговці образами та власники галерій його часто ошукували, а то й просто обкрадали. Взагалі, Андрієнко не мав "торговельної жилки". Часом, під час виставок покупці шукали його, хотіли познайомитися з ним і оглянути його робітню, але він тоді не показувався в галерії. Я не раз думав про те, як він дає собі раду матеріально, навіть при такому скромному способі життя, яке він вів. Треба було дивуватися, як тримав він себе завжди гідно, немов би матеріальні проблеми не існували для нього; він поводився так, як би йому ніколи не бракувало грошей. Про матеріальні справи він не говорив ніколи, ані не нарікав на економічні труднощі, хоч я догадувався, що в нього не переливалося. Оскільки мені відомо, він грошей ніколи в нікого не позичав.

Щойно десь від 1970-их років Андрієнко продавав більше. Тоді він зумів заощадити трохи грошей, а за решту відновив своє мешкання та поробив закупи необхідних речей та інсталяцій. Коли він запрошував когось до ресторану чи до кафе, не дозволяв гостеві платити, коли ж приходив до когось у гості, приносив подарунки. Моя дружина не раз казала: "Видно, що справжній пан". Андрієнко поводився як аристократ, що в наші зматеріялізовані часи не часто зустрічається. Своїм знайомим і приятелям мистець продавав картини по зниженій ціні, а також пропонував кредит, якщо комусь забракло готівки. Він мав довір'я до людей, хоч на ньому часом і тратив.

Бувало, що Андрієнко приїздив до когось із знайомих на кілька днів у гості, і привозив в подарунок малий малюнок чи рисунок. Не маючи, одначе, сміливості вручити його відразу, робив це щойно за кілька днів, або перед самим виїздом.

Не вважаючи на таке, виглядало б, Андрієнкове незацікавлення матеріальними й побутовими справами, не можна сказати, щоб він був пасивною людиною, зданою на ласку і неласку долі. Одного разу були ми в нього з нашими дітьми. Наша дочка кінчала тоді середню школу і мистець запитався її, що вона думає робити пізніше. Ірина відповіла, що насправді вона й сама ще не

знає. Тоді Андрієнко сказав: "А я в тому віці вже точно знав, що буду робити. Я знав, що буду жити в Парижі, хоч може не ціле життя — як це воно склалося — але деякий час напевно. До реалізації мого плану я йшов вперто і прямо без хитань і компромісів. Щоправда, замість їхати до Парижу три дні, мені забрало це три роки. Не маючи візи, я переходив границю на зелено пішки в Акермані, йшов в січні по льоду на Дністрі (лід ледве що тримався) і я не зважав ніколи на жадні перешкоди".

Андрієнко цікавився світовими подіями; купував щодня газету *Аурор* (щоденник правого напрямку); на деякі події мав свої власні погляди; робив власні "анкети", щоб зрозуміти суть деяких заплутаних справ.

Коли була мова про книжку Солженіцина *Архипелаг ГУЛаг*, мистець сказав, що не може читати про знущання над людьми, бо це спричиняє йому депресію. Він сам пережив в 1919 році арешт і небезпеку розстрілу в Херсоні, і від цього часу мав "алергію" і повне недовір'я до всього, що радянське. "Те, про що пише Солженіцин, я знаю від 52 років, і розповідаю про це тутешнім людям, але ніхто не хоче мені повірити".

Під час оглядин ратуші в Маліні, ми наткнулися на радянських туристів. Я пробував розмовляти з ними, тоді як Андрієнко, поблідши, відійшов далеко від ратуші: він прямо боявся більшовиків, і не хотів бачити їх зблизька. Він не вірив, що в Радянському Союзі можуть зайти якісь зміни на краще, як на це надіявся дехто на Заході. На росіян Андрієнко дивився трохи згори, як кожний українець, а недолюблював їх за те, що чимало з них, не маючи фахового знання, вдають із себе спеціалістів, будучи насправді звичайними партачами. Андрієнко любив солідну працю в кожній ділянці та не зносив аматорства та імпровізації.

Довший час я не міг збагнути, яке було ставлення мистця до релігії, але довідавшись, що він читав християнських авторів (між ними письма св. Августина, книжки Данієля Ропса), я побачив, що проблеми віри його цікавлять, і тому спрямовував часом розмову на релігійні теми.

Андрієнко вірив у Бога, признавав потребу церковної організації, почувався членом Православної Церкви, але поводився так, немов би для зв'язку з Богом не потребував посередників. Він дуже жалів, що християни поділилися на кілька церков, і тому радів із зустрічі папи Павла VI з царгородським патріярхом Атеногоросом I, яку навіть вважав за подію великої історичної ваги, що її світ належно не зрозумів. В розмовах ми заторкували переважно мистецькі теми — оцінки сучасного малярства, важливіших виставок у Парижі, характеристику наших і світових мистців. З цих розмов я багато навчився, головню зрозуміти новітнє мистецтво, а вже абстрактне малярство я зрозумів щойно на базі його творів.

З українськими мистцями в Парижі Андрієнко нав'язав контакт десь в 1928-1929 роках/коли почали приїздити до Парижу на короткий побут молоді львівські мистці. Він знав їх майже всіх, з ними товаришував, хоч і був старший віком від них. Добре знав С. Гординського, В. Ласовського, В. Дядинюка, Ярославу Музику, М. Мороза, а з тих, які жили постійно в Парижі — М. Кричевського, М. Глуценка, І. Бабія, С. Гладкого, В. Перебийноса, В. Хмельюка, П. Омельченка та мистецтвознавця О. Лагутенка.

Від 1930 р. почалися збірні виставки українських мистців у Парижі, на які Андрієнко давав свої твори. Він посилав теж образи на всі важніші збірні виставки у Львові та в інших містах — Берліні і Празі (1933) та Варшаві (1934). З інших діячів культури Андрієнко знав особисто В. Залозецького, Ю. Студинського, М. Єремєєва, Ю. Косача, В. Винниченка, а з В. Січинським і П. Ковжуном він листувався.

Між двома світовими війнами Андрієнко діставав зі Львова журнали *Мистецтво*, *Дажбог* і *Назустріч*. В 1934 році про нього вийшла у Львові монографія пера Січинського українською і французькою мовами. На цю монографію мистець трохи нарікав, бо добір репродукцій образів та їхній уклад у книжці не був такий, як він заплянував був. В один час була вістка у Львові, що Андрієнко приїде туди з виставкою, але до поїздки не дійшло.

На виставках АНУМ у Львові твори Андрієнка звертали увагу критиків і про них були прихильні відгуки в львівській пресі, українській, польській та єврейській. Друга світова війна перервала Андрієнкові зв'язки зі Львовом. Багато наших мистців виїхало з Парижу — одні повернулися до Львова, а інші до УРСР (Глуценко, Гладкий, а потім І. Мозалевський). Залишилися в Парижі Хмельюк, Омельченко, С. Зарицька, Кричевський, О. Савченко-Більський, а Бабій пропав під час війни (ходили здогадки, що його зліквідувала якась розвідка); Перебийніс опинився в Англії.

Після війни Париж не мав вже тієї принадної сили для мистців, що колись, як через застій і дезорієнтацію в мистецьких справах, так і через матеріяльні труднощі. Більшість українських мистців-емігрантів виїхала з Європи до Америки, до Парижу попали лише Андрій Сологуб, А. Яблонський, Іванна Винників-Нижник і Юрій Кульчицький.

Таким чином Андрієнко залишився якийсь час без зв'язків з українськими мистцями і щойно через *Нотатки з мистецтва* він увійшов знову в контакт з ними, співпрацюючи з журналом. Єдиний Гординський, будучи проїздом в Європі, відвідував Андрієнка (розмова, однак, була надзвичайно тяжка, бо один глухий, а другий сліпий...).

На індивідуальну виставку серед українців треба було Андрієнкові ждати аж до 1978 року, коли завдяки Олександрі Ільковій

та її братові Андрієві, вдалося влаштувати виставку образів Андрієнка в Українському інституті новітнього мистецтва в Чикаго. На наші збірні виставки в Америці Андрієнкові твори попадали рідко, бо його не запрошували до участі.

На збірних виставках модерністів і абстракціоністів у Західній Європі Андрієнко був часто заступлений, але тому, що такі виставки організували торговці (переважно євреї), Андрієнка представляли як росіянина, подібно зрештою, як Архипенка, Дмитрієнка чи Анну Старицьку. Через те Андрієнко мав не раз сварки з торговцями, бо він вимагав, щоб його не мішали з росіянами, а купці відповідали: "Нам відомо, що ви українець, але українців ніхто не знає, а росіян знають і їх твори збирають".

Передостаннім акордом мистецької діяльності Андрієнка була велика й гарна виставка в Амстердамі в листопаді 1976 року, на яку ми вибралися разом, і провели кілька днів у Голляндії. Мистець був вдоволений з виставки, бо всі твори були розпродані в короткому часі. Після цієї виставки Андрієнко вже не малював, бо зір його сильно ослаб, і тоді настали для нього дуже тяжкі роки. Досі дуже активний — тепер не міг ні малювати, ні читати. Дні стали для нього невимовно довгі, а самота гнітила його і настроювала мінорно. Хотів упорядкувати свої твори, яких багато було в його ательє, але й того не міг зробити, бо їх не пізнавав; журився долею своєї мистецької спадщини.

В поворотній дорозі з Амстердаму Андрієнко просив, щоб ми вступили до Гарлему відвідати музей Франса Гальса. Сумно дивився він на цей колишній притулок для старих, в якому закінчив життя старий сліпий і бідний Гальс, бо, втрачаючи зір, передчував, що подібна доля і його жде. Довго дивився він на цілий дім, ходили ми по залах музею, але Андрієнко вже не пізнавав образів, які він колись тут бачив і добре запам'ятав. Прикро було як йому, так і нам констатувати, як мало він вже бачить.

Доживши до глибокого віку, мистець втратив фізичні сили — ноги його ослабли і він втратив зір. Для Андрієнка прийшли дуже прикрі часті: він сидів цілий день у фотелі, курих і ждав на відвідувачів, які не приходили, бо одні помирали, а другі мешкали далеко та також були старі й немічні. Життя ставало щораз трудніше і ускладненіше. Мистцеві радили йти жити до дому для старших, де він мав би свою кімнату та потрібну опіку, але про це шкода було й говорити — він не хотів ніяк покидати своєї хати та йти між незнайомих. Суспільна опіка міста Парижу висилала йому жінку до праці, яка приходила щодня, поробила закупи харчів, часом дещо зварила і прибрала в хаті. Такі жінки часто мінялися, а з хати пропадали гроші та образи. В 1981 році пропали йому всі його гроші (20 тисяч франків), які через необережність він тримав у хаті. Та не тільки гроші пропали, також

і кращі Андрієнкові образи зникли невідомо як, через що мистець став недовірливий і підозрівав майже всіх, хто приходив, у злих намірах. Часом ці підозріння доходили до манії переслідування, що він і признавав, кажучи: "Не думайте, що я кузен Понс" (постать з повісти Бальзака).

1 березня 1982 року померла його колишня жінка, а згодом сестра Магдалина, в монастирі під Парижем. Вістка ця подіяла на мистця сильно.

Він щораз більше думав про свою смерть, а коли хтось потішав його, кажучи: — "Ви будете жити довго, бо ви не хворі", — то він сердився і хвилювався: "Я можу померти кожної хвилини так, як інші люди, навіть не хворіючи". Крім зору, він втратив пам'ять, себто пам'ять свіжих, нових фактів, бо те, що діялося перед 40 чи 50 роками він пригадував собі добре і міг про це докладно оповідати. Він, одначе, не пам'ятав, де поставив перед хвилиною коробку сірників чи хто приходив до нього перед годиною. Очевидно, через сильну атрофію пам'яті мав він чимало прикрих непорозумінь з людьми свого оточення, бо не хотів ніяк признати, що пам'ять йому не служить.

Чи не єдиною розвагою в останні роки життя, крім рідкісних відвідин знайомих, було для Андрієнка читання книжок. До нього приходили старші пани-добровольці тричі в тиждні пополудні читати йому книжки по одній годині. Книжки вибирав собі сам мистець, його цікавила головно історія — історія Східньої Європи, історія Другої світової війни, міста Парижу та його околиць. "Одинокий час, коли я справді живу, то це тоді, коли лектори приходять читати мені книжки, поза тим я животию між ліжком і кріслом".

В останніх роках життя Андрієнка приїздив я частіше до нього, бо треба було залагоджувати йому різні справи побутового характеру.

Під кінець жовтня 1982 року Андрієнко захворів нагало на частковий параліч правої частини тіла. 4 листопада завезли його до шпиталю (шпиталь Сен-Жак, 37, рю де Вольонтер, Париж XV), де стан здоров'я мистця погіршився. Швидко мистець дістав високу гарячку, втратив притомність, і 12 листопада о годині 2-ій рано він помер. Влаштуванням похорону занявся приятель мистця Жан Кльод Маркаде.

Згідно з бажанням Андрієнка, похоронили його в гробниці біля гробу його жінки на цвинтарі в Сент-Женевев де-Буа під Парижем, де похоронні обряди відправляв місцевий православний священник. Білу мармурову надгробну плиту з чорним написом: М. Ф. НЕЧИТАЙЛО-АНДРЕЕНКО, художник, 1894-1982 вкрили три вінки, а групка французьких і українських приятелів та знайомих попрощалася з мистцем на віки в дощовий, холодний день 16 листопада.

Особа Андрієнка була для мене завжди предметом захоплення і пошани. Він був людиною радше минулих століть, з великим респектом до законів, приписів, любив правопорядок, не прив'язувався ні до матеріяльних благ, ні до модерного комфорту, був надзвичайно скромний і не робив собі реклами. Завжди зрівноважений, спокійний; умів давати розумні поради, точні пояснення.

Супроти людей був коректний і тактовний, ніколи не вмішувався в чужі справи, нікого не критикував, говорив правду і не боявся мати власну думку, навіть якщо вона була протилежна від загальної opinii. На скільки він шанував людську гідність може свідчити факт, що він не нарисував ні однієї карикатури, уважаючи її за злобне відношення до людини. Навіть під час періоду "наївного реалізму", в якому він представляв щоденні, буденні людські ситуації, він не висміював нікого, маючи розуміння до людських слабкостей і співчуття до трагедій. Під цим оглядом є цікаві його портрети. Андрієнко не "входить в душу" портретованої особи, не старається проникнути її наскрізь, лише малює загальний вираз обличчя, звертаючи більшу увагу на малярську сторінку праці, ніж на психологічну.

На скільки він був співчутливий до людського горя, можуть свідчити такі факти: в оповіданні *Перехрестя* Канівець (це ж сам Андрієнко), прочитавши біографію маляра Никифора, схвилюваний і здивований, каже: "Що за нещасний і бідний чоловік! Як так, що не знайшовся ніхто, щоб заопікувався цим чоловіком?"; знову ж прочитавши про нещасливу долю і трагічний кінець Ван Гога, Андрієнко поїхав відвідати всі місця на півдні Франції, де колись проживав цей геніяльний голландський маляр.

Андрієнко любив не лише людей, але й природу взагалі. Він захоплювався всім живим, кажучи: "В природі нема нічого бридкового, всі сотворіння гарні і мають у собі щось цікавого".

В професійній праці він був старанний і чесний, навіть часом собі на шкоду. Бувало, він брав давно намальовану картину, яка вже була скінчена й гарна, і переробляв її цілком на новий твір. Коли одного разу я звернув йому увагу, що він тратить таким способом один твір, що було б ліпше залишити давній образ ненарушеним, а натомість намалювати новий твір, він відповів: "Так, але він тепер краший". Зрештою, як не один серйозний мистець, Андрієнко нищив часом ті свої праці, які вважав невдалими, а й рисунків він викинув немало.

Малярство Андрієнка є у великій мірі інтелектуальне. Його творчість не є спонтанна, як буває в деяких модерністів, які твердять — коли я починаю малювати образ, я ніколи не знаю, що з нього вийде. Андрієнко знав наперед, що він хоче намалювати. Він завжди шукав наперед "формули" ("Ви можете розуміти мій вислів «формула» як ідею, думку, плян тощо", — казав він) і нероз

днями, а то і тижнями випрацьовував оцю свою формулу — розв'язку композиції, роблячи різні її варіанти чи то олівцем, чи наклеюванням кольорових паперів. Щойно після такої, можна сказати, лабораторної підготовки, він вибирав найкращий варіант, і на ньому інспірувався при малюванні. Кажу інспірувався, бо готовий образ ніколи не був копією вибраного варіанту-проєкту. Мистець ніколи не робив механічного побільшення з малого етюда, бо цікавила його в малярстві тільки творча праця, а не "продукція" чи репродукція образів. Для нього малювати значило творити щось нового, творити розумно з певною логікою. Деколи цю саму "формулу" мистець вживав у кількох творах (не більше ніж у трьох-чотирьох), але, все таки, ці твори були різні чи то кольорами чи композицією, а звичайно і одним, і другим. Кожного разу, коли Андрієнко хотів зробити з малого гвашу, який йому спеціально подобався, більший олійний образ, він вносив до оригінального образу стільки змін і коректив, що виходив цілком новий твір, неподібний до первісного задуму.

Тому, що малярство Андрієнка є переважно розумове, його найцікавіші твори є абстрактні, як з ранньої творчості (період кубізму і конструктивізму, 1916-1929 рр.), так і з останньої (період абстракціонізму, 1956-1975 рр.). В них найяскравіше виявився творчий талант та уподобання Андрієнка.

Коли я йому сказав, що мені більше подобаються його міські краєвиди ніж сільські, він, по довшій мовчанці, сказав: "В 1908 році я показав у Херсоні моєму старшому товаришеві, який студіював мистецтво, мої перші учнівські краєвиди. Він мені сказав: «Архітектура виходить у них краще від дерев». Цей його осуд показався правильний і досі, бо я звертаю більшу увагу на архітектуру, на конструкцію, на плян". Зрештою, він признався, що замолоду хотів стати архітектором, лише нехіть до математики не дозволила йому вписатися на архітектуру. Його дитячі улюблені забави були укладання різних будов, домів з коробок з-під сірників, які він запопадливо збирав у хаті і на подвір'ю.

В малярстві, яке стоїть під панівним впливом інтелекту, є небезпека, що воно може стати сухим, холодним, епічним. В творчості Андрієнка цієї небезпеки не видно, бо він одночасно і поет-лірик, що старається вбрати "розумові формули" в поетичні шати та надати їм спонтанности. Це він осягає надзвичайно дібраними і згармонізованими кольорами, свободою композиції та м'якістю рисунку, який ніколи не буває таким точним, строгим, як у графіка.

Андрієнко особливо дбає про досконалу композицію картини. Під цим оглядом він доходить до перфекції. Вистачить прослідити по його численних шкіцах, рисунках, підготовних етапах до готового твору, щоб побачити це вдосконалення за кожним

кроком. Навіть коли образ вже готовий, і тоді він ще деколи змінює один чи другий деталь, щоб досягнути кращу гармонію пропорцій композиційних елементів. В його творах композиція є ясна з гармонійною рівновагою всіх складових частин. Мистець свідомо уникає технічної перфекції фактури, в якій все було б "блискуче", бо своєю досконалістю ця перфекція фактури закривала б чи ставила б на дальший плян інші компоненти твору.

Перше враження із зустрічі з його творами — це відчуття серйозності. Мистець знає, яке його завдання і він досягає те, що запланував; нема тут нічого імпровізованого, залишеного на випадок або недодуманого й недоведеного до кінця. У всіх творах відчувається якусь дискретну стриманість, нема нічого крикливого, агресивного чи надто сміливого. Тому треба навіть довшого часу, щоб глядач увійшов у повний контакт з твором, хоч навіть і тоді твір не зрадить усіх своїх секретів. Чим довший контакт з твором, тим більше в ньому можна знайти чогось нового й цікавого.

Чуттєво твори Андрієнка ліричні. Не видно в них ні оптимізму, ні відчаю, часом є легкі нотки меланхолії і легкого смутку, але у більшості випадків відчувається спокій філософа, який знає життя і любить його таким, яким воно є. Всі твори Андрієнка змушують глядача до задуми. В цьому секрет їх вічності, бо такі твори живуть довго і свідчать про великий талант їх автора.

Не дивлячись на похилий вік, в якому більшість мистців вже не творить нічого нового й оригінального, Андрієнко, на диво, зберіг ненарушеною здібність творчо думати й працювати над творами в новому напрямі, що його він сам собі вишукував. Десь від 1972-1973 року він майже перестав малювати абстрактні композиції, в яких цікавили його головню такі теми, як зображення простору (дійсного й уявного), будова й рух матерії, космічне проміння, роботизація — теми, що були предметом наукових дослідів і важливих винаходів за наших часів. (Наприклад, коли свого часу говорилося багато про "літаючі тарілки", тоді Андрієнко намалював кілька композицій на тему цих загадочних явищ, засвідчуючи цим, що він був сучасним малярем не лише під оглядом форми, але також і щодо змісту). У цих роках він почав малювати знову предметні картини, не попадаючи в неперсональний — щоб не сказати банальний — реалізм, відтворювання предметів із фотографічною точністю, як це було тоді в моді на Заході.*

* Можна навіть сказати, що західні мистці, після більш-менш удалих абстракціоністичних експериментів, кинулися з великою приємністю малювати суперреалістичні картини. Це поперше — тому, що західні мистці завжди сприймали і відчували предмети більше в рельєфі, себто цілком реально, ніж східні мистці (які бачили предмет радше в дещо

То ж поворот Андрієнка до фігуративного малярства не був у ніякому випадку повторенням ні продовженням його попередньої творчості з років 1930-1956 (сюрреалізм, жанрові композиції, краєвиди), а тільки був цілком новим і ще одним етапом його мистецької діяльності. Тепер він порушував інші малярські проблеми ніж давніше, використовуючи, розуміється, з розсудливістю, досвід зі своїх попередніх стилістичних періодів. Однак через послаблення фізичних сил, а головню через поганий зір, а пізніше і цілковиту втрату зору, Андрієнко встиг намалювати не більше як 6-7 нових фігуративних картин з людськими сюжетами, а одну з них — *Хлопець з м'ячем* він лише з трудом закінчив у 1978 р. Це був його останній малярський твір взагалі.*

В чім же полягав новий підхід Андрієнка у творах після 1972 року? Було їх кілька. Поперше — людська фігура була зображена натуралістично, лише напівабстрактно, доволі схематично, але в рельєфі і композиція мала завжди тривимірну площину. Мистець осягав рельєф фігури не світлотінню ані моделюванням рисунку, тільки майже монохромними площинами барв, які були так влучно дібрані, що давали ілюзію рельєфу і матеріальності людської постаті в просторі. Подруге — Андрієнко мав свій спосіб малювати простір, а саме, він не вживав традиційної лінійної перспективи, а будував глибину простору відповідними формами композиції та тонами барв. Також у вживанні кольорів для зображення простору він не послуговувався прийнятою загальною методою (представляти перший плян яскравішими, яснішими і теплішими барвами, а дальші пляни темнішими і холоднішими), тільки утворював ілюзію простору дібраними кольорами, при чому він не вагався малювати головний сюжет на першому пляні холодними барвами, а тло в теплих тонах, що загалом рідко трапляється у малярів. Потрете — його персонажі мають костюми, які не можна визначити як будь-які відомі в історії строї, тобто вони цілком нові й оригінальні. (Тут придався Андрієнкові досвід з його театральних костюмів з 1918-1926 років). Почетверте — майже у всіх цих творах кольори були свідомо стишені і в одній тональності, щоб не заглушувати барвами виразу самої композиції, і ця економія кольорів викликувала навіть трохи сюрреалістичний ефект.

Мистець дійшов до такого підходу, можна сказати, цілком

абстрактній, двоплощинній формі), а подруге — тому, що реалістичну картину багато легше намалювати, ніж добре логічно опрацьовану абстрактну композицію.

* Крім *Хлопця з м'ячем*, всі інші картини закупила Амстердамська галерія 1976 р.

природною еволюцією, завдяки досвіді з попередніх своїх етапів — кубізму, конструктивізму і сюрреалізму. Глянувши на його останні композиції, можна відразу пізнати, що вони походять з другої половини ХХ ст., бо видно в них здобутки різних стилів нашого століття, поєднані органічно в щось нове й неповторне. Саме цією прикметою вони цікаві й оригінальні, доводячи одночасно, що наш мистець ішов крок-у-крок зі своєю добою. Отже твори Андрієнка з 1972-1978 рр. є справді "натуральною дитиною" попередніх малярських поколінь, а не є чимось випадковим. Ще менше вони є даниною короточасній моді. (Я радий, що мені вдалося набути один твір з цього періоду і то якраз *Хлопця з м'ячем* — останню працю Андрієнка. У ньому дехто додає автопортрет мистця — спомин з юнацьких часів у Херсоні).

СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ (II)

Богдан Певний

Коли говоримо про стан нашого образотворчого мистецтва, то обов'язково наголошуємо твердження про конечність крокувати в ногу з найновішими проявами світового мистецтва, мовляв — наш неуспіх це вислід невміння дотримати кроку зі загалом. Правдиве воно тільки тоді, коли в погоні за авангардом ми спроможні затримати своє власне обличчя. Донедавна загально вважали за єдиний показник приналежності творів будь-якого мистця до сучасності, його місце в нібито закономірному розвитку мистецтва від реального до абстрактного. Все інше бралось за відстале і негідне уваги. Зі самовичерпанням абстрактного експресіонізму як панівної течії, змінилися мірила мистецьких вартостей. Переможцями вийшли ті, що пішли за власним покликом. Ще раніше наш досвід зареєстрував два винятки, коли мистці, всупереч загальній тенденції, запропонували наново подивитись на довколишній світ і, замість звертатись до абстрактного, ще раз спробувати відтворити реальне. Успіх був маркантний — їхні праці захоплювали пересічного глядача, так само як і випеченого, витонченого мистецтвознавця. Ці винятки це Яків Гніздовський і Любослав Гуцалюк. Проте окрім їхньої спільної пошани до пізнавальної дійсності, не можна провести паралелі поміж працями цих двох видатних майстрів. Індивідуальна виставка праць **Любослава Гуцалюка**, яка відбулася в галерії Об'єднання мистців українців в Америці (ОМУА) в Нью-Йорку від 28 березня до 1 квітня цього року, дає нам нагоду пригадати дещо з того, що вже писалося давніше, про одного з них.

У наших умовах розказати про доброго маляра справа не проста. Усі епітети, "розпечені" до щонайвищого ступеня з неабиякою домішкою найможливіших суфіксів і префіксів, давно були застосовані рецензентами для вирізнення найрізноманітніших amatorів і початківців або малярів, яким попросту "не повезло", хоч би навіть щиро, з дружнього, а то і з "національного" обов'язку. Дехто питає: "А кому від того кривда?" Часто перецінення небезпечніше від недооцінення! Воно загрожує засліпленням, створює уяву про грандіозність пересічного, нехтує порівнянням власних здобутків

з досягненнями інших, самолюбством вбиває самовдосконалення. Конкретно: як у так витворених обставинах відмежувати від перехвалених "не-малярів" обдарованого фахівця, знавця малярської справи, людину, яка завдяки своїй талановитості і послідовності зуміла піднятися з дна повсякденности на поверхню майстерности?

Життя образотворця незавидне, коли він хоче не тільки малювати, але й зробити плоди своєї праці джерелом матеріяльного існування. Для того потрібний не тільки талан і знання, а передусім невсипуща витривалість. Цікаво, що Гуцалюк починає літочислення свого малярського дорібку не від днів початківця, а від першого свого виступу з індивідуальною виставкою (у галерії Pop Vольмар в Парижі у грудні 1956 року). Це не значить, що перед виступом Гуцалюка на міжнародну мистецьку арену не було в нього творчих поривів і змагань. Навпаки, був у нього доволі довгий час дозрівання і досвіду. Щасливо сталося, що перші кроки Гуцалюка в мистецтво пройшли під керівництвом відомого нашого маляра Едварда Козака, в таборах для скитальців у Німеччині. Згадуючи цей факт, Гуцалюк підкреслює, що власне тим першим вказівкам завдячує велику частину свого творчого розвитку.

Любослав Гуцалюк, *Паризький міст* (1984, олія, 41 x 51 см)

Згодом, у 1950–54 роках, Гуцалюк продовжує студії малярства в Купер-Юніон арт скул, одній з найкращих шкіл Нью-Йорку, що приймає лише талановитих вибранців. Хоч тоді в цій школі був наголошуваний абстрактний експресіонізм, поступово атмосфера в ній скеровувала молодих малярів на дорогу шукань за власним, індивідуальним творчим виявом. Мабуть вже тут зародилась відмінність Гуцалюкового малярства, позначена манерою надзвичайно елегантного мазка шпателем, яким він дотепер малює, виключивши зовсім з свого вжитку пензель, і витонченістю ніжних кольорових зіставлень, близьких до постімпресіоністичної школи. Про свій спосіб творення Гуцалюк розказує так:

Коли я малюю портрети, краєвиди чи натюрморти, то я не люблю працювати безпосередньо з об'єкту, фотографій чи наперед зроблених нарисів. Якщо, під час відвідин, якесь місце зробило на мене враження, тоді воно лишилось тривким у мої пам'яті. Коли я повертаюсь до полотна — малюю з уяви. Я відтворюю сцену такою, яку запам'ятав. Це не фотографічне відтворення. Воно має подібність, але це не наслідування баченого — дерева, будівлі, постаті можуть у мене пересунутися так, як того вимагає моя запланована композиція. Мої картини — це частинно абстрагована реальність, основана на дійсних місцях, які я бачив і до яких зберіг прив'язаність. Вони відображення з уяви, яке, я маю надію, витворює відповідний настрій. Я, скоріше усього, думаю кольорами й об'ємами, як виглядом об'єктів.

У Купер-Юніоні — як признається Гуцалюк — помітний вплив на нього мав його учитель, відомий американський маляр Моріс Кантор, хоч за розв'язкою рисунку шукав Гуцалюк в Анрі Матісса і вдивлявся в кольорит П'єра Боннара. У працях Любослава Гуцалюка можна ще дошукуватись впливу Бернарда Буффе з його манерним стилем гострокутної мережі простих чорних ліній, подібної до Гуцалюкового кольорового "риштовання" з фактури. Проте суцільність композиції, дар до спрощування, впевнене відчуття співвідношення кольорів Гуцалюк завдячує своєму власному інстинктові. Він вперто шукав за своїм власним я. Хоч оригінальність Гуцалюкового малярського "письма" була вже сильно помітна на його ранніх працях, то побачив він "себе", за його словами, багато років пізніше, закінчивши працю над картиною "Натюрморт з варениками" 1958 року. Тяжко недобачити в Гуцалюка безнастанного повторення тотожних мотивів і манери, або відсутність інтелектуальних концепцій. Проте, якщо він тільки око — як це колись мав сказати Сезан про Моне, — то додамо: "Але, яке око!"

Після закінчення студій Гуцалюк влаштувався працювати за поважну винагороду в телевізійній індустрії над мистецьким

оформленню програм, але ця праця його невдовільняла — він хотів бути малярем, що малює не лише в вільну хвилину для розваги, а який присвячує малярству всю свою енергію, живе професійним життям. Лишити працю і почати непевне життя образотворця вимагало відважного рішення. Гуцалюк розповідає: "Коли ви пережили найгірше, то не лишається більше нічого, що могло б вас лякати. Убогість, голод або небезпека мені не страшні".

Така "оптимістична" настанова та подиву гідна підтримка дружини Ренати допомагають зробити рішучий крок, наразі ще експериментальний — Гуцалюк їде в Париж і там наполегливо малює.

Перша, згадана вже виставка в галерії Рор Вольмар 1956 року в Парижі, пройшла з наглядним успіхом — рецензії у франкомовній пресі, похвали, вирізнення. Не принесла вона, одначе, відповідного матеріального забезпечення на дальшу працю та скромне існування. Знову стають у пригоді Гуцалюковий "оптимізм" і віра його дружини у хист свого чоловіка. Гуцалюк далі працює, і його картини стають щораз більше життєрадісні й бадьорі; вертикальний мазок сильнішає, кольорит набирає більшої строкатості. Про свою життєрадість, яка запліднює його малярство, Гуцалюк розказує так:

У моїх працях немає прихованих послань, так як я не зацікавлений в тому, щоб перетворити мої картини в інструмент соціальних реформ. Я люблю малювати і єдина моя ціль — принести щастя і насолоду людям. Я бачив доволі гидкого і перейшов через не одно жайхиття, чого маю досить на ціле життя. А все ж, я оптиміст і хочу пригадати людям, що ще є краса на світі, і що людина має таку ж здібність творити, як руйнувати.

Гуцалюк малює в Франції, Англії, Іспанії, Італії. Його динамічні композиції енергійних ліній і форм відбивають його палке сприймання оточення і глибоко емоційне обдаровання. Захоплива спонтанність Гуцалюкових робіт завжди послідовна і пов'язана з самодисципліною щирого маляра і принципового майстра. Ми добре пригадуємо враження, яке зробила на глядачів його індивідуальна виставка в американській галерії нью-йоркського середмістя в жовтні 1957 року, зразу ж після повороту з Парижу.

Признання для Гуцалюка прийшло в травні 1959 року, з виставкою в галерії Жак Нормаль у Парижі. Для багатьох було воно несподіванкою, але для тих, що знали про працьовитість Гуцалюка — сподіваною винагородою. Тепер були вже не лише похвальні рецензії чи вирізнення, але також показовий факт, що всі його картини закупила галерія в Міляно. Гуцалюковий успіх наглядно доказав, що у наш хиткий час маляр може побороти всі

труднощі, і то не затаюючи свого національного походження (Гуцалюк народився 1923 р. у Львові). Власне навпаки: Гуцалюк у всіх програмках, інтерв'ю з критиками і кореспондентами підкреслює свою національність, а рецензії і статті про нього в світовій пресі (вирізки яких становлять грубу книгу) називають Гуцалюка українцем і українським малярем. З листування довідуємося, що він знаний також в Україні і то в широких колах громадськості, від режимного Миколи Бажана починаючи, а на покіннці сьогодні мисткині-дисидентів Аллі Горській кінчаючи. Признання, яке дістав Гуцалюк, принесло йому роки численних успіхів як у Парижі, так і в Нью-Йорку, як серед чужинців, так і серед українців, розсипаних по цілому світі. Здається немає дому української інтелігентної родини, на стінах якого не було образу Гуцалюка. Зовсім слушно про перспективи Гуцалюкової популярності писав рецензент *Нью-Йорк гералд трибюн* 24 вересня 1960 року: "Гуцалюкові праці настроєні притаманною йому теплою ясністю, яка разом з ніжністю його стилю надзвичайно приваблива. Він без труднощів повинен стати одним з наших популярніших малярів".

Від Гуцалюкового рішення стати професійним малярем пройшло більше як чверть століття, але його тверде переконання, що "модерне мистецтво і краса до себе взаємно належать" — як підкреслив торонтський *Глоб енд мейл* у жовтні 1952 року з нагоди його виставки в тому канадському культурному осередку — не змінилося, хоч творчість його пройшла крізь різні етапи розвитку: від кубістичного в своєму заложенні "Натюрморту з варениками" 1958 року, крізь сітчасті, напіваабстрактні краєвиди з наголосом на стрункі вертикальні мазки, як у картині "Сена зимою" 1963 року, до трохи по-візантійському положених площин "Уявних квітів" 1972 року і просторового пошуку безмежності глибини у "Великому морському пейзажі" 1976 року і, остаточно, до 45 олій, виставлених на останній виставці в Нью-Йорку. Ці останні говорять про тривкість "першої любові" Гуцалюка, якої об'єктом був Париж. Щоправда, не без успіху малював він теж краєвиди Франції, Італії та Іспанії, як також натюрморти та квіти, однак, як маляр французької столиці він залишиться назавжди відомим, щонайменше серед українців.

Ясна й чиста галерія ОМУА невідгідно положена на четвертому поверсі будинку, до якого заходять виключно українці. Доводиться дивуватись, беручи під увагу глядача, чому так часто програмки виставок написані англійською мовою, а програмка на виставку Любослава Гуцалюка була навіть написана французькою мовою, якої тут ніхто не розуміє.

У серці Мангеттану, біля Центрального парку, де Бродвей перерізує майдан Колюмба, височіє мармуровобіла будова. Це нью-йоркський Колізей, — місце велетенських, здебільша індустриальних виставок, де щорічно (цього року вже шостий раз) відбуваються міжнародні мистецькі виставки "Артекспо". Як і все інше влаштовуване американцями, виставки "Артекспо" гігантських розмірів. Цього року у виставці, яка відбулася з початком квітня, взяло участь понад 1500 мистців з різних закутин світу, окрім країн комуністичного бльоку. Виняток становила Польща, яка була заступлена "дихаючою" скульптурою Яна Слівки та збіркою сучасних килимів роботи групи мистців, пов'язаних з галерією "Арс Польона" у Варшаві. Уявлення про діяпазон виставки дає декілька прізвищ загальновідомих мистців — Пабльо Пікассо, Марк Шагал, Сальвадор Далі й інші — літографії яких тут продавано. Окрім малярства, скульптури і графіки до виставки додано ще два нові відділи — "Електронічне мистецтво" і "Мистецтво одягу", назви яких говорять самі за себе. Цікава й сама організаційна структура виставки — мистці не виставляють своїх експонатів індивідуально, а за посередництвом музеїв, галерій, видавництв, мистецьких спілок і торговельних підприємств, яких усіх разом — 350. Оскільки виставка подумана як місце гуртових торговельних домовлень і розрахована на смак масового споживача, наголос тут поставлено на графіці, точніше на її поліграфічних методах — літографії, сереографії, офсеті тощо. Тим то значну частину виставки займають репродукції мистецьких творів і мистецький плякат. Така ситуація відштовхує від виставки мистців, що себе шанують, які бояться, що участь у ній знизить їхній статус з високого та привілейованого до низин пересічності. Все таки виставки "Артекспо", так як і їхні попередники "Арт ЮСА", дають добру нагоду познайомитися зі станом сучасного мистецтва та напрямом його розвитку.

На "Артекспо" мене заманило не так саме запрошення на виставку від одного з його учасників — українського мистця **Володимира Свериденка** з Клівленду, як його багатонадійні пояснення своєї творчості:

Я намагаюся відтворити постійно змінну істоту людини, змалювати її прагнення до досконалості. В основному людина не є героєм, але іноді її зусилля сягають героїчних пропорцій, що їх я символізую в моїх картинах. Мої праці є зображенням боротьби людини за самоутвердження й окремішність, її відношення до власної духовності та бажань здійснити мрії уяви.

Виявилось, що індивідуальну виставку Володимира Свери-

денка на "Артекспо" влаштував його представник Ярема Гарабач, власник галерій в Клівленді й Пармі (штат Огайо). Володимир Свериденко, народжений в Словянському в Україні, вивчав малярство в Америці й Парижі. На "Артекспо" було виставлено сім його картин, виконаних олією і акриліком. Сам Володимир Свериденко говорить про них так:

В основному моя праця відноситься до людини і її постійного шукання за духовністю. Мої картини найвірніше назвати фігуративним експресіонізмом, що виходить із створення людини та її удосконалення (людини, якою вона повинна і може бути) у протилежність до погодженості прийняти руїну та посередність. Я змальовую людину, що спіймалась у своє власне павутиння нерішучості, її відношення до навколишнього світу: її слабкість і силу, ласку й жорстокість, чутливість і черствість, врешті її зеніт — шукання за ідеалом.

Мушу сказати, що мені не вдалось знайти жадного пов'язання поміж вищенаведеними поясненнями Свериденка, а його картинами. Картини Свериденка — це бравурно накинені в центрі полотна лаконічним кольоритом силуети поодиноких людських постатей, так як це робиться, починаючи малювати портрет. Увесь експресіонізм починається і кінчається на бравурі. У дечому їх можна б порівняти з олійними ескізами Оноре Дом'є "Дон-Кіхот і Санчо Панса", "На вулиці" та іншими, але таке порівняння було б надто великою винагородою.

Все таки відвідини "Артекспо" не були цілком намарно. Оглядання на ній виставки образів недавноприбулих російських мистців принесло справжню насолоду. Виставка, зорганізована торгівцем мистецьких об'єктів Едвардом Нахамкіном, охоплювала праці Ернеста Неізнестного, Олега Целкова, Міхаїла Шемякіна, Юрія Красного, Ігора Туліпанова, Сімона Окстейна, Ільї Пекера, Генадія Нейштадта, Ніни Усачевої, Ільї Шенкера, Моїсея Когана і Міхаїла Александрова. Особливо цікаві картини Юрія Красного, Міхаїла Шемякіна, Ігоря Туліпанова, Сімона Шенкера і Олега Целкова. Їхня творність — паралельна до творчості наших неконформістів Володимира Макаренка, Віталія Сазонова, Антона Соломухи і Володимира Стрельнікова. Якщо можна було б поставити на уявну вагу творчість наших неконформістів і російських, то через розмах тих останніх, перевага тим разом була б, мабуть, за росіянами. Сюрреаліст Ігор Туліпанов у дечому нагадує киянина Івана Марчука, але перевищує його малярською технікою, якою йому може тільки дорівняти Володимир Макаренко. У картинах Туліпанова панує відсутність часу та начебто зі сну атмосфера, створена чистотою кольорів, надприродним зіставленням натуралістичних об'єктів і глибокою перспективою.

Незрівняльний Олег Целков ритмічним повторенням ідентичних голів, неначе перенесених з картин Героніма Босха, переносить уяву глядача в незбагненний світ метафізики. З прізвищами цих мистців доведеться нам ще не раз зустрічатися.

Володимир Макаренко, *Свята Трійця* (олія, 81 x 100 см)

Вірте своєму першому враженню — повчали імпресіоністи. Не один раз довелось переконатись у правильності їхнього вчення. Але тут, так як і всюди, бувають винятки. Наприклад — вчення імпресіоністів безсиле у вестибюлі Українського інституту Америки (УІА) в Нью-Йорку. Зайшли ви туди, щоб подивитися на виставку, а отримали перше враження не від картин, а, соромно признатися, від пишно різьбленої, черешневої балюстради грандіозних парадних сходів. Вона панує над усім, що в інституті. А картини? виставка? — запитаетесь. Наївні питання — для декого завжди було відомо, що картини всього-на-всього окраса інтер'є-

ру. Вони в півтемряві, притулившись понад сходами до холодних стін, чекають своєї черги.

Таке було перше враження з виставки "Мистці-неконформісти з України", яка відбувалася в УІА від 24 квітня до 12 травня цього року. Звільнившись від першого враження, викликаного архітектурою інтер'єру, глядач приходить до висновку, що слід було б позбутися прагматичності назви самої виставки, бо творність її учасників — **Володимира Макаренка, Віталія Сазонова, Антона Соломухи і Володимира Стрельнікова** настільки сильна сама собою, що не потребує відкликатися до національних сантиментів. Якщо нам вдалось обтруситись від першого враження, викликаного невмілим розташованням експонатів, то тяжче було забути загальновідомі обставини постановки неконформізму. Перша виставка українських неконформістів у Москві 1975 року, так як і чергова там же 1976 року, відбулися з ініціативи згаданих вище мистців (особливо Володимира Макаренка), яким вдалося різними шляхами пробитися на Захід. Ми тільки хочемо нагадати, що подібно як не всі дисиденти мусять обов'язково бути добрими поетами, так і неконформізм не визначає якості малярства. Тим ми аж ніяк не намагаємося знижати наш подив до паростків самосіву неконформізму на непридатній соцреалістичній ниві, як теж не хочемо, щоб вартість мистецьких творів оцінювати соціологічним мірилом.

Увійшовши у вестибюль УІА, не можна було оминати дві вертикально видовжені, майже ідентичні картини, повішені поруч, що подекуди нагадують ікони архангелів з дияконських дверей барокового іконостасу. Це картини Володимира Макаренка — "Жінка з ракетою" "А" і "Б". Збігом обставин, на тому ж місці в грудні минулого року була виставлена картина Галини Мазепи "Після гокейного матчу", варіант її образу з 1936 року, який вона відтворила 1980 року. Так як Володимир Макаренко зобразив жінок, що грають в теніс, роздягненими — так і на картині Галини Мазепи показані роздягнені дівчата після гри в гокей. Картина Галини Мазепи була виставлена вперше ще перед Другою світовою війною, на виставці Асоціації українських незалежних мистців у Львові. Іларіон Свенціцький, директор Українського Національного Музею у Львові, на запити глядачів, чому на картині Галини Мазепи дівчата грають у гокей роздягнені, пояснював:

Голі дівчата у гокей в реальному житті не грають. Але в античній Греції Діана, вибираючись на лови, також бувала одягнена тільки луком і стрілами. Багата на золото Греція напевно могла б їй справити якусь, хоч би й куцу, туніку, проте естетичний ідеал тієї доби був інший. Чому нинішній мистець не може мати подібного ідеалу?

Звичайно, подібність Мазепиної творчості до Макаренкової

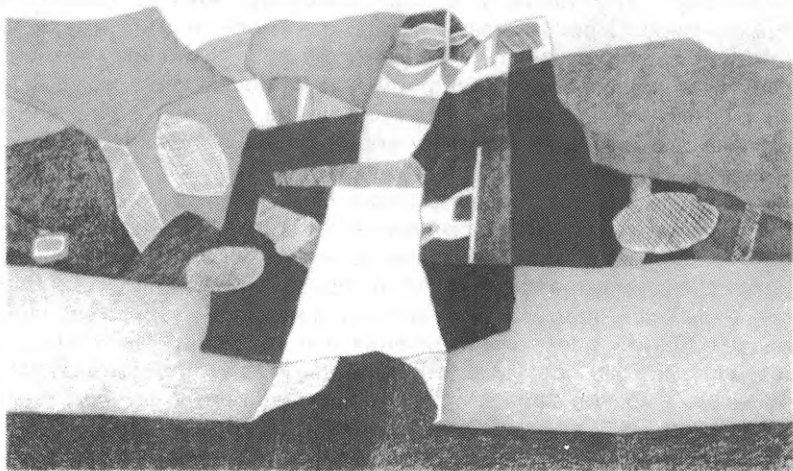
кінчається на голизні дівчат. Спільне для них ще й багатство уяви, але пливе вона іншими річищами — у Мазепи декоративним, а у Макаренка сенсуальним. Макаренкове деформування жіночих постатей інколи нагадує праці російських неконформістів Юрія Красного, чи Олега Целкова, але таке порівняння поверхове. У Красного вони нагадують російські народні дерев'яні "кукли" та "Купчиху за чаєм" Кустодієва, натомість Макаренкові жіночі акти аморфні, безтілесні, нематеріальні, начебто перенесені на полотно зі снів. Вони еволюціонують від позбавлених земного тяжіння "Жінок з ракетами" до сюрреалістичних істот з триптиху "Медитація". У спробах матеріалізувати підсвідомі творчі імпульси легко задовільнитися стереотипними символами або зловитися на приману дешевої псевдонаукової фантастики. Різносторонність сенсуального символізму Макаренка покищо виключає стереотипне повторювання жіночих фігур з триптиху "Медитація", або ж надуживання фантастикою істот з картини "Свята Трійця". Сенсуальність символіки, шукання її джерела поміж нехтуванням ролею розуму і досвіду в творчості, а інтуїцією, бачимо не тільки в Макаренка, але також у Віталія Сазонова, Антона Соломухи, Володимира Стрельнікова і, як здогадуємося, в їхніх друзів Ф. Гуменюка, Н. Павленко, Людмили Яструб та інших учасників виставки українських неконформістів в Москві 1976 року. Їхня творчість, нам під сучасну пору недоступна, становить нове явище в українському образотворчому мистецтві нашої сучасности, якого значення ще досі відповідно не оцінено.

Моя перша зустріч з проявом сенсуального символізму в українському образотворчому мистецтві відбулась у Києві весною 1970 року, коли мені показали близько трьох десятків діапозитивів картин Івана Марчука. Мушу признатися, що я був захоплений баченим — картини були виповнені незвичайними символами, незрозумілими для невтаємничених, які треба відчувати. Інтуїція підказувала, що тут мова про трагікомедію людського призначення. Я бачив раніше праці мистців-дисидентів — Опанаса Заливахи, Алли Горської, Ліни Семікіної, Галини Севрук, Стефи Шабатури — всі ці праці були цікаві, талановиті (обов'язково з більшою або меншою дозою символіки), але картини Івана Марчука перевищували всі інші. Основані на власному відчутті мистця, твори Івана Марчука стояли на цілком іншому плято, відокремленому безоднею від офіційного малярства — отих сотень скучних, бездушних картин, виконаних після усіх правил соціалістичного реалізму та партійних постанов.

Десять років пізніше, 1980 року в Нью-Йорку, на груповій виставці "Сучасні мистці з України" я познайомився з творчістю Володимира Макаренка, Віталія Сазонова, Антона Соломухи і

Володимира Стрельнікова. Виставка непотрібно мала сенсаційний характер, непропорційно до скромних, хоч і талановитих праць молодих мистців. Враження з творчості Макаренка, заступленого тоді в основному графікою, доповнювали репродукції з каталога його акварель, виданого 1976 року в Парижі. Нью-Йоркський глядач, звиклий до новаторства в модерному мистецтві, не міг бачити в працях молодих мистців чогось приголомшливого. Тільки зрозуміння обставин, у яких були змушені працювати ці мистці, оправдувало дещо з їхньої творчості.

З приємністю треба підкреслити, що сьогорічна виставка тих же самих мистців в Нью-Йорку показує поважний зріст їхньої творчості. Не вживаємо тут банального слова "дозрілість", бо вже зрілими мистцями прибули вони на Захід — Соломуха й Стрельніков 1978 року і Сазонов й Макаренко 1980 року. Цікаво, що перебу-

Володимир Стрельніков, *Прогулянка* (кольорові олівці, 34 x 40 см)

вання на Заході не змінило основного характеру їхньої творчості, а навпаки поглибило національні елементи, що проявляються в їхньому сенсуальному символізмі. Прикладів можна навести чимало. Візьмим хоч би картину "Три сни", намальовану на зразок української середньовічної ікони, такої як "Параскева П'ятниця з житієм", на якій "житійні" сцени розташовані на краях, згори дони-

зу. Тільки в Макаренка "житійні" сцени, розмальовані довкруги по-статі молодиці з рушником, це квадрати з натяками на щось, що бачимо та рівночасно забуваємо, як у снах — де голуби лопотять крилами: ось вони є, а ось їх немає. Така ж своїм настроєм аквареля "Три долі" з легендарним козаком Мамаєм. Вже самі назви картин Сазонова вказують на те саме — "Кам'яна степова баба", "Трипільська силуета", "Руїни Св. Софії" тощо. У нього грайливе зіставлення фактур — прозорі лазури олії і ґрунтовності акриліку. З композиціями Сазонова дотримують кроку ґваші Соломухи, виведені на теми з українських народних казок, виконані технікою накроплювання на сірому тлі. Малярський світ Стрельнікова сповитий повивачем споминів і туги за містом Одесою. Меланхолійні, до наївності щирі картинки зворушливі своїм гармонійним спокоєм.

Взагалі виставка — надзвичайна під кожним оглядом — у кращому приміщенні та з відповідною рекламою могла б зайняти значне місце в мистецькому житті не тільки української громади.

Володимир Макаренко, *Портрет* (1983, акварель, 32×24 см)

«ЖИВИЙ ТЕАТР» — ДАЛЕКІ І БЛИЗЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

Богдан Бойчук

I

Про "Живий театр" нам доводилось уже писати в *Сучасності* ще 1970 р. (ч. 10), а знайомитися з ним в 1960-их роках під час так званого великого відродження офф-бродвейських експериментальних театрів у Нью-Йорку. Постав цей театр ще 1947 року. Заснували його подружжя Джудіс Маліна і Джулян Бекк — вони й досі керують ним, виконуючи теж ролі режисерів, акторів і оформлювачів сцени.

В п'ятдесятих і шістдесятих роках "Живий театр" пристосовував для сцени твори таких письменників і поетів, як Федеріко Г. Льорка, Гертруда Штайн, Кеннес Рексрос, Т. С. Еліот, Пабльо Пікассо, Джан Ашбері, В. Г. Оден та інші. Ставили вони теж п'єси Стріндберга, Кокто, Піранделльо, Расіна, Софокла, Брехта та молодого тоді Джека Гельбера. Їхні постановки славились в той час свіжим, експериментальним підходом до матеріялу; Бек і Маліна часто вживали строгу структуральність композиції ("Франкенштайн"), чи сильні, майже натуралістичні, мізансцени ("Яблуко" Гельбера), щоб шокувати глядача до мислення, до аналізу його місця в даному часі і в даній цивілізації. Їхня робота тоді була співзвучна з настановами "жорстокого театру" Антоніна Арто, які особливо прозоро були застосовані в постановці "Зв'язок" (Connection) Джека Гельбера 1959-го року.

Саме тоді керівники Маліна і Бекк приключили "Живий театр" до політичних акцій так званої "революції шістдесятих років", ставлячи на вулицях відповідні спектаклі та влаштовуючи протестаційні акції. Це привело їх до ряду конфліктів з офіційними чинниками. Вже 1951 року "Живий театр" викинули з Грініч Віллідж, вживаючи пожежний кодекс як причину. В 1955 р. їх викинули з театру на 110 вулиці в Гарлемі через будівельний кодекс, а 1963 року їх виштовхнули з театру на 14-ій вулиці за неплачення податків, а Джуляна Бекка посадили на 60 днів до тюрми. Через ті нагінки "Живий театр" був приневолений виїхати до Європи, де він успішно гастролював з країни до країни, а 1968 р. приїхав теж до Нью-Йорку з постановками "Рай тепер" і "Фран-

кенштайн". Про ці саме гастролі ми писали раніше в *Сучасності*. Концепцію політичного театру подружжя Джульєн Бекк і Джудіс Маліна поширили тепер до концепції абсолютної свободи людини (включно з статевою) і до повного звільнення театру від дотеперішніх норм й затирання границь між глядачем і актором. Їхні постановки "Рай тепер" (де актори і глядачі приводили себе до стану "абсолютної свободи" мислення і поведінки, включно з роздяганням догола в театрі й на вулиці) знов розбурхали хвилі контрверсій, але до повторних арештувань не дійшло. Це вже були спокійніші роки "гіппі-революції". Ми відмітили в той час у *Сучасності*, що "Живий театр" був найбільше успішним *театрально* (в постановці "Франкенштайна"), а найменше успішним у пропагуванні своїх концепцій, тобто в його основній меті, бо не мав для того інтелектуального актора. Ця проблема доброго актора переслідує "Живий театр" досі.

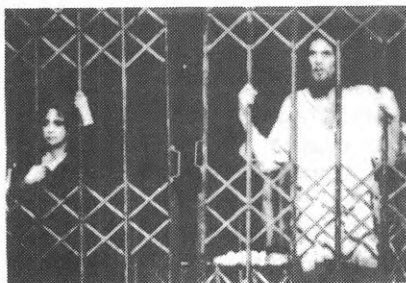
Після бурхливих гастролів по Америці в сімдесятих роках, ми 15 років нічого про "Живий театр" не чули. Ходили чутки, що актори розсварилися і театр розлетівся, що їх арештували десь у південній Америці за наркотики й тому подібне. Аж у січні 1984 року в *Нью-Йорк таймс* несподівано появилось велике оголошення, що незабаром "Живий театр" приїздить до Нью-Йорку на двомісячні гастролі з чотирма виставами: "Археологія сну" Джульєна Бекка, "Жовтий Матусаїл" Ганона Резнікова, "Людина-маса" Ернста Толлера та "Софоклева Антігона" Бертольда Брехта. Згодом ми дізналися, що цей театр повернувся з Америки до Європи, мав великий успіх у Берліні 1970 року (коли вдова Бертольда Брехта купила цілій убогій трупі взуття) і переключився на концепцію "театру на вулиці", даючи безплатні спектаклі, де попало. Згодом театр подався до Бразилії, де ставив для бідноти спектаклі політичного характеру. Десь у той час, мабуть, первісна трупа й розлетілася. Невдовзі бразилійські власті арештували Джульєна Бекка і Джудіс Маліну нібито за наркотики й депортували до Америки. Тут вони пробували відновити свій "театр на вулиці" в Пітсбурзі, але безуспішно мабуть, бо 1975 року вони знов поїхали до Європи, оселилися в Римі і давали вистави по фабриках, портах, психіатричних лікарнях, шпиталях і т. п. У 1981 році французьке міністерство культури запросило "Живий театр" на сталий побут у Парижі. Приміщення для їхнього театру ремонтується і повинно б бути готове ще цього 1984 року. Між 1970 і 1980 роками "Живий театр" ставив усього яких два десятки політичних, судячи з назв: "Сім медитацій про політичний садо-масохізм", "Ораторія на підтримку страйку", "Шість публічних актів", "Руйнування грошевої вежі", "Чому боїмося сексуальної свободи?", "Брати, не стріляйте!" і т. д. Такого роду вистави, зрозуміло, не могли сприяти ростові театру.

Павло Долина й О. Добровольська в *Людина-маса*, «Березіль» (1924)

Джуліян Бек і Джудіс Маліна в *Жовтий Метусайл* (1984)

Джудіс Маліна і Крісчен Волмер у *Людина-маса* (1984)

II

Першою виставою, яку ми тепер бачили, був "Жовтий Матусаїл" (Матусаїл — це біблійний патріарх, що прожив 969 років). Ця річ була справді адаптацією, чи точніше, гібридизацією п'єси Бернарда Шова *Назад до Матусаїла* з "Жовтим звуком" Василя Кандінського, яку зладив Ганон Резніков. Цю дивну комбінацію Кандінського з Шовом Резніков пояснює тим, що творчі візії Кандінського, прикметні вічними трансформаціями і неспокоєм, базовані справді на абсолютному баянсі; а Бернард Шов втілює ті самі трансформації й неспокій в соціальної площині. На таких абстракціях можна, звичайно, все конструювати. Тож Резніков, зводячи ці два світи, хотів, щоб сучасна людина призадумалася над своїм призначенням. Беручи до уваги атомну загрозу, з одного боку, і досягнення науки в напрямі продовження людського віку, з другого боку, треба запитатись — що є нашим призначенням: смерть, чи безсмертя? Отже темою п'єси, як можна було додуматися з заголовку, є довговічність. Режисерував цю постановку сам Резніков, а оформлення, костюми й світла виконав Джулян Бекк.

Наймаркантнішим враженням з цієї постановки є те, що дуже швидко контури її затираються, і тому тяжко її схарактеризувати. Це може казати дещо про самого глядача, але може теж вказувати на брак різкого стилю та емоційного імпаку самої вистави. Бо ж такі їхні вистави, як "Зв'язок", "Яблуко", "Франкенштайн" чи навіть "Рай тепер" — гостро зберігаються в пам'яті після більше як 20 років. Дійство починається 4000 років до Христа, з Адамом, Євою, Каїном, вужем (це, по суті, світ п'єси Бернарда Шова) та з синіми, червоними, жовтими й зеленими фігурами чи створіннями (це світ Кандінського). Було це намагання відтворити перші фази життя, після світотворення, коли людина не була ще свідомою ні смерті, ні психологічних і фізичних комплексів чи комплексностей життя. Групові сцени базувалися на непевних чи незграбних рухах і тупуватих виразах облич створінь. Але, щоб переконаливо віддати такі групові сцени первісного існування, потрібна майже балетна контрола рухів і поз, а також абсолютна контрола мімічних перевтілень. Актори "Живого театру" такої контролі не мають ні індивідуально, ні, тим більше, ансамблем. Не переконувала теж сама гра акторів, яка в багатьох випадках межувала з аматорством. Єдиний Томас Вокер, в ролі Адама, вирізнявся з усього ансамблю грою в цій частині п'єси.

В другому акті дія переноситься до наших часів — з секретарями консервативної і прогресивної партій, біологами, теологами, з Бернардом Шовом та Василем Кандінським як персонажами. Ця дія вийшла далеко переконаливіше, ніж перша. Можливо тому, що

актори мали ближче відношення до матеріялу, до проблематики часу та до стилю часу. Тут особливо вирізнявся грою Джулян Бек в ролі Бернарда Шова, який робив інтерв'ю з глядачами щодо довговічності. В цьому інтерв'ю було два цікаві моменти: перше — намагання втягнути глядача в дійство було строго контрольоване й успішне (на відміну від подібних намагань у виставі "Рай тепер", п'ятнадцять років назад, які, через брак контролю, розліталися); друге — дослівно всі запитовані глядачі не хотіли довше як нормально жити (що психологічно діяло проти п'єси і частинно могло бути причиною її неуспіху). Добре виконувала роллю Кандінського Міна Лянде, і згадуваний вже Томас Вокер добре віддав роллю теолога.

Третій акт відбувався 300 років у майбутньому, четвертий 3000 років в майбутньому, а п'ятий у 31 984 році. Події прогресують тут відповідно з іронічною перспективою Бернарда Шова. Цікавішим справді є прогресування оформлення і костюмів, щось в стилі наукової фантастики. Все це кульмінується тим, що мудрість і знання людей роблять їхнє існування стерильнопрозорим.

III

"Людина-маса" Ернста Толлера — це не лише стара, але й давнозабута п'єса, своєрідна політична агітка, яку ще в лютому 1924 року ставив у "Березолі" режисер Ігнатович. П'єса постала в наслідок опиту сумління самого таки Толлера, після упадку короткотривалої соціалістичної "Мюнхенської революційної республіки", яку він zorganizував з кількома інтелектуалами в 1919 році. Вона розпалася в супроводі кривавої масакри, а самого Толлера посадили на п'ять років у тюрму.

Режисер Джудіс Маліна прийшла до висновку, що 1980-ті роки в Америці дуже подібні до 1920-их років в Німеччині. Після невдалої революції шістдесятих-сімдесятих років американська людина, на думку Маліни, переживає опити сумління і переходить переоцінку вартостей, подібно як колись генерація Ернста Толлера. Все це — велике непорозуміння, або побожне бажання. Насправді провідники так званої революції 60-их років перетворилися на заможних обивателів, а деякі опинилися між "акулами Волл-Стріту". А так звана "гіппі-революція" 70-тих років була тотально аполітична і закінчилася наркотичною самоліквідацією цілої гіппі-генерації. Отже, режисер Маліна, ставлячи "Людину-масу", адресувала її невластивому світові і мусіла переборювати опір неактуального матеріялу, збанкротованих ідей та непереконливих асоціацій до недавнього американського минулого.

Звичайно, добрий театр і великий режисер знівелювали б такі перепони чисто театральною правдою. "Живий театр" таким театром не є, ані Джудіс Маліна не є таким режисером. Проте багато режисерських задумів цієї вистави — оригінальні й цікаві. Те, чого Ігнатович досягав у "Березолі" незвичною динамікою перетворених жестів та масових переповнених сцен, Джудіс Маліна досягає пересувною динамікою лаштунків і декорацій, як і динамікою світел (бо ж акторський колектив "Живого театру" — невеликий). Особливо добре розв'язана сцена біржевих трансакцій строгоритмічною хореографією жестів і виразів облич, і також кінцева сцена, де актори починають пожадливо їсти, плямкаючи губами чимраз голосніше й голосніше, аж увесь театр робить враження хліву, повного свиней.

Все таки оригінальна режисура не врятувала п'єси. Причиною цього є згадувана вже неадекватність акторів. Нестабільність колективу, пересувність та стиль вулично-агіткових постановок — не сприяли ані ростові актора, ані зіграності колективу. Крім кількох згадуваних акторів, більшість членів колективу не мають достатньої прецизности та індивідуальної інтерпретативности своїх ролей. Щонайгірше, сама Джудіс Маліна, яка задовільно справилася як режисер, не вивела добре головної ролі Соні. Її гра в усіх тих ролях, які нам довелося бачити, — однотонна. Вона не володіє талантом перевтілення, без якого не можна уявити великого актора. Тож, невдача вистави "Людина-маса" є головно невдачею Маліни-актриси. Також чимраз тяжче стає бути "майстром на всі руки" в театрі. Мало хто з добрих режисерів сьогодні береться грати головну роль.

Третьої вистави "Археологія сну" не довелося побачити. Театр передчасно закотився, не маючи глядача.

Перед "Живим театром" отже довга й трудна дорога, щоб досягнути свого давнього офф-бродвейського рівня.

УГВР З ПЕРСПЕКТИВИ СОРОКЛІТТЯ

(ДУМКИ ПРО МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ І МАЙБУТНЄ)

Мирослав Прокоп

Постання Української Головної Визвольної Ради (УГВР) в липні 1944 року було в нашому сторіччі третьою частково успішною спробою створити на українських землях верховний загальнонаціональний політичний самостійницький центр, який віддзеркалював прагнення українського народу до державної незалежності, користувався підтримкою народних мас, які виконували його доручення, розпоряджався політичною і військовою силою, щоб протистояти ворогам державної самостійності України, словом, був чинником, який в більшій чи меншій мірі мав характер державної влади, значить, мав за собою народ, територію та екзекутивну силу. Першою спробою забезпечити існування такого чинника на наших землях у 20 сторіччі було створення 17 березня 1917 року Центральної Ради в Києві, а слідом за цим української незалежної держави, себто Української Народної Республіки, Української Держави періоду гетьмана Павла Скоропадського та Західньоукраїнської Народної Республіки. Другою спробою було створення в жовтні 1938 року автономної, а в березні 1939 року самостійної Карпатської України, третьою спробою було постання УГВР. (Акт 30 червня 1941 року у Львові мав інші виміри, про що буде нижче).

Між цими трьома історичними подіями та факторами є багато розбіжностей, спричинених внутрішніми і зовнішніми умовами; їх сили, характер і значення є дуже різні, але водночас між ними є багато спільних рис. Сьогодні ніхто не може передбачити ні в наступні 16 років, що ще залишилися в нашому сторіччі, ні загалом, коли український народ знову матиме змогу творити події подібного характеру, розміру і значення, чи з'являться на Україні зорганізовані політичні і збройні сили з виразною метою відновити й утримати владу українського народу на рідній землі і чи виникнуть для цього сприятливі зовнішні умови.

Немає сумніву, що найімпульсивнішою і найтривалішою подією в пам'яті українського народу залишається в нашому сторіччі українська національно-демократична революція 1917 і наступних років. Небуденність цієї історичної події стає наявною, коли усвідомити жалюгідно-трагічне підневільне становище, в якому

знаходився наш народ у результаті довгого поневолення царською Росією, та тих фізичних і духових спустошень, які Росія принесла на наші землі.

Пригадується, як на I Великому Зборі УГВР один з учасників революції, член Генерального Військового Комітету Центральної Ради Василь Потішко, він же один з засновників УГВР, назвав "чудом" те, що відбулося в Україні під час 1917 року. Так характеризують ті події перших тижнів чи місяців 1917 року в Україні також інші мемуаристи. Бо, справді, коли пригадати тільки деякі відомі і такі різні факти як те, що переважна більшість українського населення царської імперії була тоді неграмотна (за переписом 1897 року — 87%, а в селах неграмотність доходила до 95%), що українці творили тільки 30% міського населення, а в більших містах тільки 20%, а то й менше, що освічена та провідна українська верства буде дуже нечисленна, що заснована у 1906 році і заборонена вже у 1914 році єдина українська щоденна газета в Російській імперії виходила, за даними *Енциклопедії Українознавства* т. 7 (словникова частина), накладом від 3 до 5 тисяч примірників, серед яких 1-3 тисячі передплатників, що Михайло Грушевський мусів уже під час революції вияснювати масам, хто такі українці і чого вони хочуть, найкращою ілюстрацією чого може послужити дотепна розповідь Євгена Маланюка, який свого часу оповідав, як під час українізації царської армії в перші місяці революції в його полку українцям на команду зробити крок уперед, відізвалося тільки декілька вояків, і лавою рушила основна маса вояцтва на команду: "хахли, крок уперед!", — то силою умов насувається думка про згадане "чудо".

Проте, попри всю складність цього питання, безсумнівне те, що на процес такого швидкого відродження нації вплинули, з одного боку, глибока нездоланна духовна сила та динаміка нашого народу й особливо непоборні первні його національної окремішності, які збереглися передусім в українському селі, а з другого боку, сприятливі міжнародні умови. Коли впала династія Романових, коли на короткий час домоглися громадянських свобод, коли від поліційних кайданів автократії на якусь мить звільнено думку громадян імперії, які дістали можливість вільної діяльності, перед Україною розкрилася небувала історична шанса.

Проте, велика народна енергія, яка широкою хвилею розлилася по всій Україні і зовнішнім виявом якої стали голосні військові та селянські з'їзди, швидко показала себе лише стихією, масою, яку може можна було перетворити в творчий цемент державного будівництва, коли б було кому взятися за це й послідовно діяти з чітким пляном побудови держави з усіма її атрибутами. Але цього не було.

У зв'язку з цим, як відомо, існує численна полемічна література, в якій на лаву обвинувачених саджають тодішніх керівників української революції. Ніде правди діти: важко виправдати довге зволікання керівників Центральної Ради в визначенні чіткої мети, себто, незалежності, їхнє утопійне розуміння інтернаціоналізму, їхню початкову нехоть до творення регулярної армії. З другого боку, тяжко пояснити нерозуміння керівників української революції, що в той час величезною рушійною силою мільйонів українських селянських і солдатських мас було бажання миру і землі і що володіння масами залежало від вмілого використання тих гасел.

Але не слід також забувати, що тодішні провідники української революції і вся нація були жертвами важкої спадщини царського поневолення, що тяжіла над нею. Тільки в уяві поета можна було легко перебороти цю пляму неволі й думати, що тодішній український народ з його скаліченою соціальною структурою, масовою неграмотністю, з кричущим нестатком кваліфікованих кадрів міг упродовж тижнів чи навіть місяців стати повноцінною нацією, мовляв, "гори каміння, що на груди мої навалили, я так легенько скинув, мов пух..." ("Золотий гомін"). На ділі було інакше.

Революція 1917 року прийшла для нас завчасно, точніше кажучи, беззнева революція, з усіми її недоскональними демократичними порядками тривала для нас закоротко і більшовицька тоталітарно-імперіялістична реакція прийшла занадто швидко, доки ми мали змогу розбудувати свої власні сили. Немає сумніву, що після кількох років нашого національного росту в умовах, які створила березнева революція, більшовицька агресія не мала б такого успіху на Україні. Кінець-кінцем, за порівняно короткий час, в умовах постійної війни на кількох фронтах, діяв уряд УНР, створився адміністративний апарат на місцях, проходила організація громадського, господарського, культурного, наукового життя, відродилася Українська Православна Церква, нав'язувалися дипломатичні стосунки з іншими державами, словом, відроджена нація виявляла не абияку силу. Проте, час був закороткий для її стабілізації.

Подібне можна сказати про долю українського народу в 1920-их роках в УРСР, коли знову вийшов назовні величезний динамізм українського народу, і знову ж таки це відродження тривало надто коротко. Ми мали б багато більше шанс протистояти наступові сталінської олігархії російського шовінізму, якби відродження нації тривало тоді не кілька, а принаймні кільканадцять років. Але доля не сприяла нам ні в першому, ні у другому десятилітті цього сторіччя, а третє принесло нам масове народодвбивство.

Сильнішою, здисциплінованішою й вільною від внутрішніх соціальних протиріч виявила себе у 1918 році Галичина. За сучасними критеріями ця західня частина українського народу

була також на рівні нерозвиненої нації. Проте в умовах конституційної австро-угорської монархії вона не зазнала такого каліцтва, як Наддніпрянщина під царатом. Тому Західноукраїнська Народна Республіка мала кращі шанси закласти перші підвалини державности. Однак, допомога, яку надали польській державі демократичні країни Заходу спричинилася до упадку молодой української держави.

І все ж таки державність УНР і ЗУНР, а згодом і об'єднаної Української Народної Республіки, стали не тільки успішними, хоч і короткотривалими спробами українського народу після сторіч неволі творити власну українську владу на своїй землі. Ці спроби також залишили спадщину й зобов'язання для наступних поколінь. Після УНР і боротьби за неї українська державна самостійність стали незмінною метою всіх організованих українських зусиль.

Ця мета виявила себе порівняно швидко після упадку УНР, на найвіддаленішій на захід частині української території, себто в Карпатській Україні в 1938-1939 роках. Слід пригадати, що, так само як українська національно-демократична революція на Наддніпрянщині та створення УНР і ЗУНР були продуктами Першої світової війни або міжнародних подій, з нею пов'язаних, створення Карпатської України було також продуктом Другої світової війни чи, точніше, підготовки до неї. До речі, на Карпатській Україні вояки Карпатської Січі вперше виступили проти концепції т. зв. Нової Європи III Райху, поскільки тодішня Угорщина могла окупувати ті українські землі тільки за пляном і за згодою гітлерівської Німеччини. Очевидно, можливості Карпатської України і тих галичан, які приєдналися до державного будівництва насамперед автономії, а згодом самостійної держави, втриматися проти угорської агресії були мінімальні. Але це не міняє факту, що від 11 жовтня 1938 року, коли уряд Чехо-Словаччини передав все внутрішнє врядування країни автономному урядові, аж до 15 березня 1939 року, коли Сейм і уряд Карпатської України проголосив незалежність, на тій українській території існувала й діяла українська влада.

Після нападу Німеччини на СРСР в червні 1941 року перед українським народом знову виникла проблема творення української влади на українській землі. Відомо, що тієї війни українці ждали, сподіваючися, що вона стане нагодою для завершення боротьби за самостійну Україну. В умовах, коли з українських земель відступали тодішні більшовицькі окупанти і їм на зміну йшли їхні німецькі конкуренти, існувала пекуча потреба заявити про присутність господаря української землі. Це було зроблено насамперед у Львові 30 червня 1941 року проголошенням відновлення української державности і створенням Державного

Правління та 5 жовтня 1941 року утворенням Української Національної Ради в Києві.

Але, як відомо, ані згадане Правління, ані київська Рада не мали ефективної влади на українській території, як також і збройних сил таку владу боронити, дарма що обидва акти знайшли підтримку ширших кіл української суспільності, що, зокрема, виявилось у формі масових зборів в містах і селах західних областей, а частинно й на Правобережжі на підтримку проголошеної у Львові самостійності.

II

Питання влади і опанування терену постало на всю широчінь щойно перед УПА на північнозахідних землях України, точніше на Поліссі і Волині і на дальших теренах Правобережжя, а згодом і в Галичині в 1943 і наступних роках, і це питання мусіло розв'язати Головне Командування УПА. Поперше, тут ішлося про такі чисто мілітарні завдання як організація військових відділів, їх озброєння, вишкіл, прохарчування та оборонні дії проти німецьких окупантів, більшовицьких партизанів і поляків, які з ними співпрацювали. В парі з цим виникло питання, як організувати різні сектори громадського життя на звільнених від окупантів теренах, тобто йшлося про здійснення функцій цивільної влади.

Оригінальні документи того часу, які від 1976 року з'являються окремими збірниками у видавництві "Літопис УПА" в Торонто під назвою *Літопис УПА* під редакцією Євгена Штендери і Петра Потічного, дають широку картину як повстанський дій частин УПА, так і її ролі в організуванні життя цивільного населення. Ось деякі інформації за 1943 рік, передруковані у *Літописі УПА*, т. 2 ("Волинь і Полісся", книга друга; Торонто, 1977) з таких крайових публікацій УПА того часу, як *До зброї, Інформатор*, органу ОУН *За самостійну Україну*, *Юнак*, *Вісті української інформаційної служби*, недрукованого збірника "Українська Повстанська Армія" та ін. (Наведені нижче в дужках сторінки взяті зі загального другого тому *Літопису УПА*):

Самооборонна визвольна боротьба українського народу на Волині й Поліссі набрала великої сили й завдала німецьким наїзницьким і большевицьким партизанським грабіжникам дошкульних ударів. Протягом 1943 року з великих теренів Волині і Полісся на довгий час було зовсім усунено німців і большевиків. Цілі райони й області було зовсім звільнено протягом 1943 року навіть на кілька місяців від одних і других грабіжників. У звільнених теренах орга-

нізовано негайно власну самостійну народню управу, господарство, самопомогу, навіть шкільництво й позашкільну освіту та лікарні, поділено землю, зібрано 70% врожаю, пущено в рух млин, круподерні, варстати, домашній промисл. В той спосіб постала гейби своерідна воєнна народня республіка (стор. 30).

Загін УПА, що проводив дії в Житомирській області, протягом трьох тижнів провів і виграв 15 боїв з большевицькими бандами та німцями... Над Дніпром, на південь від Києва, УПА очистила кілька районів від большевицьких банд і німецьких грабіжників. Заведено українську адміністрацію. Зорганізовано самооборону з місцевого населення (стор. 129).

Всупереч дикому теророві імперіялістів на теренах, які звільнила УПА від гітлерівсько-сталінських банд, населення цих земель проявило багато ініціативи, доброї волі й громадської дисципліни... Найперше, отже утворено адміністративний апарат, який перейшов до розвинення всіх галузей господарського і культурного життя. Урухомлено млини, зорганізовано гарбарні, шевські та кравецькі артілі (по 3-4 в районі), бляхарські та слюсарські варстати, а також фабрики мармеляди, консервів і т. п. Створено рівнож умови для праці приватних ремісничих варставів.

У культурній ділянці урухомлено школи. Наприклад, в одному лише надрайоні "Долина" (псевдо) відкрито 119 вищепочаткових і початкових шкіл, де провадять навчання 185 вчителів. Переведено цілий ряд фахово-адміністративних, вчительських та інструкторських курсів. Розвинено працю над гігієною й здоров'ям населення (щіплення проти різних хворіб та дезинфекція) (стор. 142).

Читаючи такі джерельні інформації про становище українського народу під час німецької окупації, треба мати на увазі, що організована визвольна боротьба УПА, ОУН та всього революційного підпілля проти німців і більшовицьких партизанів була зумовлена передусім двома причинами. Поперше, треба було організувати самооборону українського населення проти терору обох імперіялістів. Без такої самооборони і організованої боротьби підпілля та повстанськими відділами, німці всеціло панували б над українським населенням, тобто, безкарно його грабували б, свобідно проводили б людолови на примусову працю в Німеччині, придушували б всякі прояви духової творчости, а водночас впрягали б частину української молоді на фронт війни за німецькі інтереси. У той же час скидані московськими парашу-тами партизани вільно тероризували б українське населення, грабували б його, проводили б набір до своїх частин — також не за українські інтереси. Організована боротьба УПА і ОУН ставила серйозну перепону цій окупантській політиці ворогів.

Подруге, йшлося про те, щоб, у час коли Німеччина і Москва вели війну за панування над Україною, діяв на українських землях

самостійний український політичний чинник, який репрезентував би автентичні прагнення українського народу до незалежності. Ми були свідомі того, що без цієї української організованої боротьби під прапором самостійної України українська справа в очах світу під час Другої світової війни існувала б як причіп до імперіялістичного воза Москви чи Берліну. Відомо, що зокрема Москва грала перед світом українською картою, обманливо виступаючи як оборонець українського народу перед німецькими поневолювачами.

Якщо ж ідеться про наголошування у цій статті питання реальної української влади на українських землях, то ясно, що в умовах росту бойових дій УПА та всього визвольного підпілля, від Командування УПА, як вже вказано, вийшла ініціатива організування громадського життя на звільнених від окупантів теренах, незалежно від того, як довго могла така влада втриматися у воєнних умовах. Тут можна зробити аналогію з подіями, які мали місце на інших теренах світу також під час Другої світової війни. Я маю тут на увазі наприклад югославський партизанський рух обох течій, себто комуністичний і антикомуністичний, які також, в залежності від тиску і сили німецьких окупантів, опановували в окремі періоди тільки частину здобутої ними території.

Однак, здійснюючи цивільну владу на звільнених теренах, Головне Командування УПА було свідоме того, що ця функція повинна належати до цивільного політичного керівництва чи сурогату уряду — і в цьому напрямі роблено заходи від осени 1943 року. Таким чинником цивільного керівництва, отже владою, не могло бути на довшу мету Головне Командування УПА чи УПА взагалі як збройна сила народу. Таких претенсій на загальнонаціональне керівництво не мав також і Провід ОУН, оскільки в новій програмі ОУН, схваленій на III великому надзвичайному зборі ОУН в серпні 1943 року, вона визначила свою позицію як однієї, але не єдиної керівної політичної сили народу, і визнала принцип політичного, зрештою, також світоглядowego плюралізму. Сталося це передусім під час зустрічі членів ОУН з Наддніпрянською Україною з врахуванням політичного мислення тамошніх українських діячів.* А втім верховне політичне керівництво боротьбою народу мусіло мати загальнонаціональний характер і включати широкий вахляр елементів з різних частин України, які були активно заангажовані в боротьбі проти німців і були готові продовжувати її проти більшовиків. Цю мету досягнуто

* Про ці питання детальніше розповідається у статтях цього автора: "У сорокріччя III надзвичайного великого збору ОУН", *Сучасність*, 1983, 7-8, "Генега, устрій і платформа УГВР", *Сучасність*, 1978, "У сорокріччя УГВР", *Свобода*, від 22-24, 27-28 березня 1984 р.

у формі створення УГВР в липні 1944 року. В умовах окупантської дійсності, коли не було багато організованих політичних сил, готових вести боротьбу проти окупантів, це було те, що можна було максимально здійснити. Як показало життя, цей експеримент себе суцільно виправдав. Про це свідчить кількарічна післявоєнна організована боротьба УГВР, УПА, ОУН та всього визвольного підпілля.

Постання УГВР розв'язувало для УПА і ОУН проблему цивільної влади на опанованих теренах. Але й умови, в яких цю "владу" доводилося здійснювати, незабаром різко відрізнялися від умов 1943 чи також першої половини 1944 року. УГВР створилася на українській території (Самбірський район), яка в той час була ще в цілому під контролем УПА, отже під її охороною відбувався і великий збір УГВР. Але в цьому самому місяці, в липні 1944 року, розпочався новий більшовицький наступ, у наслідку якого під владу Москви попали майже всі західні окраїни українських земель. Таким чином, новостворена УГВР і підпорядкована їй в політичному сенсі УПА, а також ОУН, відразу опинилися під безпосередніми ударами нового окупанта.

Відразу виявилось, що в Москві плянували швидкими й масовими акціями частин СМЕРШу, НКВД, а також окремих частин Червоної Армії привести до повної ліквідації організованого українського опору. Доказом цього є м. ін. триденний бій під Гурбами на Крем'янецьчині у квітні 1945 року, в якому на більшовицькому боці брало участь біля 30 тисяч війська. Пізніше подібні масові спроби завдати вирішального удару збройному підпіллю були проведені на Підкарпатті. Проте такі широкомасштабні фронтові акції не принесли більшовикам очікуваних результатів. Досвідчені в повстанських боях частини УПА не були знищені, хоч, звичайно, зазнали чималих втрат. Не пощастило більшовикам також ліквідувати підпілля ОУН. Для цього треба було понад шість років.

Коли ці перші масові спроби знищення опору не увінчалися успіхом, Москва опрацювала пляни на довшу мету, точніше на поступове опанування теренів. Про розміри цих акцій говорить офіційний орган УГВР *Самостійність*, ч. 1 за 1946 рік у статті, "Терор енкаведівських гарнізонів", що була передрукована в *Літописі УПА*, т. 9. Там читаємо:

10-20. I. 1946 р. в усіх селах західних областей України заквартирували постійні енкаведівські військові гарнізони. На кожне село пересічно припало 25-100 бійців, на р-н 2.000-5.000. Одночасно збільшено, і так дуже великі, енкаведівські та військові залоги райцентрів. У всіх районах створено окремі оперативні відділи НКВД силою

100-300 чоловіка, кожен, що безперервно партизанським способом оперували на терені, а передусім по лісах, та в потребі служили як допомога для окремих сільських гарнізонів. [...] Кам'янець-Подільська обл. — великі і сильні гарнізони цілком заблюкували всі села вздовж Збруча. [...] В такий спосіб були цілковито заблюковані області Станиславівська, Дрогобицька, Львівська, Тернопільська, Рівенська, Волинська, Чернівецька, а децю й Закарпатська. [...] Зимова бльокада — це суцільна безконечна облава з величезними масовими арештами, найдикішими знущаннями, биттям, масовими розстрілами (стор. 271-273).

Треба згадати, що у зв'язку з цими погромницькими акціями більшовиків у селах і містах західних областей більшовицька пропаганда намагалася виправдати їх боротьбою УПА та ОУН. Це явна брехня, яку, на жаль, інколи приймали в добрій вірі також деякі українці. А втім факти про політику Москви не тільки в західних областях України, але й на всій її території говорять про щось зовсім інше. Отже, після повторної окупації українських земель більшовики почали масово мобілізувати на фронт не тільки придатну до військової служби молодь, але й старших людей, і гнали їх без відповідного військового вишколу на першу лінію фронту під німецькі кулемети. Подруге, вони безоглядно тероризували, себто арештували й засилали до концтаборів або й розстрілювали т. зв. "зрадників батьківщини", себто частину тих українців, які залишилися під німецькою окупацією. Що більше, таким самим чином Москва розправилася з тими українцями, яких німці насильно вивезли на роботу до Німеччини. Після війни тих людей різні більшовицькі репатріаційні комісії заманювали солодкими байками про зміну характеру режиму, про ліквідацію колгоспів, про відновлення церков і т. п., а згодом відсилали їх до концтаборів СРСР або віддавали під суд.

Цей терор Москви проти українського населення не мав нічого спільного з боротьбою УПА чи ОУН, а був прямою реалізацією пляну російських шовіністів очистити Україну від потенційно небезпечних українських елементів, і, крім того, випорожнити таким чином місце на Україні для російських колонізаторів. Драматичне збільшення числа росіян в Україні за післявоєнні роки (від 7,0 млн в 1959 р. до 10,4 млн в 1979 р) не є результатом самого природного приросту населення, який в росіян, як і українців, є один з найнижчих серед народів СРСР. Взагалі широкопланова політика Москви стосовно українського народу не є відповіддю на будь-які форми опору українців, включно з підпільно-збройним. Ця політика впливає з мотивів, властивих імперському мисленню. І якщо такий страшний всебічний наступ на Україну з російської півночі можна якимсь чином гальмувати, чи хоча б послабити, —

то лише шляхом опору народу.

Наскільки ефективною була українська влада УГВР та всього революційного підпілля у післявоєнні роки? Зрозуміло, що у зіткненні з переможною у війні імперією ця влада і сама боротьба у підпільних та повстанських формах не могла довго тривати. Проте, понад свої і чужі сподівання, вона вдержалася аж до початку 1950-их років. Якщо міряти її ефективність підтримкою населення та його готовістю виконувати її доручення, то, принаймні, у перші роки більшовицької окупації західних земель і в деяких районах Наддніпрянщини позиції УГВР були дуже сильні. Про це писав згодом у 1948 році Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка) у статті "До генези Української Головної Визвольної Ради", передрукованій у *Літописі УПА*, т. 9:

На заклик УГВР не скоритися московсько-більшовицьким окупантам так як раніше гітлерівським, — український народ відповів завзятою, героїчною боротьбою проти більшовицьких гнобителів і експлуататорів України. Український народ, керований УГВР, свою визвольну боротьбу веде далі й сьогодні, тобто вже впродовж чотирьох років і рішений вести її далі, аж до її переможного закінчення — до побудови Української Самостійної Держави. [...]

Особливо яскравою й могутньою маніфестацією єдності українського народу на українських землях з УГВР є повний бойкот т. зв. виборів у верховну раду СРСР та бойкот таких же виборів у верховну раду УРСР та місцевих рад, що його на заклик УГВР, не зважаючи на найдикіший терор окупанта, провів український народ 10-го лютого 1946 р., 9-го лютого і 21-го грудня 1947 р. Бойкотуючи на заклик УГВР більшовицькі вибори, український народ не тільки здемаксував диктаторський, тоталітарно-терористичний, глибоко антидемократичний характер більшовицького режиму, але й провів своє публічне масове голосування за УГВР та її Генеральний Секретаріат — за свій парламент і уряд (стор. 404-405).

В наступні роки відділи УПА були переформовані на менші оперативні одиниці і поступово переходили з повстанських на підпільні форми дії. Ще 30 грудня 1949 року, отже п'ять з половиною років після закінчення війни, міністер внутрішніх справ УРСР М. Ковальчук звертався з публічним закликом до УПА, ОУН і підпілля взагалі скласти зброю ціною помилювання. Згодом, аж до першої половини 1950-их років такі заклики з'являлися в окремих місцевостях західних областей. А в парі з цим ішов безпервний терор. Вже в 1944 і 1945 роках загинули в боях з більшовиками або у в'язницях провідні члени УГВР: президент УГВР Кирило Осьмак, генеральний секретар внутрішніх справ Ростислав Волошин, керівник Бюро інформації Йосип Позичанюк, о. Микола Галянт, а 5 березня 1950 року голова Генерального Секретаріату УГВР і головний командир УПА Роман Шухевич.

Як вже вище згадано, усі три спроби встановити українську владу на українській землі, які мали місце в нашому сторіччі, були пов'язані з вигідною міжнародною кон'юнктурою, точніше, з двома світовими війнами, їх підготовками або наслідками. Згадано також, що ніхто з нас не може передбачити, коли подібні умови можуть знову виникнути. Проте, певне є, що без глибоких змін у світі, зокрема без внутрішнього захитання сучасної московської імперії, передусім в її центрі, і без сприятливих зовнішніх умов, не пощастить ніякому народові, отже і українському, повністю звільнитися від її вбивчих обіймів. До речі, на цей аспект дальших перспектив визвольної боротьби українського народу було вказано в доповіді автора цих рядків на I великому зборі УГВР в липні 1944 року (ця доповідь зберігається в Архіві ЗП УГВР) так:

Знаходимося напередодні переломового періоду нашої історії. На закруті. Значить, або сучасне українське покоління здобуде українську державу, або доля українського народу буде пересуджена на десятиріччя, а може й сторіччя. Бо нагоди такі як та, яка тепер зближається, приходять дуже рідко. Це виїмкове в нашій історії явище, що два підряд українські покоління є ставлені перед такі проби, як ми і наші попередники. Світові війни часто не повторяються. [...].

Повстання в стилі балканських чи польських у 19 сторіччі належать до історії. Завдяки розвитку цивілізації методи окупантського правління такі сильні, що з технічними засобами поневоленого народу в час загального миру не можна пориватися на повстання.

Така критична оцінка становища на зборі УГВР передіришила про те, що, незалежно від існування і дій у той час порівняно серйозних підпільних і повстанських сил, якими УГВР могла розпоряджатися, ми не прийняли рішення про якийсь більший протибільшовицький виступ типу, наприклад, тодішнього варшавського повстання. Навпаки, ми постановили продовжувати плянову боротьбу на довшу мету з максимальною ощадністю сил. Словом, була зроблена ставка на перетривання в умовах нової окупації, а передусім на організування самооборони народу проти ворожого терору. Пізніші роки виправдали таку тактику.

Що більше, наступні роки і десятиріччя показали, що політика перетривання в умовах більшовицького поневолення виправдала себе не тільки в Україні. Такої тактики мусіли притримуватися також народи Східньої Європи, які тоді, як і тепер, знаходилися у

багато кращому від нас становищі. Варто пригадати, що літом 1953 року у Східній Німеччині і Польщі, точніше у Східньому Берліні і в Познані, прокотилися сильні робітничі заворушення і якийсь момент здавалося, що це полум'я революції поступово перекинеться на інші провінції імперії. Зовнішні умови видавалися доволі сприятливими. Це було майже відразу після смерті Сталіна, під час гострої боротьби за владу в Кремлі. У той же час на Заході набула популярності т. зв. політика визволення, під гаслом якої став президент США Д. Айзенгауер. Виразом цієї політики була м. ін. промова державного секретаря Дж. Даллеса в лютому 1953 року, в якій він, звертаючися до народів Східньої Європи, кинув крилату фразу: "Ви можете покладатися на нас". Правда, швидко виявилось, що покладатися не було на кого.

Ще динамічнішими були революційні події в Польщі і Угорщині у 1956 році та т. зв. Празька весна в Чехо-Словаччині у 1968 році, врешті робітничі заворушення в Польщі у 1970 і 1980 роках, що привели до створення могутнього руху "Солідарности".

Немає сумніву, що всі ті події, — а до них треба зарахувати також страйки політичних в'язнів в концтаборах СРСР у 1953 і 1954 роках, — будуть записані колись в аналах історії як передвісники майбутньої революції та упадку московської імперії. Але в той же час немає також сумніву, що всякі, навіть найширші і найдинамічніші революційні дії в окремих районах імперії, якщо вони не мають сприятливих умов у світі, не можуть принести успіху окремим народам. Для цього потрібний спільний фронт дії.

А поки тих передумов немає, кожний народ мусить вести власну політику самооборони і перетривання, а передусім знайти власну філософію опору, поскільки кожний має різні умови і можливості. Наприклад, сьогодні видно, що після бурхливого розвитку попередніх років теперішні можливості дій польської "Солідарности" є вузькі і що польський народ повертається до традиційних форм самооборони, серед яких на першому місці буде Католицька Церква, точніше, її вірні. Тобто нерозлучна пов'язаність віри, традиції, культури з почуттям національної окремішності поляків, а не сама тільки ієрархія Церкви, яка може змагати до компромісів з режимом. В парі з цим силою польського народу є його культурна верхівка і, звичайно, робітництво.

Інші форми самооборони проти наступу російського шовінізму виявляються в Угорщині, де своєчасний квіслінг на посту першого секретаря компартії перетворив свою державу у економічно, мабуть, найуспішнішу і найліберальнішу провінцію імперії. Про Чехо-Словаччину існує у світі опінія, що це найслухняніший сателіт Росії. Проте, немає сумніву, що там під маскою коляборації приховується традиційна філософія швейківського опору, яка дозволила чехам перетривати сторіччя німецького тиску.

Якщо йдеться про народи СРСР, то безпосередньо після війни, крім українців, тільки литовці продемонстрували збройний опір більшовицьким окупантам. Але наступні десятиріччя принесли різні форми опору, включно з самвидавом і правозахистом, який у Прибалтиці, зокрема у Литві, виявив себе найсильніше у пов'язанні з Католицькою Церквою. Правозахисний рух знайшов сильну підтримку також на Закавказзі і особливо серед кримських татар, де він прибрав масові форми. Натомість в самій Росії він охопив в основному тільки інтелектуальні кола та частинно професійну інтелігенцію, які в першу чергу зацікавлені в гаслах свободи духовної творчості.

Але іманентною слабкістю майже всіх без винятку російських дисидентів є їхнє ідейне пов'язання з режимом КПРС в питанні ставлення до долі імперії, точніше до неросійських народів СРСР. Клясичним прикладом цього є найвидатніший російський дисидент Олександр Солженіцин. Він безперечний ворог комуністичної диктатури, але одночас він є солідарний з вождями КПРС в питанні непорушності імперії і, що не менше важливе, ворожості до всіх духових і правних інститутів Заходу, до його культури, до демократії. Противники сучасної комуністичної диктатури в СРСР, які визнають таку філософію, і які, до речі, мають дуже сильну підтримку серед т. зв. русистської течії в самому СРСР ("Молода гвардія", військова та партійна номенклатура вищого ступня), — не загрожують кремлівським правителям. Навпаки, вони в спілці з Кремлем будують традиційну, імперіялістичну, ксенофобську Росію.

Отже які наші сили, слабкості й перспективи в таких умовах? Ясно, що становище українського народу є дуже складне. Його не можна порівняти ані з становищем сателітів Москви, ані більшості неросійських народів СРСР. Польща, Чехо-Словаччина та інші мусять боронити тільки межі своєї автономії в рамках імперії, ми ж мусимо вести боротьбу за саме існування українського народу як окремої нації, за її душу, культуру, історичну спадщину, рідну мову — бо все це в нас забирають. Українцям також важко рівнятися з балтицькими, закавказькими чи тюркськими народами, бо хоч деяких з них, як, наприклад, балтійців є мало кількісно, між ними усіма і Росією існує глибокий вододіл, мовний, культурний, релігійний бар'єр, якого в нас немає. А там де він є, там, де він навіть і зберігся, російські шовіністи намагаються його вирівняти, усунути — від дитячих ясел починаючи.

При тому, тут йдеться про двоторовий процес: духово-культурного і етнічного нівелювання українського народу і обтинання його конституційних прав правити собою хоча б у рамках т. зв. федеративної держави, якою теоретично є Радянський Союз. Чимало тут повчає історія. Від часу Переяславського договору

(1654) до ліквідації полкового устрою Гетьманщини (1781) та поділу України на губернії прийшло 127 років. Сьогодні нас відділяє від 1922 року, себто від часу створення т. зв. союзу суверенних республік СРСР, тільки 62 роки, але вже від довшого часу підносяться в офіційних колах СРСР голоси про потребу прямого включення неросійських республік в Російську РФСР. А адміністративне обмежування і поступова ліквідація автономних прав номінальних республік іде в парі з наступом на душу та національну окремішність неросіян, передусім українців.

І все ж таки перед лицем таких загроз нація мусить жити й вижити. Вона, її існування, її духовість, не можуть виявлятися тільки у сприятливих умовах виняткових зрушень, як це було в часи революції 1917 і наступних років чи під час і після Другої світової війни. Зрештою, роля війни в нашу добу, коли може бути вжита атомна зброя, в наслідку чого може статися тотальне знищення населення і території, має, як засіб визволення поневолених народів, зовсім інші, на ділі негативні, знищувальні виміри у визвольній політиці поневолених народів такої імперії як СРСР. Тому на таку "нагоду" треба сьогодні дивитися зовсім іншими очима, ніж кілька десятиріч тому. Інша справа — це війна звичайною зброєю, яких чимало точиться у наші дні. А взагалі, такі великі зрушення як упадок царату у 1917 році, українська національно-демократична революція чи Друга світова війна — це виняткові в історії нашого народу етапи його розвитку. Між ними за останніх майже сім десятиріч проходять періоди органічної праці в галузі культури, науки, політики, народного господарства, росту ролі Церкви, — які, як революційні періоди, в меншій мірі, є співчинниками будування нації, її підготовки до державного життя.

У міжвоєнний період в УРСР таке будування нації відбувалося у 1920 роках, що були роками культурно-духового відродження нації і виявили себе в таких конкретних діях як нестримне прагнення молоді до шкіл, до науки, як рух українського села в місто і дерусифікація міст, як ріст інтелігентських кадрів, як боротьба за державно-адміністративні і економічні права, як бурхливий розвиток української преси (що являє собою в порівнянні з цим сучасна нужденна преса УРСР!), як рух за вільні зв'язки з західними народами та їх культурою тощо. Цікаво, що подібний процес проходив тоді також в західних областях, головню в Галичині, при чому там ставили на перший план економічну розбудову ("нація — собі"), освіту і разом з цим революційні методи боротьби. Москва і Польща пішли походом проти цієї української стихії, головним чином, проти її наступу на місто. Поляки гальмували українське відродження поліційними репресіями, Москва — масовим народобивством.

Також після Другої світової війни, після остаточного придушення революційних дій УГВР, УПА і ОУН, важко було уявити нові форми національного відродження. І все ж таки у 1960 і 1970-их роках вони прийшли. Навіть найбільші оптимісти не могли у той час передбачити появи людей типу Дзюби, Чорновола, Мороза, Світличного, Сверстюка, Лук'яненка, Лісового, Пронюка, Караванського, а вже поготів Руденка, Плюща, Григоренка і багатьох інших, які, — якщо йдеться зокрема про Лук'яненка та його товаришів і Руденка та його товаришів, — поставили як програму дії організовані форми боротьби.

При цьому варто звернути увагу й на те, про що в нас інколи забувають, а саме на моральну силу постави тих людей до ворога. Пробувши у більшості понад 10 років в умовах позбавлення волі, вони спокійно приймали нові 15-річні присуди, що були й є майже однозначні з присудами тотального фізичного знищення. І у своїх програмах вони не приховували кінцевої мети своєї боротьби. Лук'яненко зі своєю групою юристів відверто ставив на обговорення питання виходу України з СРСР, а Українська гельсінкська група у своєму основоположному акті, хоча й наголошувала "гуманітарно-правовий" аспект своєї діяльності (з приводу чого в емігрантській пресі подекуди виявлено чимало невігластва), говорила водночас про "Україну як суверенну державу і члена ООН", розумно використовуючи міжнародний договір в Гельсінках, для того щоб посилити аргумент про право українського народу на незалежність.

Хто може сьогодні передбачити, які люди і які нові типи самооборони народу з'являться на Україні в найближчому майбутньому? Останні десятиріччя життя нашого народу вчать нас циклічності в його розвитку, говорять про існування періодів занепаду і періодів піднесення. Те, що ми натомість знаємо напевно, це пляновість, підступність і безоглядність ворога. Як вчать минулі роки, він може інколи також робити один крок взад, поступатися, але тільки для того, щоб завтра наступати з подвійною силою.

Недавно, аналізуючи на сторінках *Сучасності* становище нашої нації за сторіччя і пропонуючи її завдання для самозбереження, Омелян Пріцак поставив вимогу "сконструювати модель української міської культури" як засіб для опанування міст і цим самим забезпечення росту нації. Без цього, писав він, ми "цілком певно загинемо". А Богдан Кравченко у своїй англійській студії про *Соціальні переміни і питання національної свідомості в Україні 20 сторіччя (Social Changes and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine)* сугерує, що сьогодні український пролетаріят, який дістався нам дорогою ціною погрому над українським селянством, робить націю повноцінною.

Немає сумніву, що дерусифікація українських міст, творення власної міської культури — без неї ж не існують модернізації — це справді питання: бути чи не бути українській нації. Це, звичайно, не означає списування з рахунку українського села, яке у свій час відіграло ролю основного резервуару української сили. Хібащо сьогодні його характер і соціальна функція є інші. Про сам же український пролетаріят наші знання порівняно незначні, а ті, що ми маємо, не дають повної картини тенденцій його розвитку, поза відомими негативними даними про безоглядну русифікацію Донбасу, чи загалом Донецької, Ворошиловградської, а далі і Дніпропетровської, Запорізької, Харківської та інших областей. А коли говорити про українську міську культуру, точніше про її творення, то тут, очевидячки, йдеться про верхи нації, про її міську інтелектуальну верству всіх профілів науки й культури, про нову технічну інтелігенцію високої кляси, і лише ці прошарки народу можуть стати орієнтиром для ширших мас. Існування такої верстви — це не тільки передумова для перетривання сучасного лихоліття, але також для того, щоб, коли утвориться сприятлива для нас міжнародна ситуація, ми її знову не прогавили. Крім цього, тільки на ґрунті такого росту народу, усвідомлювання його ідентичності й вартости в порівнянні до інших, можуть народжуватися організовані форми дії різного типу, закриті і відкриті, без яких не можна уявити визволення народу.

При цьому слід мати на увазі, що, на відміну від революційних часів чи Другої світової війни, сьогодні немає ні клаптика вільної української землі, де діяла б самостійна українська влада. І таким чином модернізація чи загалом боротьба за існування нації в колі інших розвинених націй мусить вестися у важких умовах УРСР. Але водночас частку цього завдання може виконувати також і українська діаспора. Вона має для цього порівняно сприятливі умови, якщо справді вона усвідомить те, що сьогодні дійсно актуальне і саме туди спрямує свою працю. Це наш неминучий борг пред українським народом. Та це вже тема окремої, іншої статті.

УКРАЇНСЬКА ЖІНКА ТА МІЖНАРОДНИЙ ФЕМІНІЗМ

Марта Богачевська

Міжнародним жіночим організаціям було так само важко добитися загального схвалення, як українцям здобути міжнародне визнання. Фактично ні перша, ні друга група ще досі не досягли своєї мети.

Першими жіночими групами, що утворили міжнародне об'єднання під кінець 19 сторіччя, були жіночі клуби Великобританії та Сполучених Штатів. Офіційніші міжнародні жіночі організації засновано на початку нашого століття, коли міжнародну співпрацю розглядали як засіб здобуття миру і міжнародного співжиття. Ці жіночі групи не були особливо зацікавлені в обстоюванні національних прав. Навпаки, вони активно старалися перемогти обмеженості націоналізму. Як і інші міжнародні організації і групи (більшість яких складали чоловіки), жінки зустрічалися в розбудованій мережі міжнародних організацій, щоб обміркувати проблеми, що усіх їх стосувалися, та щоб продемонструвати свою єдність.

Для українських жінок питання першочергової ваги були інакші. Вони використовували міжнародний вимір фемінізму не так для вияву, обстоювання та популяризації своїх домагань у жіночому питанні, як для представлення своєї долі українського жіноцтва. Жіночі організації були лише ще одним проявом довготривалих намагань українського народу добитися широкого визнання.

Для українців міжнародний вимір фемінізму проявлявся на трьох взаємопов'язаних рівнях. Поперше, оскільки українське населення було поділене поміж кількома незалежними державами з регіональними, а також ідеологічними розбіжностями, українським жінкам доводилося переборювати внутрішні та зовнішні труднощі, поки вони змогли створити єдину репрезентацію українського жіноцтва. А оскільки Радянський Союз не визнає законності жіночих і феміністичних вимог, вважаючи їх прикметами середньої кляси, Українська РСР не дала жінкам жадної допомоги в організуванні широкої феміністичної платформи. У час повоєнного безладдя не було ясно, котра з жіночих організацій

Марта Богачевська-Хомяк є професор історії в Мангеттенвілл колледж (Нью-Йорк).

виступала від імени українських жінок, що проживали поза кордонами Радянського Союзу. Незабаром, однак, українські жінки поза межами СРСР зуміли досягнути такий ступінь національної згуртованості та організаційної єдності, якого не досягнули інші організації, де кількісно переважали чоловіки.

Подруге, на додаток до всеукраїнських жіночих організацій, українки-емігрантки створили окремі організації в країнах свого поселення. Емігрантки або працювали в автономних жіночих групах, або включалися в мережу наявних жіночих організацій в країнах свого поселення. Таким чином участь тих жінок у міжнародних організаціях могла здійснюватися трьома шляхами — через українські організації, через емігрантські (різнонаціональні) організації та через національні організації жінок країн поселення.

Нарешті, українські жінки брали участь у кожному міжнародному з'їзді, на який лише могли потрапити, використовуючи для цього першу найліпшу можливість. Фактично існування міжнародного жіночого форуму примусило деяких українських жінок, зокрема жінок, що вийшли з східноукраїнської інтелігенції, активізуватися в жіночому русі, на який вони інакше може й не звернули б навіть уваги. Що більше, ця патріотична жіноча діяльність "поширення правди про Україну" через міжнародні жіночі організації стримала відвертішу критику українських жіночих організацій з боку українців-чоловіків.

Перед Першою світовою війною міжнародний соціалізм, а тим самим його різні партії, були проти творення окремих жіночих груп та окремої програми з жіночого питання. І все ж популярність жіночої проблематики та усвідомлення потенційної сили жіночих організацій призвели до утворення жіночих груп різних форм у середині соціалістичного руху з його все більшою диференціацією. Якщо не брати до уваги проникливої аналізи цього руху, зробленої Наталею Кобринською, то участь українських жінок у цьому русі не була ані важлива, ані гідна зацікавлення. Перед 1914 роком жінки в Австро-Угорській імперії зорганізували кілька з'їздів та спільних акцій, які не довели, однак, до утворення бази для якоїсь міжнародної інституції.

Найактивніші й найуспішніші заходи для нав'язання ефективних контактів з іншими жінками та з міжнародними жіночими організаціями зробили українські жінки безпосередньо після закінчення Першої світової війни. Упадок східноєвропейських монархій з їхніми обмеженими правами, виникнення демократичних режимів, надання виборчих прав усьому населенню заповідали, здавалося, нову добу інтернаціональної приязні та співробітництва. Жінки вважали це за добру нагоду не лише брати участь у громадських справах світової ваги (чого вони

досі як жінки не могли робити), але також і виправити всі ті несправедливості, які попередні гнобительські режими чинили людству. Жінки були переконані, що настав для них час брати активну участь у перебудові суспільств і країн. Не зважаючи на те, що їхня батьківщина знову опинилася під несприятливим окупаційним режимом, українські жінки, поділяючи загальний настрій оптимізму і духового піднесення, намагалися використати всі можливі нагоди, які лише міжнародний жіночий рух створював.

У 1920-их роках українські жінки брали участь, з різними ступнями офіційного визнання, у Міжнародній Жіночій Раді — МЖР (International Council of Women), у Міжнародному Суфражистському Союзи — МСС (International Women's Suffragette Alliance) і в Міжнародній Жіночій Лізі Миру і Свободи — МЖЛМС (Women's International League for Peace and Freedom). Такі події, як польська терористично-пацифікаційна кампанія проти західніх українців в 1930-1931 роках, підсилення радянського терору проти українського населення, а особливо великий голод 1933 року і чистки, що йому передували чи прийшли після нього, а також політична поляризація, що характеризувала європейську політику 1930-их років, перемістили центр уваги українського жіноцтва з феміністичної проблематики на національну. Коли в 1920-их роках центральною проблемою були права української жінки, то в 1930-их роках нею стала оборона прав України на існування.

Міжнародні жіночі організації були чутливіші до боротьби за мир, ніж до обстоювання національних прав, які на східноєвропейських територіях були взаємосуперечливі, а для звичайної західноєвропейської чи американської феміністки просто бентежні. Жінки вийшли на світову арену під прапором пацифізму, з вимогою припинити воєнні дії. На зустрічі в Газі в другій половині квітня 1915 р. МЖЛМС одверто виступила з закликem до негайного миру. Виглядає, що на цьому з'їзді зовсім не було українок (як і росіянок), зате поляки вислали з'їздові листовний меморандум через Софію Морачевську. У ньому польські жінки заявляли, що можуть підтримувати справу миру лише *після того*, як Польща здобуде свою національну незалежність. До того часу обов'язком польської жінки є боротися за цю незалежність усіма можливими засобами.

За часів Тимчасового Уряду (в Росії) російські жінки утворили Жіночий батальйон. Хоч деякі українки брали участь у військових акціях, окремого українського відділу ніколи не створено. Східні українки, хоч і висунули зі своїх лав власних легендарних повстанських командирів, не були особливо зацікавлені в військових чи напіввійськових акціях. Мир, роззброєння, критика постійних армій — такі були справи, дорогі серцю східноєвропейської інтелігенції. Завдяки цьому українські жінки

схилилися до контактів з противоєнно настроєним жіноцтвом, а європейським та американським жінкам-пацифісткам все це дозволяло підтримувати українок.

Серед організаторів МЖЛМС були Джейн Адамс, Крістл Мекміллен, Емілі Балч, а також бельгійки, французьки та німки. В основі їхніх програм лежали такі принципи, як свобода для всіх народів, роззброєння, міжнародний арбітраж, демократична основа всіх закордонних відносин і жіночі права. Жінки відкидали війну як засіб політики і намагалися добитися миру, звертаючися до всіх жінок, незалежно від політичних кордонів. Ліґа висловила свою підтримку радикальних соціалістичних рухів. Така орієнтація не завжди задовольняла жінок. "Трохи «не по дорозі» було українкам з виразним нахилом Ліґи до скрайніх соціальних рухів, наприклад комунізму, який вони ідеалізували і сподівалися досягти «мирним шляхом»".¹

І все ж, з українського погляду, вже сам факт, що Ліґа наголошувала мир і свободу та критикувала Версальський мирний договір за невідале застосування принципу національного самовизначення, компенсував "ліве" забарвлення цієї організації.

Проте, перед українками, що бажали стати членами Ліґи, стояли дві більші проблеми. Ускладнення української політичної ситуації, а також розпорошення українок по різних європейських державах було, очевидно, фактом першорядної ваги. Проте, судячи з листування Ганни Чикаленко-Келлер і Балч, на практиці ці труднощі можна було подолати. Основним зацікавленням як українок, так і Ліґи було питання участі українського жіноцтва в роботі Ліґи. Однак пацифізм Ліґи створював для українських жінок проблему сумління. Ліґа ставила собі за завдання:

об'єднати у всіх країнах жінок, які не хочуть підтримувати, прямо чи непрямо, будь-якої війни і які бажать сприяти таким цілям: 1) побудова міжнародних відносин на взаємній співпраці і добрій волі, при яких усі війни стануть неможливими; 2) установлення політичної, соціальної та моральної рівності чоловіків і жінок; 3) введення цих принципів у виховно-освітні системи.²

Чикаленко-Келлер питала, чи можливість, що Україна меситиме воювати, щоб здобути собі незалежність, може дискваліфікувати українок від праці в міжнародній жіночій організації, яка так дуже відповідає їхнім потребам. Балч запевнила Келлер, що не дискваліфікує, хоча й висловила надію, що українські жінки

1. Недрукований рукопис статті або початку спогадів Ганни Чикаленко-Келлер з Архіву Ганни Чикаленко-Келлер в Українській Вільній Академії Наук (Нью-Йорк), без дати, без позначення сторінок.

2. Взято з фірмового паперу Ліґи.

зрозуміють важливість миру. Одначе, як керівництво Ліги, так і українки усвідомлювали, що про ті проблеми немає потреби дискутувати. Ліга була готова погодитися на участь українок в її роботі, а українки були готові взяти участь. Для жінок, що вийшли з української інтелігенції, важливим було приєднатися до прогресивної жіночої організації хоч би й тому, що східноєвропейські інтелігентки почували себе незручно серед жінок-активісток середньої соціальної верстви в Західній Європі. Вони брали участь у жіночих організаціях поміркованого напрямку, але їхня праця у Лізі заспокоювала їхнє революційне сумління та робила цю іншу працю стерпнішою.

Ліга була першою міжнародною організацією, що скликала конференцію після закінчення війни. Вона одверто і недвозначно заявила себе на боці Ліги Націй і наголошувала обов'язок і спроможність жінок працювати, щоб запобігти вибухові нових воєн. Лідія Драгоманова-Шिशманова, тоді вже ветеран міжнародних організаційних з'їздів, жила в той час у Швейцарії. Вона втягнула Чикаленко-Келлер, випускницю британських університетів, у міжнародну працю жінок. За посередництвом Мекміллен, що студіювала в Едінбурзькому університеті, який закінчила Чикаленко-Келлер, ця українка зустрілася з Балч — американською представницею Ліги, і з Маргарет Гоба, її швейцарською секретаркою. Чикаленко-Келлер, батько якої знаходився в Західній Україні, а брати залишилися в Києві (який впродовж двох років одинадцять разів переходив з рук у руки), усвідомлювала вартість Ліги для України загалом. Вона наново встановила контакт з Марією Грушевською, яка тоді перебувала у Швейцарії, а також з Людмилою Старицькою-Черняхівською і з українськими жіночими організаціями в Галичині. До часу другого з'їзду Ліги у Відні в травні 1921 р. українки створили свої власні відділи Ліги у Відні, Цюріху, Берні, Львові, Перемишлі та Тарнові (тимчасовій головній квартирі Української Національної Республіки). Українська жіноча громада намагалася говорити від імені жінок Республіки (хоч УНР у цей час вела боротьбу з метою відновити свій контроль територій, які вона саме тоді втратила, частково на користь російських білих військ, а частково на користь більшовиків та анархістів, приєднаних до Ліги). Українки підкреслювали своє зобов'язання до справи миру, але також свою боротьбу за самостійність:

Членам вільних і незалежних країн тяжко зрозуміти болючий і ненормальний елемент в національних почуваннях народу, що як наприклад українці, віками були гноблені. Я думаю, що нас перфектно зрозуміла б ірландка. Але ми твердо віримо, що в нашій країні, як і всюди, перемаже міжнародний дух. Для цієї мети ми

будемо працювати.³

МЖЛМС, що від самих своїх початків підтримувала Лігу Націй, притягнула до себе значну кількість українських жінок. У 1920 році серед українок, що працювали як "тимчасова" секція Ліги, були Марія Бачинська-Донцова, Валерія О'Коннор-Вілінська, Оксана Лотоцька, Блянка Баран, Мілена Лисяк-Рудницька та Лідія Храпко-Драгоманова. Дуже активною і ефективною, завдяки своїй одночасній участі в австрійській секції Ліги, була Надія Суровцева, докторант історії Віденського університету, яка також була секретаркою Жіночої громади УНР. Перед Віденським конгресом представники українських жінок (Лотоцька, Рудницька, Храпко-Драгоманова та Суровцева) зустрілися з 20-членною Екзекутивною радою Ліги, яка виявила багато зрозуміння жалюгідного становища українських жінок. Суровцева звітувала про це так:

Взагалі ціле оточення (конгресу), всі ці делегатки, справляють незвичке враження — ті, з ким досі доводилось розмовляти за Україну, настільки неподібно по своїм поглядам до звичайних пануючих, мають настільки широкий світогляд і стільки доброзичливості, що мимоволі доводиться задуматись над феміністичними організаціями, і трохи здержатись від звиклого іронічного скептицизму.⁴

Становище українського жіноцтва підсилив далі той факт, що прийняття заяв про вступ до Ліги, поданих жінками Польщі, Чехо-Словаччини та Югославії, було в цей час поставлене під сумнів, з огляду на експансіоністські дії їхніх урядів.

Тим часом українські жінки на західних територіях зорганізувалися в об'єднану організацію. Жінки із Східньої України, все ще маючи надію на швидке повернення до Києва, створили малі, але ефективні жіночі групи в Берліні, Празі, Берні та Відні. Всі ці організації брали участь у всіх міжнародних зборах та імпрезах, де тільки була можливість. Східньоукраїнська інтелігенція, зокрема жіноцтво, ніколи не надавали великої ваги формальностям та домовленостям.

3. Цитоване Чикаленко-Келлер у її записці до Ліги, з Архіву УВАН; також див. її статтю про Мекміллен, "Спогад про чужинку, що станула нам у пригоді", поміщену в *Жінці* (Львів), від 1 лютого 1939 р., стор. 8-9; про "Громаду українських жінок у Берні" див. *Наша мета* (Львів), ч. 15, стор. 1.

4. Надія Суровцева, "Третій інтернаціональний Конгрес Жіночої ліги Миру і Свободи і Українське Жіноцтво", *Свобода* (Джерзі Сіті, Н. Дж.) від 8 серпня 1921 р., транскрибовано Мирославою Луців-Драган для розвідки Рудницької про історію українського жіночого руху, взято з Архіву Рудницької, в УВАН, без позначення сторінок.

Чикаленко-Келлер вела активне листування з Балч, а згодом заприязнилася з її наступницею Мері Шіпкінс. Одночасно вона використовувала свої зв'язки, щоб втягнути українських жінок у працю інших міжнародних жіночих організацій, а також у намагання жінок зорганізувати і координувати допомогу жертвам війни. Тут стала в добрій пригоді заможність Чикаленків. Наприклад, коли наприкінці 1920 р. данці обіцяли допомогти Україні, Естонії та Латвії перетворити поміщицькі маєтки на сирітські будинки та дитячі притулки, Чикаленко негайно запропонувала для цього один із своїх маєтків. Чикаленко-Келлер особисто говорила з Торою Давґорд, редактором періодичного видання *Сучасна жінка* у Данії, переконуючи її в тому, що якщо воєнні дії закінчаться, Україна може прогудувати не лише власне населення, але також надати допомогу Латвії та Естонії. В обох справах Келлер домовлялася з власної ініціативи, як член Української жіночої ради. Саме в цей час Келлер старалася переконати галицьких українок у потребі брати участь, хоч би навіть і фіктивно, в організаціях, які б об'єднували всіх жінок. З цією метою вона утворила Союз оборони жінок і намагалася добитися його визнання як з боку українського жіноцтва, так і з боку міжнародного жіночого руху.

Така організація була потрібна Чикаленко-Келлер на те, щоб проштовхнути українок у Міжнародний Суфразистський Союз, організацію, яка виникла 1902 року, а від 1904 року організувала регулярні міжнародні з'їзди. Активні в ній були жіночі організації Америки, Великобританії, Нової Зеландії, Данії, Голляндії, Ісландії та Фінляндії. Келлер, використовуючи свої зв'язки з Мекміллен, добилася того, що українок запросили на конгрес до Женеві, що відбувся 6-12 червня 1920 р. У своїй просьбі про прийняття в члени організації українки підкреслили юридичну і фактичну рівність, яку вони посідали від 1917 року. Українська делегація, до складу якої входили Келлер, Марія Лозинська та Олена Савченко, підтримувала програму конгресу, яка наголошувала правову та економічну рівність чоловіків і жінок, допомогу позашлюбним дітям та ліквідацію проституції. Вони також використали конгрес як форум, де можна було популяризувати справу українського жіноцтва шляхом дискусій, приватних розмов та розповсюдження матеріалів про становище України.⁵

Незалежно від справи членства в Лізі, українки не мали жадних докорів сумління, вступаючи до цієї організації (яку вони коротко звали "Суфразж"), як також і вступаючи до спорідненого комітету жінок-парламентаристок. Оскільки українські жінки вже мали виборче право і вимога такого права не була в статуті жадної

5. Архів Келлер.

з їхніх організацій, а зокрема в статуті Жіночої громади, яка бажала стати членом МСС, Чикаленко-Келлер вирішила утворити окреме товариство для оборони жіночих прав. Вона не бачила причин, чому б його не творити, зате бачила багато користи з його існування. Членство в МСС давало українським жінкам визначний міжнародний форум і могло також допомогти їм встановити контакт з Лігою Націй. А оскільки Радянська Україна, очевидно, не бажала стати членом цієї організації, а українці не мали іншої держави, то після 1925 р. українські жінки й надалі залишилися пов'язані з МСС головню кризь емігрантські організації.

Стосунки українського жіноцтва з найстаршою жіночою організацією — Міжнародною Жіночою Радою (МЖР) — заснованою 1888 року у Вашингтоні (США), були складніші. Ця організація, за словами Келлер, була "найбільш стара організація, найбільш впливова і найбільш консервативна з жіночих організацій".⁶ Келлер, яка звикла до виключности східньоукраїнської інтелігенції, побоювалася, що вступ до МЖР може створити конфлікт з українським членством у Міжнародній Жіночій Лізі Миру і Свободи. Заспокоїли її щойно запевнення Балч, що взаємини між обома організаціями були дуже сердешні, оскільки вони собі не суперечили за метою.⁷ Українські інтелігентки уявляли собі МЖР як організацію клубів пань з вищих суспільних клас, в якій демократичні українки будуть почувати себе не на місці. Ініціативу добитися вступу до МЖР подала українкам кольоритна, амбітна, небуденна та смілива жінка — Марія Зархій. Зархій, про яку мені вдалося багато довідатися, була щирою українською патріоткою, зберігаючи одночасно свою єврейську культуру. Вона легко заприятнювалася з американськими та британськими жінками, хоч європейських жінок відштовхувала її екстравагантність. Зархій, одружена з Сергієм, дипломатом на службі УНР, була генеральним секретарем Українського жіночого союзу. В 1920 році ця ж сама організація, готуючися до скорого повернення з Вінниці на центральні українські території, називала себе Тимчасовим комітетом Української жіночої національної ради.

МЖР організовувала з'їзди кожних п'ять років, але її комітети зустрічалися багато частіше. Робота організації була задумана за функціональним принципом, а зменшення міжнаціонального напруження було однією з основних пунктів її програми. Рада пропонувала співпрацю з Лігою Націй, зокрема в ділянці поліпшення добробуту, виховання і навчання та відбудови. Рада, а також її

6. Цитата з машинописного звіту Келлер з Архіву Келлер, на п'яти сторінках нестандартного паперу, звіт без дати.

7. Лист Балч до Келлер від 12 жовтня 1920 р., з Архіву Келлер.

національні відділи, змогла здобути підтримку й допомогу з боку урядів та таких міжнародних організацій як Червоний Хрест. Участь у першому повоєнному конгресі МЖР, конгресі, що мав відбудувати нову демократичну структуру Європи, зміцнити заходи жінок подати допомогу у відбудові знищених війною територій — для українців виходила поза межі чисто феміністичної проблематики. Навіть українські чоловіки, які в минулому зневажливо ставилися до жіночих організацій, тепер бачили широкі можливості, які МЖР створювала. Зархій та Чикаленко-Келлер отримали офіційні повноваження від уряду УНР репрезентувати українців на конгресі МЖР, що відбувся в Осло (тоді — Християнії) 8-18 вересня 1920 р.

Від 1899 р., коли Жіноча рада мала свій перший конгрес в Європі, її переслідували проблеми націоналізму, на велику досаду її англо-американським засновникам. (Конгрес відбувся у Лондоні, а два попередні — у Вашингтоні 1888 р. і в Чикаго 1893 р.). Коли створювали національні ради, Маріянне Гайніш, представниця Габсбургської імперії, чи точніше її австрійської частини, доводила, що її країна потребуватиме принаймні три внутрішні ради через гетерогенність її земель. Леді Абердін не виявляла великої прихильності до цього погляду. Вона зробила іронічне зауваження, що, оскільки австрійські жінки зменшили своє початкове домагання 14 рад (по одній для кожної з офіційно визнаних мов в австрійській частині монархії) до трьох, то "є надія, що вони невдовзі можуть зменшити його з трьох рад до однієї, і тоді рада буде справді національна".⁸ Одночасно ніколи не висловлено сумнівів щодо законності угорської представниці, так само як ніхто не сумнівався в тому, що росіянки не можуть репрезентувати всієї Російської імперії.

Проблема репрезентації на державному та національному рівні залишалася нерозв'язаною, але жінки були готові шукати за якоюсь безсторонньою системою. Сіволл і Гайніш, наприклад, під час конгресу в Берліні в 1904 р., конгресу, на який жінки Харкова вислали свого спостерігача, запропонували створити комітет, який досліджував би спосіб навчання історії в різних країнах і який рекомендував би зміни в тих місцях (у підручниках), які, як виглядало, прищеплюють ненависть до інших народів.⁹ П'ять років пізніше з'їзд МЖР у Торонто утворив комітет для дослідження політичної, національної та расової репрезентації. Повоєнні політичні зміни далі ускладнили національну структуру

8. *ICW, Meeting in Boston*. 1909 р., стор. 5-6, про розгляд Лондонської зустрічі.

9. Там таки, стор. 202. Об'єднана комісія французьких і німецьких істориків саме це й зробила лише після Другої світової війни.

МЖР, а неускладнена ситуація в Східній Європі вможливила українській делегації в Осло брати повну участь у всіх офіційних функціях конгресу, разом з 350 іншими жінками, що представляли 26 країн.

Норвезький уряд, втішаючися першим 10-літтям своєї власної незалежності від Швеції, подвоїв суму субсидії для конгресу, якої хотіли від уряду норвезькі жінки, а також дозволив жінкам вживати для їхніх зборів будинок парламенту. Король і королева були господарями на прийнятті для них, те ж саме зробив Міхелет — міністер закордонних справ. У своїх розмовах з Келлер він виявив глибоке зацікавлення політичною і культурною ситуацією в Україні та її сільськогосподарською системою. Тим також цікавився шведський посол в Норвегії барон Руммель. Келлер і Зархій брали участь у загальних зборах та комітетових засіданнях, давали офіційні звіти про становище в Україні і розповсюджували інформацію про статус українських жінок. Частина цих звітів включено в опубліковані протоколи.¹⁰ Ці повідомлення українських жінок спонукали Червоний Хрест дослідити, якої медичної та іншої першої потреби допомоги потребувала Україна. Звіт також давав похмурий, з перших рук опис спустошення, спричиненого війною та пошестями. Висловлена на конгресі ініціатива скандинавських жінок організувати поселенські табори та активну допомогу Східній Європі, знайомила громадськість з цим питанням.

Таким чином праця української делегації в рамках МЖР була дуже ефективна. Через жіночі організації українці здобули жіночий міжнародний форум, навіть тоді, коли їх переставала слухати міжнародна громадськість. Берлінський відділ Української жіночої ради вислав петицію до Ліги Націй у квітні 1923 р., домагаючися, щоб вона ще раз розглянула свою відмову членства Українській Народній Республіці "і в цей спосіб допомогла Україні скинути чуже більшовицьке ярмо, яке загрожує самому існуванню української нації".¹¹

У 1921 році, коли конгрес Міжнародної Жіночої Ліги Миру і Свободи відбувався у Відні, українські жінки мали зв'язки серед жінок і були визнаною групою. Важлива українська громада у Відні підсилалася кількома жінками, що працювали над здобуттям докторату. Це були: Олена Степанів (що одружилася

10. ICW. *Report on quinquennial meeting*, 6th. 1914-1920 pp. (Християнія, 1920), стор. 358-360, 419-421, 457. Келлер також надрукувала звіт до уряду УНР на машинці, взято з Архіву Келлер.

11. Копія з Архіву Келлер, підписи: З. Мірна, Л. Галин, Юлія Віленська, Ольга Левицька, Ірина Сімович, О. Порш, Е. Сокович, Келлер, Ірина Лоська.

згодом з Романом Дашкевичем), Суровцева і Рудницька (яка не написала дисертації, але закінчила всю іншу потрібну працю). Українська жіноча громада у Відні допомагала зробити українську участь у конгресі якнайуспішнішою.

Впродовж 1920-их років українське жіноцтво намагалося зберегти той розгін, якого воно набрало було на міжнародній арені. Коли в грудні 1921 р. українки Західньої України проводили збори першорядної ваги, вони також привітали Софію Русову, вчительку-активістку із Східньої України, яка ледве втекла від радянського режиму. Русова, яку призначено професором педагогіки у Кам'янці-Подільському, показала себе добрим представником українських жінок. Її професійний досвід учительки й письменниці, політичний активізм проти царизму, ув'язнення і — що найважливіше — сам факт, що вона жила під новою радянською системою, надавали більшій вірогідності її праці на міжнародному форумі. Її участь у Центральній Раді була також корисна у її спробі брати участь у засіданнях жінок з Міжпарламентського Союзу. Високий статус Русової в українській спільноті підсилював у свою чергу важливість жінок і їхню роль в громаді. Русова остаточно поселилася в Чехо-Словацчині з огляду на ліберальну політику цієї країни до меншостей. Таким чином Русова не мала жадних перешкод в отриманні виїздної візи, що так ускладнювало подорожування українцям під Польщею. Проте вона ніколи не почувала себе вільно в буржуазному доквіллі Західньої Європи і поділяла типову звичку інтелігенції — кепкувати собі з "організацій пань".

Першим міжнародним конгресом, у якому Русова взяла участь, був Міжнародний Конгрес Жінок, який відбувся 1922 р. у Газі. Вона навіть перекинулася кількома словами з королевою про становище українського жіноцтва. Невеличка, скромна, тендітна жінка, що завжди вдягалася в чорне, не зважаючи на зовнішню простоту і врівноваженість, Русова мала відчуття драматичного. Ось як вона розказує про перше прилюдне засідання конгресу:

Говорила незвичайно огрядна румунка, у розкішно плісованому костюмі ... за нею ішла Україна — старша, виснажена постать, уся в чорному. Коли вона почала говорити, аудиторія затихла, неначе чорна хмара огорнула ясно освітлену землю. Що це вона каже? Лише голу правду про її нарід, про його передсмертні муки, про сміливість, яку виявляють її жінки у їхньому змаганні з усіма окупаційними силами — росіянами, поляками, румунами. Не було часу, щоб говорити довго... але й цього, що було — було досить. Преса підхопила цей страхотливий звіт і наступного дня на конгресі не було одної жінки, яка не підходила б до нашої делегатки з висловами співчуття.

Подорож Русової на конгрес фінансували українські жінки з пожертв, зібраних жінками в Північній Америці. Для неї ця подорож була настільки подорожжю у незнане, наскільки образ жалюгідного становища української жінки, який вона змалювала перед конгресом, був незанимким для Західньої Європи.

У тому ж році українські жінки здобули ще один успіх — заснований у Західній Україні Союз українок став членом Міжнародної Кооперативної Гільдії. Свої зв'язки з цією організацією українки спромоглися втримати навіть у 1930 роки.

У 1923 році відбулися конгрес МСС у Римі, з'їзд МЖЛМС у Дрездені, Педагогічний Конгрес у Берліні, з'їзд Міжнародного Союзу Допомоги Дітям. Федерація Жінок з Академічною Освітою планувала відбутися конгрес в Осло 1924 р. Наступний конгрес МЖР планувалося провести 1925 р. у Вашингтоні. Тим часом другорядніші зустрічі і злети, що відбувалися по менших європейських містах, притягали міжнародну публіку. Щоб забезпечити успішну співучасть українських жінок у таких імпрезах, Келлер з допомогою інших українських жінок, приготувала брошуру про українське жіноцтво під заголовком *До жінок культурного світу*. Вони видали її французькою, німецькою і, правдоподібно, також і англійською та італійською мовами. Як видавця брошури, надруковано малопомітне "Національний комітет" — "так, щоб не пов'язувати її з будь-якою одною організацією і вможливити використання її у різних країнах".¹² Брошура (примірника якої авторці статті не вдалося розшукати) була, мабуть, дуже гарно написана, — настільки, що ходила чутка, нібито автором її був чоловік, оскільки жадна жінка так добре писати не могла.¹³

У цей самий час, маючи на думці далі підсилити працю українських жінок та виправдати таким чином їхню діяльність у МСС, Келлер заснувала Товариство оборони прав української жінки (Society for the Defense of the Rights of Ukrainian Women). У своїй кореспонденції з Рудницькою вона не крилася з тим, що це товариство — фікція. Впродовж короткого часу воно було корисне. Союз українок у Західній Україні не мав у своєму статуті програми про суффражизм. Хоч цей статут, як і сама Рудницька зауважила, був жахливо застарілий і вимагав переробки, питання про суффражизм не могло бути в нього включено через те, що Українська Народна Республіка, від імені якої деякі з емігрантських жіночих організацій діяли, встановила рівноправність жінок

12. Лист Келлер від 8 червня 1923 р. з Архіву Келлер, мабуть, до Рудницької.

13. Олена (Охримович) Залізник до Келлер, від 15 червня 1923 р., з Архіву Келлер. Польська делегація марно намагалася добитися заборони брошури.

як один з перших своїх законів. На конгресі у Римі українські учасниці вирішили створити нарядну організацію для різних українських жіночих організацій і назвати її Міжнародний комітет допомоги українській жінці. Це давало б можливість також неукраїнкам брати участь в цій організації. Зроблено в тій справі деякі розвідувальні ходи, але нічого з того не вийшло. Тим часом українки продовжували брати участь у зустрічах МСС, де тільки могли.

Українські жінки стали настільки помітні на міжнародних зустрічах, що деякі з них навіть турбувалися, чи не стане вся та пропаганда української справи нудною й банальною.¹⁴

Конгрес МСС у Римі 12-20 травня 1923 року був першим міжнародним жіночим конгресом після упадку недовговічної Української Народної Республіки і після того, як Польщі довірено врядування Галичини. Тому для українських жінок було особливо важливим обстоювати свої постійні домагання незалежності, а також втримати позицію українського жіноцтва як окремої життєздатної сутності на міжнародній арені. Українські жінки підготовлялися до участі в конгресі дбайливо. Там мали брати участь представники 45 націй, а жіноче питання було досить актуальне, щоб забезпечити собі розголос у пресі.

Українки прагнули, щоб їхня делегація була якнайбільше соборницька, тому постаралися включити в неї представниць з усіх українських територій поза межами Радянської України. Олена Левчанівська з Волині була саме вибрана сенатором до польського сенату, так що її офіційне становище робило її ідеальною учасницею конгресу. Початково були деякі труднощі з її виїздом з Польщі, але це було полагоджено, і молоду сенаторку включено до списку сподіваних учасниць. В останню хвилину, однак, її дитина захворіла, через що сенаторка не взяла участі в конгресі. До складу української делегації входили: Русова, П. Ю. Зеленівська, Ніна Онацька та Млада Липовецька. Онацька була дружиною консула екзильного українського уряду в Римі, Липовецька, на думку Келлер, була замолода та недостатньо наполеглива, але на впевненість і переконливість Русової можна було розраховувати. Зеленівська походила з консервативного прошарку українського суспільства. Показовим для тодішніх настроїв було те, що Келлер, у своєму листі до української жіночої групи у Відні, почувала себе зобов'язаною оборонити Зеленівську.

14. Залізник запевнила Келлер, що вона особисто стикнулася з двома американськими жінками-активістками, які не мали навіть найменшого поняття про географічне розташування України, і тому Залізник вважала, що брошуру про українських жінок потрібно більше поширювати. Взято з Архіву Келлер.

Вона підкреслювала, що політичне спрямування Зеленівської збігається з програмою інших українок, а тактовність, енергія та готовість Зеленівської самій оплатити свою подорож до Риму добре послужитимуть українській справі.

Під час конгресу українські жінки тримали українське питання в центрі уваги. Вони підтримували свої зв'язки з жінками зі скандинавських країн з конкретною метою — подати допомогу дітям, жертвам війни. Що важливіше, 15-хвилинний виступ Русової перед конгресом здобув широкий розголос. Русова підкреслила, що, не зважаючи на радянські заяви, становище багатьох жінок під радянським режимом скоріше погіршало, ніж поліпшилося. Тому що жінки не мали робітничого досвіду і вміння, вони часто мусіли виконувати погано оплачувану чорну роботу, щоб вижити. Розлад традиційного родинного життя та наголос на так званій вільній любові роблять жінок і дітей вразливішими до експлуатації. Народжуваність упала, тоді як смертність стрімко пішла в гору. Освіта терпить, а зокрема освіта в рідній мові. Русова підкреслила, що, не зважаючи на цей похмурий спосіб життя, українська жінка готова боротися за справжню волю та рівноправність. Як приклад, Русова нагадала своїм слухачкам про довготривалу, але успішну боротьбу Мадзіні та Гарібальді.

Участь українських представниць в черговому конгресі Ліги миру і свободи не виглядала такою драматичною. Грушевська, Храпко-Драгоманова та Суровцева їздили до Дрездену, де відбувався конгрес влітку 1923 р. Олена Залізняк, що студіювала в Європі, виглядає, також брала в ньому участь. На конгресі Ліги саме приймали польську організацію і з цієї нагоди українки старалися спрямувати увагу конгресу на знущання поляків над західніми українцями. Молоду ученицю середньої школи Вишневську саме заарештовано у Львові та посаджено до в'язниці разом із проститутками. Польська поліція поводитися з нею брутально, здійснюючи заплановану акцію зробити життя нестерпним для молоді української інтелігенції обох статей¹⁵. Донцова, що мала бути представницею західноукраїнського жіноцтва, не змогла прийти на конгрес, бо польський уряд не дав їй візи на виїзд. Левчанівську, українську сенаторку у Польщі, жорстоко атакувала польська преса, а польська феміністка, також сенаторка, Юзефіна Шебеко, навіть очолювала сенатський розгляд діяльності Левчанівської серед українок у сенаті. Левчанівська пробувала скликати

15. Константина Малицька навіть зайшла так далеко, що написала в листі до Келлер від 14 липня 1923 р.: "Тут така беззаконність, яка навряд чи коли існувала в царській Росії". Взято з Архіву Келлер. Листа написано на фірмовому папері Союзу українок.

зліт українок Волині, але, не діставши на це урядового дозволу, просто зустрілася зі своїми виборцями.

Українки працювали також у Комісії для дослідження Східної Європи, яка існувала при МЖЛМС і багато своїх ділових засідань відбувала в Подебрадах, у Чехо-Словаччині. Вони поглибили зацікавлення Балч Східною Європою та допомогли їй подорожувати провінціальними дорогами цих країн. Українки брали активну участь у МЖЛМС аж до 1938 року. Баран та Русова залишилися головними її прихильниками, після того як Суровцева повернулася в Україну, де її примушено мовчати, а згодом і заарештовано.

Подібно до інших жіночих організацій того часу, МЖЛМС приділяла увагу розброєнню та пацифізмові. Ідеологія пацифізму не була дуже популярною між західними українцями, які були переконані, що саме через брак військової підготовки українці заплатили втратою незалежності.

І все ж Баран та Русова продовжували підкреслювати, що українці поділяли разом з рештою людства надії на мир, хоч той факт, що їхні сусіди їх пригноблювали, робив їхню надію ще ілюзорнішою, ніж у випадку інших національностей. Русова обороняла ідеали миру, рівноправності, міжнародної співпраці та загального розброєння, навіть коли ці права розтоптувалися. Вона залишилася радикалкою і тому ніколи не могла підтримувати співпрацю з Радянським Союзом, навіть коли наприкінці 1920-их років Юрій Лапчинський, популярний між українцями радянський консул у Львові, підкреслював політику українізації радянського режиму в Україні, а також брав участь в українських імпрезах в Галичині. Русова залишилася послідовно віддана своїй ідеології і продовжувала брати активну участь у всіх аспектах українського жіночого руху. Не зважаючи на те, що незадоволення її "лівацтвом" зростало, жінки ставилися до неї прихильно.

Результатом праці МЖЛМС, яка провадила свій конгрес у Празі 1928 р., і прагнень чеських жінок-активісток утворити свого роду слов'янський жіночий інтернаціонал, було заснування Об'єднання Слов'янських Жінок (Jednota Slovanskych Žen) у Празі 1927 року. Його метою було сприяння кращому порозумінню між слов'янками та обороною їхніх прав. Смоляж-Чипкова запросила українських жінок в Чехо-Словаччині взяти участь у культурних імпрезах та в загальній програмі організації. Українки це радо робили, але російські жінки-емігрантки у Чехо-Словаччині переконали численних чешок-русофілок домагатися, щоб українок уважати частиною російської групи. Це робило членство українок неможливим. Кілька років пізніше польки утворили подібну організацію Всеслов'янське об'єднання жінок (Wszecławiańskie

Zjednoczenie Kobiet), яке zorganizувало конгрес у Варшаві 9 червня 1931 р. Польки відмовилися прийняти Союз українок у ряди своїх членів. Таким чином єдність слов'янських жінок виявилася такою ж ілюзорною, як і єдність чоловіків слов'янських країн — конгреси слов'янських жінок у Београді і Софії були лише конгресами офіційних жіночих організацій слов'янських держав.

Чеська феміністка Франтішка Плямінкова хотіла бути посередницею між польськими та українськими жінками, але впертість польок зустріла одверто протипольські погляди Рудницької, яка 1928 р. була вибрана президентом Союзу українок. Протипольське становище Рудницької в Празі 1928 р. бентежило українських емігранток у Чехо-Словаччині, що вважали його нетактовним і дрібничковим. Східньоукраїнські жінки-емігрантки в Польщі загалом зустрічалися з поміркованими поляками і не уявляли собі ступеня активного українофобства серед галицьких поляків. Чикаленко та Ірина Лоська особливо були розстроєні позицією Рудницької і непокоїлися, що її завзятість могла вплинути на Шіпкінс, яка грала важливу роль у справах МЖЛМС. Але Шіпкінс і Ліга дослідили ситуацію і запросили Рудницьку доповідати на конференції на тему політичної ситуації в Східній Європі, яку конференцію Ліга zorganizувала у Відні в березні 1929 р.¹⁶ Напередодні цієї зустрічі Камілла Древес відвідала українські інституції у Львові як делегатка Ліги. У 1934 р. Шіпкінс була представником Ліги на Конгресі українських жінок у Станиславові.

В середині 1920-их років українські жінки пробували також вступити до Федерації Жінок з Академічною Освітою.¹⁷ Ініціатива вийшла від Залізняка, яка в 1923 р. стверджувала, що українське товариство такого характеру не лише було б корисне для українок, але також відчинило б їм двері до членства у Федерації. 18 жовтня 1924 р. урочисто засновано у Львові Українське товариство жінок з вищою освітою, першою головою якого стала Степанів-Дашкевич. Товариство негайно подало прохання про прийняття в члени Федерації, хоч його сподівана представниця на конгресі у Брюсселі в 1925 р. не змогла взяти в ньому участі, бо польський уряд не схотів дати їй дозволу на виїзд. Знову українки підкреслювали, що вони zorganizували своє товариство на кілька років раніше, ніж поляки, і що Комітет у справах нових членів, в який входили жінки з Британії, Франції та Чехо-Словаччини, розглядав питання їхнього прохання про прийняття. Але й тут жінок

16. *Діло* (Львів), від 27 березня 1929 р.

17. Лист до Келлер, від 15 червня 1923 р., з Архіву Келлер.

Західньої України також не прийнято в члени, бо Федерація базувалася на державницьких принципах.¹⁸

В середині престижної МЖР висунуто пропозицію, щоб повернути до виразної організаційної стабільності та продовжувати збереження членства тільки за тими організаціями, які мали територіальну базу та підтримку свого уряду. На Вашингтонському конгресі 1925 р. виключено з членів Росію, хоч голову колишнього Російського відділу переобрано як почесну заступницю голови МЖР. Стосовно ж українок:

Леді Абердін пояснила, що згідно з правилами, встановленими ще на початку існування Міжнародної ради спеціальним комітетом, ... у члени можна приймати національні ради лише тих країн, уряди яких гідні довір'я. Вона побоювалася, що за таких умов неможливо буде продовжувати членство національної ради жінок України (Ukrainia) після закінчення цих щоп'ятирічних зборів.

У склад української делегації входили Чикаленко-Келлер та українки зі Сполучених Штатів. Коли ж делегаток почали запевняти, що українки в Західній Україні живуть під "урядом, гідним довір'я", то створено окрему комісію, яка мала розглянути українську ситуацію. Тим часом Келлер умовляла українок Америки та Канади, щоб вони об'єднали свої місцеві жіночі клуби, що вони й зробили, створивши сильні та активні організації в обох країнах.

Виключення українок з МЖР в 1925 р. було оспорюване. Наприкінці конгресу МЖР у Відні в 1930 р. Абердін знову обороняла законність виключення українок як складової одиниці Ради. Русова, заступаючися за виключених, вдавалася до аргументів гуманності та справедливості. МЖР, що саме почала тісно співпрацювати з Лігою Націй та іншими жіночими організаціями, приймала активну участь у програмах роззброєння. У цій праці Рада залежала від деяких польських жінок і від впливових жінок польського походження та з польськими зв'язками. Саме цю працю, а не статус українок у МЖР Рада вважала найсуттєвішою.¹⁹ Хоч офіційно українки були виключені з Ради наприкінці 1920-их років, вони ніколи не погодилися з цим рішенням. Ще в липні 1930 р., напередодні запланованого конгресу в Единбурзі, Рудницька, як голова Союзу українок, все ще вважала себе членом

18. "Украинское товариство женщин с высшим образованием во Львове (sic)", взято з Львівського Обласного Державного Архіву, f. 119, op. 1, sp. 2, "Звіт з загальних зборів ... 17 жовтня 1925 р.". Останній протокол у цій папці, датований 6 травня 1928 р. Однак в передовій *Нової хату* (Львів), від 15 вересня 1936 р. стверджується, що товариство існувало до 1934 р., коли його діяльність було заборонено польською владою.

19. *ICW, Library of Congress, Ms 3403, Box 2. "Women's International Organizations on Peace and Disarmament Commissions."*

Ради міжнародної асоціації громадських прав жінок, яка входила до МЖР. Справа ніколи не була повністю вирішена.²⁰

Питання участі українського жіноцтва в конгресах МСС, які відбувалися впродовж 1930-их років, також не було повністю вияснено. Не виглядає, що українок дійсно виключено з організації. Українські жінки не могли, однак, взяти участі в конференції в Стамбулі в 1934 році, оскільки жадна з делегаток не дістала від польського уряду візи на виїзд. Що більше, в липні 1939 р., коли в Копенгагені відбувався останній конгрес МСС, галицькі українки мали труднощі навіть у збереженні цілості та легального статусу свого власного Союзу українок під Польщею.

Особисті зв'язки і досвід, які українське жіноцтво здобуло на жіночому форумі, були неоціненні. Виникло, однак, бентежне роздвоєння між українським жіночим рухом поза межами Радянського Союзу та феміністичними зацікавленнями 1920-их і 1930-их років. У першому десятиріччі українки наголошували на міжнародній арені жіночі проблеми та жіночі права, хоч у Західній Україні фемінізм не викликав багато зацікавлення. Там зацікавлення специфічно жіночими проблемами зросло шойно в 1930-их роках. Проте, у цьому десятилітті праця українок у світовому масштабі наголошувала подія надзвичайної важливості для українців — ставлення до меншостей у Польщі, зокрема "паціфікацію", а також геноцид українців у Радянському Союзі, а особливо великий голод 1933 р. Жінки та жіночі організації грали важливу роль в українських зусиллях розголосити ці обурливі випадки нелюдності. Неспроможність чи небажання Заходу на це реагувати поглибили недовіря українців до ефективності міжнародної акції та громадської думки. Це причинилося до популярності максималістичних ідеологій серед українців, або навіть до їхнього відходу від політичного життя.

У 1930-их роках ініціативу в міжнародній праці у великій мірі перебрали від східноукраїнських емігранток західноукраїнські жіночі організації. Союз українок акцентував увагу на правах місцевого населення із загальноприйнятого західного погляду. Західні українки були по-справжньому шоковані поведінкою поляків, і тому вони не могли зрозуміти деякої байдужості до галичан, що її, як їм здавалося, виявляли східноукраїнські жінки-емігрантки. Ті знову ж, у свою чергу, відчували жах сталінського терору, не могли зрозуміти, як Захід міг його не бачити. Проте, обидві групи жінок відчували небезпеку, притаманну фашизму, що зростав у Румунії, Німеччині, Австрії, Італії та у замаскованому вигляді у Польщі.

20. "Жіночий рух на чужині", *Громадянка* (Львів), 1 жовтня 1938.

Українські жінки підкреслювали те, що їхній досвід на міжнародних форумах робив їх краще підготованими до праці серед неукраїнців, ніж тодішні українські політичні лідери. Рудницька твердила, що українські жінки, маючи довготривалі зв'язки з міжнародними феміністичними організаціями, були більше ознайомлені з філософією, на якій базуються міжнародні організації, ніж українські політики.²¹ Після виборів 1928 року, коли Рудницька увійшла до польського Сейму, а Олена Кисілевська до Сенату, участь українських жінок у міжнародних з'їздах була гарантована. Того року конгрес Міжпарламентського Союзу відбувався в Берліні, а Конгрес Національних Меншостей — у Женеві. Рудницька брала участь в обох, а на цьому другому запропонувала включити жіночі організації до програми міжнародної співпраці. Цей феміністичний хід з її боку жіночі організації високо оцінювали, і це здобуло українцям дещо більше симпатій.

Коли міжнародний конгрес МСС відбувався в Берліні 1929 року, українське жіноцтво репрезентували головно українки Західної України — Ольга Шепарович, Ірина Павликовська, Ольга Федак та Ольга Островська. Звичайно, німецька преса відразу ж підхопила питання дискримінації української меншости в Польщі.

Так звана "пацифікація" була ознакою особливо небезпечного спалаху в напружених взаєминах між поляками та українцями. Поляки не дотримали обіцянки, яку вони дали Раді Послів в 1923 році — дати автономію Східній Галичині та внести конституційні поправки щодо прав меншостей. Під час жнив 1930 р. фракція українського політичного правого крила спалила деяку частину зібраного збіжжя, що належало польським землевласникам. Це послужило приводом для зорганізованого зверху і виконаного на місцях погрому українського населення у більше, ніж тисячі сіл та в десятках міст. Українців жорстоко бито, принижувано, а їхні господарства та установи руйновано. Рудницька підкреслювала, що українки не пропустили жадного з'їзду в 1920-1930-их роках, щоб не висунути питання дискримінаційної політики поляків, продокументувавши терор проти свого населення і намагаючися якнайширше інформувати про невідрадне становище українців у Польщі.²² Покладаючися на свої міжнародні зв'язки, жінки складали і циркулювали петиції, а також підносили

21. Мілена Рудницька, "Два конгреси", *Наша хата*, ч. 11, листопад 1928, стор. 6; *Діло* від 26 і 29 червня 1929 р., стор. 2 в обох випусках, і *Жіноча доля* (Коломия), 1928, 19, стор. 3.

22. Мілена Рудницька, "Фрагменти з української закордонної акції", *Свобода*, 11 квітня 1956.

питання українських кривд на всіх можливих форумах. Вони висвітлювали цю справу якнайпильніше, бо всякі інтерпеляції в польському Сеймі та Сенаті приносили лише нахабні заперечення без жадного слідства в справі зловживань.

З огляду на здібності Рудницької як лінгвіста та промовця, а також через зв'язки, які вона мала, її обрано речником Західно-українського парламентського союзу в Женеві під час з'їзду Ради в 1931 році. Русова, відчуваючи небезпеку й не чекаючи на якесь запрошення, поспішила їй на допомогу. Повільний процес догляду за петиціями, вишукування осіб, прихильних до українських скарг, і, в загальному, повільність міжнародної бюрократії гнівили Русову, запальну українську революціонерку. Рудницька, одначе, як завжди, працювала методично. Міжпарламентський Союз утворив комітет, що складався з представників Великобританії, Італії та Норвегії, який мав розглянути українські обвинувачення поляків у брутальності. Події та ситуація в Галичині набрали широкого розголосу в європейській пресі, а серед петицій в українському питанні була одна, внесена в грудні 1930 р. від 65 членів британського Парламенту. Британський міністер закордонних справ Артур Гендерсон був членом Комітету трьох, що вивчали "пацифікацію". Він також спричинився до того, що Рудницьку запрошено до Британії переговорювати з членами Палати Представників. Користаючися тією нагодою, вона також зустрілася з представниками лейбористського уряду, що тоді був при владі, і мала успішне інтерв'ю, надруковане в газеті *Manchester Guardian*.²³

Українська аргументація зробила помітне враження на британців, і до Ліги Націй послано певну кількість інших петицій в справі автономії для галицьких українців. Італія, представник якої також входив до комітету Ліги, запросив Рудницьку до Риму, де вона зустрілася з Муссоліні. Вона не залишила жадної розповіді про ту зустріч, хоч, як виглядає, зустріч принесла їй трохи розголосу в пресі.²⁴

Конгрес Національних Меншостей був запланований на 29-31 серпня 1931 р. в Женеві. На його порядку денному стояло, між

23. Там таки. Також див.: Andrzej Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowosciowej rządów polskich w latach 1921-1939* (Вроцлав, 1979), також *Sprawozdanie z spraw mniejszosti narodowych...* III кв. 1931.

24. Лист Рудницької до Володимира Тарнопольського, від 19 вересня 1934 р., в матеріялах Рудницької в Архіві УВАН, без позначення сторінок. Рудницька добре знала норвежця Ролфа Андворда. Він пізніше виявився корисним у пересиланні петицій до Ліги Націй від імени враженої голодом України.

іншими, також питання про події в Галичині. Дуже ефективний свідком для українців була Шіпкінс, секретарка МЖЛМС, яку Келлер і Федак запросили в подорож по підданій "пацифікації" Галичині. Вона виступала перед впливовою аудиторією в Женеві, а згодом перед жіночими групами.²⁵ Після її свідчень говорила також Русова, а свідчення були підтримані зібраними фактичними та статистичними інформаціями про знищення українців та їхніх культурних та економічних здобутків. Близько дві тисячі українців заарештовано або взято під домашній арешт, а вартість українського майна, знищеного поляками, оцінювалася в мільйони злотих. У загальній дискусії меншостей Рудницька підкреслила, що українське населення Східньої Галичини не є на цій території меншістю, а становить більшість.

Поляки, однак, не зробили ніяких висновків з догани, яку вони дістали від Комітету Ліги Націй в 1932 році за їхнє поводження з українцями, і після кількох недоладних і млявих спроб нормалізації стосунків з українцями, у вересні 1934 року однобічно анулювали угоди про меншості.²⁶ Попередній досвід з конгресами меншостей переконував їх, що будь-яких конкретних заходів проти Польщі ніхто робити не буде. Українські ж дії вони назвали політикою ревізйонізму.

У 1933 році увага українок сконцентрувалася на безпрецедентному голоді в Радянській Україні і на збільшеній хвилі чисток та показових судових процесів над українцями. Плянувалося конгрес українців поза межами Радянського Союзу. Він мав показати живучість нації перед лицем усіх тих страхіть. Жінки, що приготувалися до власного конгресу в 1934 р., і далі старалися надати міжнародний характер своїй діяльності.

На з'їздах у Женеві та Берні, які займалися питанням національних меншостей, а також у Лізі Націй, Рудницька, як представниця українців у Польщі, порушувала справу допомоги жертвам голоду. Евальд Амменде, секретар Конгресу Меншостей у 1933 р., включив питання на порядок денний.²⁷ Радянський уряд

25. "Die Internationale Frauenliga fuer Friede und Freiheit und die Minderheitenfrage — Milena Rudnicka, Ukrainische Abgeordnete im Polnischen Seim," *Schweitzer Frauenblatt*, 6 листопада 1931 р. Також "Kongres Mniejszosci narodowych w Genewie" в *Sprawozdanie...* у III кв.

26. Найповніше обговорення в англійській мові див.: А. Polonsky, *Politics in Independent Poland*, особливо стор. 371-373.

27. Амменде, який був наближений до віденського кардинала Інніцера, став секретарем віденського Комітету допомоги жертвам голоду на Україні, що був організований Інніцером; лист Зінаїди Мірної від 28 січня 1934 р. до Союзу українок Америки, з Архіву СУА, архів некаталізовано.

зробив усе, щоб жертви голоду, кількість яких обраховують від чотирьох до десяти мільйонів, не дістали допомоги. Голод був спричинений опором, який селяни чинили колективізації. Харчі в селах України насильно забирали, нібито за податки, в наслідку чого, як відомо, цілі села вимирали голодною смертю. Селян, які голодували, примушували залишатися на українській території, не дозволяючи їм шукати харчів в інших частинах СРСР. Селяни пробували втікати до міст. Вістей про голод не можна було повністю приховати, так що інформація про голод дісталася на Захід.

Радянський Союз ніколи офіційно не визнав існування цього голоду. Через усі етапи детанту обговорювання Сталінових злочинів і терору, що супроводив колективізацію, Радянський Союз жадного разу навіть не натякнув на геноцид, яким насправді був голод. У час, коли голод спричиняв найбільші спустошення, режим інсценізував показовий суд над деякими британськими громадянами, обмежив можливість виїзду в Україну, організував потьомкінські поїздки для таких західних світил, як Джордж Бернард Шов та Ромен Роллан, і використовував прихильних Радянському Союзові журналістів для дискредитації тих журналістів, що писали сповнені жаху репортажі про голод, беспрецедентне руйнування родин, сіл і всієї родючої України.

Радянський Союз зробив усе, що тільки міг, щоб ті, що голодували, не дістали допомоги. Гроші можна було посилати лише через офіційні крамниці, що продавали за "тверду валюту", при чому лише приватним особам. Посилки з харчами та одягом були заборонені. Ті особи, що діставали допомогу, були знову ж респресовані режимом за зв'язки з ворогами Радянського Союзу. Поодинокі селянки в Україні робили героїчні зусилля поінформувати зовнішній світ про голод, а також писали позірно наївні листи, в яких показували становище в Україні.

Вістки про голод дійшли на Західню Україну з кінцем 1932 р., коли голод, що досягнув найбільшої інтенсивності в березні 1933 р., тільки починався. Його розміри на той час перевищували силу людської уяви, в наслідку чого лише небагато людей уявляло справжні масштаби цієї катастрофи. Тому щойно в липні 1933 р., коли голод був уже настільки удокументований в європейській та англійській пресі, що не було щодо нього жадного сумніву, українські громадські організації в Галичині утворили центральний комітет, який мав координувати всі зусилля якнайширше інформувати про голод та організувати якусь допомогу його жертвам. Союз українок брав участь у цій роботі, видав брошуру про голод в різних мовах, звернену до жінок у різних частинах світу, і використав свої зв'язки з МЖР, щоб подати до Ліги Націй відомості про голод. Саме МЖР уможливила обговорення, хоч і обмеженого розміру, в

Лізі Націй.

У січні 1933 р. прийшов до влади Гітлер, і Німеччина проголосила своє перше протиеврейське законодавство. Радянський Союз, який дуже потребував закордонних кредитів та ринків збуту за конкурентніми цінами єдиного продукту, який вони мали на продаж — пшениці, безсоромно, але успішно заперечував факт голоду. До того часу західні українці вже майже 15 років мали справу з міжнародними організаціями, з політикою сили та із західними засобами масової комунікації. Вони несподівано були реалістами у своїй оцінці того, що було можливо зробити, і діяли відповідно. Українські жінки, що мусіли дивитися прямо у вічі постійному зростанню страхіть, які дискредитували їхні ідеали миру, роззброєння, міжнародної співпраці, добробуту та справедливості, на яких базувалися жіночі організації та ще й були виховані у традиції що добре виховані жінки не хваляться своєю працею, на диво не дооцінювали важливості своїх зусиль у просуванні та поширюванні відомостей про голод в Україні.

Як члена парламентського представництва та голову Союзу українок Рудницьку обрано заступницею голови Допомогового комітету та завідувачкою його відділом закордонної інформації та зв'язків. Вона дуже стримано писала про це в листі до американських жіночих груп, а в своїй пізнішій аналізі українських акцій в справі голоду лише побіжно згадала ролю жіночих організацій.

Рудницька була одним з чотирьох членів ділової комісії, що займалася справами поширювання інформації про голод. Українські поселенці в різних країнах спонтанно організовувалися з метою привернути увагу світу до трагічного становища Радянської України. Жінки часто брали участь в тих акціях, а комітети віддзеркалювали політичну конфігурацію українців. У Берліні, наприклад, було два комітети, один з яких очолювала Єлисавета Скоропадська, дочка колишнього гетьмана, другий був радикально-демократичний.

Рудницька піднесла справу голоду на сесії Конгресу Меншостей у 1933 році. Тим разом українці дістали підтримку більшості німців. Німці були зацікавлені у відверненні загальної уваги від їхнього протиеврейського законодавства, а також у допомозі тим німецьким переселенцям в Росії та в Україні, що також терпіли від голоду.

Конгрес, проте, твердив, що може розглядати голод лише з гуманітарного, а не політичного погляду. Перший промовець конгресу — представник російської меншости в Естонії — говорив про голод у "Південній Росії". Після нього промовляла Рудницька, яка так пише про це:

Нічого не промовчуючи, нічого не пом'якшуючи, я з'ясувала і голодове лихоліття українського народу, і злочинну політику Москви, яка

це лихоліття спричинила, і політику великодержав, які, заради добрих взаємовідносин з советським урядом, прижмурюють очі на його злочини в Україні і таким чином стають за них співвідповідальні.

З активною допомогою в переконуванні інших учасників з боку Амменде Конгрес ухвалив резолюцію, яка домогалася, щоб Ліга Націй простежила справу голоду. Швейцарська преса, що писала про це багато й одверто, розголосила це питання ще більше.

Ліга, однак, не могла втручатися в справу голоду в державі, яка не була членом Ліги і, більше того, в державі, з якою більшість членів хотіла торгувати. На щастя для українців, президентом Ліги в той час був Йоган Л. Мовінкель з Норвегії, країни, що була в авангарді допомоги Східній Європі під час голоду 1921-22 років. Секретаріат Ліги відмовився поставити обговорення голоду — внутрішню справу країни, яка не входила до Ліги, — на порядок денний. Мовінкель, шукаючи способів обійти це рішення, знайшов вихід із ситуації у формі правила, що дозволяло президентові поставити перед Лігою будь-яке питання, яке він уважав важливим. Але на це йому треба було невідкладної петиції від якоїсь загальноновизнаної міжнародної організації. Він пов'язався з Рудницькою, яку він знав через спільних приятелів, та запропонував їй постаратися дістати таку петицію впродовж наступного дня. Рудницька так описує ситуацію:

Власне тоді відбувалися в Женеві збори Комітету Зв'язку міжнародних жіночих організацій, який складався з представниць десятих найбільших міжнародних жіночих організацій, що репрезентували разом десятки мільйонів зорганізованого жіноцтва. Були це часи, коли жіночі організації мали в міжнародних колах, особливо на женеvському терені, високий авторитет і великі впливи. Львівська централа Союзу Українок довгі літа була повноправним членом одного з тих міжнародних жіночих об'єднань, з двома іншими ми підтримували напівофіційні зв'язки. Між діячками, присутніми на зборах Комітету Зв'язку, я мала багато знайомих, — таких добрих знайомих, яких у французькій та англійській мові називають приятелями.²⁸

Леді Марджорі Корбетт-Ешбі з МЖР запросила Рудницьку виступити перед жінками і, озброєна підтримкою Комітету, особисто передала потрібну петицію президентові Мовінкелеві. Адже жінки не торгували з Радянським Союзом і не шукали укласти з ним вигідних угод.

28. Там таки і далі. З причин, що є пов'язані з організаціями українських жінок періоду після Другої світової війни і в які ми тут не входимо, Рудницька підкреслювала, що організацією, яка нав'язувала ці контакти, був львівський Союз українок.

Озброєний цією петицією від жінок Мовінкель зміг скликати закриту сесію Ліги в питанні голоду. Тут він намагався перекопати своїх колег, що маленька Норвегія готова на найбільші пожертви для враженої голодом України. Його підтримали Ірляндія, Іспанія та Німеччина. Інші країни вважали, що це внутрішня справа Радянського Союзу і що єдине, що вони можуть зробити, це передати цю справу на розгляд Міжнародного Червоного Хреста. Так Мовінкель і зробив. Він також дав обширне та відверте інтерв'ю газеті *Le Matin*. Ця французька газета використала інтерв'ю як доказ того, що Ліга визнала реальність голоду в Україні.

Для українців це було справді велике досягнення. Вони однак не усвідомляли собі того, що вони не мали б таких успіхів у Лізі, коли б не готовість міжнародного жіночого руху прийти їм на допомогу. Чеська жіноча організація за посередництва Плямінкової офіційно пов'язалася з Українським Червоним Хрестом у Харкові в намаганні допомогти жертвам голоду. Чешки не дістали жадної відповіді.²⁹

Але й сам міжнародний жіночий рух, що ніколи не був дуже об'єднаний, "побачив над собою чорні хмари".³⁰ Ідеологічні засади, на яких було базовано визначення фемінізму, як поширення рівноправності — ідеї здатності людства до самовдосконалення, прогресу, віри в силу освіти й виховання, свободи та пацифізму — попали з усіх боків під обстріл. Як Німеччина, так і Радянський Союз були втрачені для феміністичного табору. Популярність фашистських та псевдофашистських рухів ще більше підживляла жіночий рух.

Проте, не зважаючи на усі ці перешкоди, жіночі організації продовжували виконувати свою роботу. Українські жінки, підкреслюючи свій патріотизм, ставали що раз то одвертіше феміністками. Рудницька, яка, як відомо, не добирала м'яких слів, говорячи про поляків чи Радянський Союз, тепер докладала усіх зусиль, щоб втримати українське жіноцтво в міжнародному феміністичному русі, і навіть применшувала опозицію польських жінок до української участі в конгресі МСС в Стамбулі 1934 року, що внеможливило виїзд туди українських делегаток. Рудницька підкреслювала той факт, що Корбетт-Ешбі й далі подавала підтримку українкам і підписала різні британські петиції на захист прав українців у Польщі. МСС скасувала студійну конференцію,

29. Зінаїда Мірна, "Плямінкова і українське жіноцтво на еміграції". у праці під ред. Марії Омельченко *Франтішка Плямінкова*. З нагоди 60-літнього ювілею (Прага: В-во Чесько-українська книга, 1935). стр 26-34.

30. *Жінка*, 15 квітня 1935.

що мала відбутися у Варшаві у вересні 1937 року, частинно під тиском британських жінок, які були проти польського авторитаризму, хоч, офіційно, як причину скасування, подано непевну ситуацію в Європі. Шепарович, Софія Парфанович і Рудницька брали участь у черговому конгресі МСС, що відбувся в Копенгагені 8-13 липня, 1939 року, як офіційно визнані спостерігачі.

Деякі українські жінки одверто сумнівалися в доцільності української участі в МЖЛМС. Ліга була поділена в оцінці Радянського Союзу, а Русова та Ольга Галаган були одними з тих нечисленних українок, що були згідні продовжувати діяльність у цій організації, частково для того, щоб неутралізувати її радянське крило, впливи якого збільшувалися. Під час Конгресу в Празі 26-31 липня 1937 року на сесії в справі колоніалізму Русова говорила про голод в Україні. Половина аудиторії, у якій перед вели француженки, оспорювали причетність цієї справи до теми сесії. Друга половина присутніх аплодувала виступові Русової. Русова і Галаган знову висунули обговорення на засіданні сесії в справі жінок-емігранток питання поводження з жінками в Радянському Союзі. Вони порівняли прихильне ставлення чеського уряду до своїх національних меншостей із зовсім протилежним ставленням Радянського Союзу.

Українське жіноцтво надало Русовій форум, де вона могла обороняти шляхетну мету Ліги, незалежно від відразливої дійсності, але одночасно вголос сумнівалося, чи було пристойно належати до радикальної організації в час, коли Радянський Союз одверто вів протиукраїнську політику. Хоч ставлення українців до міжнародного радикалізму ніколи повністю не дебатовано, зацікавлення українців в Лізі послабло.³¹ І все ж, коли українська еміграційна інтелігенція почала робити нападки на Русову за її угодовство в національному питанні, жінки стали в її оборону.

Українки що раз очевидніше бачили потребу створення справді активної центральної української жіночої організації, яка могла б стати осередком обміну досвідом феміністичної діяльності та центральним представницьким органом українських жіночих організацій поза межами Радянського Союзу. Жіноча рада, що була заснована в Кам'янці 1920 року та яка намагалася стати представницьким і координаційним органом спочатку з осідком у Берліні, а згодом у Празі, ніколи не могла говорити від імени західноукраїнського жіноцтва. Остаточоно у середині 1920-их років рада діяла як складова частина Союзу українок. Намаган-

31. Софія Русова, "Гарні ідеї і дійсність", *Жінка*, липень 1937, стор. 2-3; також див. там таки, від 15 вересня 1937 р., стор. 5 і жовтень 1937, стор. 2. також *Голос* (Львів) від 29 серпня 1937

ня з боку Келлер заснувати в 1921-1922 роках Товариство оборони прав українських жінок були неуспішні через технічні й практичні труднощі в реєстрації нової організації в Польщі. (Це було потрібне для того, щоб жінки Західньої України могли до неї законно належати). Через те, що українські жінки були готові забути про ідеологічні розходження, та завдяки їхній здібності співпрацювати одна з одною, вони змогли утворити єдиний фронт упродовж 1920-их і навіть 1930-их років. Навіть ті, що не погоджувалися одна з одною, як наприклад, Павликовська з Рудницькою, чи Рудницька з Келлер — співпрацювали.

Великий голод ще більше підкреслив потребу об'єднаної дії. Ціла дискусія про скликання конгресу українців поза межами СРСР спонукала жінок святкувати в ще грандіозніших масштабах 50 річницю перших зборів українських жінок у Галичині, скликаних Наталею Кобринською 1884 р. Однією з важливіших постанов Станиславівського конгресу 1934 року було заснувати

Світовий Союз Українок... як центральну організацію зорганізованого українського жіноцтва у світі... яка заступала б інтереси української нації перед міжнародними та чужоземними організаціями, в першу чергу жіночими, і [також] боронила б українське жіноцтво в своєму власному суспільстві.³²

Союз мав базуватися на територіальному принципі, а в його склад повинні були входити: Союз українок, Союзи українок Волині, Буковини та Прикарпаття, Союз українок-емігранток у Польщі і Українська жіноча ліга США і Канади. Нові групи могли також вступати до Світового Союзу Українок. Це об'єднання очолював Львів, відбиваючи давнє переконання жінок Західньої України, що головне управління Світового Союзу Українок повинно перебувати на етнографічно українській території. Рішено також, що головою Світового союзу буде голова західньоукраїнського Союзу українок. Це обґрунтовано аргументом, що практична праця не могла б бути успішною, якби керівні органи склалися з жінок, що проживали в різних частинах світу. І все ж у керівництві створено пост почесного президента. Довічним почесним президентом вибрано Русову.

Беручи до уваги політичну ситуацію респресій, не було, однак, можливо розгорнути працю Світового союзу аж до другої половини 1937 року. Аж тоді стало кінець-кінцем можливим скликати Головну Раду Світового союзу. Вона складалася з голови Союзу українок Західньої України, з представниці східньоукраїнської еміграції, що мала запевнений пост секретарки, і ще інших

32. *Жінка*, листопад 1937.

посад, які мали бути обсажені представницями інших територіяльних організацій українок Європи й Америки. Келлер вибрано на голову Комітету зовнішніх зв'язків, а Константину Малицьку на голову Комітету виховання і навчання. Жінки обговорювали політичні та культурні справи, що їх турбували.

Було прийнято рішення про членство Світового Союзу Українок у Міжнародній Жіночій Лізі Миру і Свободи, згідно з яким слід було

у принципі триматися Ліги та її національних філій, хоч при наявній політичній ситуації української нації праця Українського відділу Ліги неактуальна і нереальна.³³

Ставлення Світового союзу до МЖР та МСС не було потреби обговорювати. Доки українці не мали держави, що визнавала автономні жіночі організації, доти українки не могли брати участі в цих міжнародних організаціях.

Світовий Союз Українок мав обороняти права української жінки та працювати над їх поширенням. Проте, у наявній політичній ситуації, обороняючи права української жінки, йому доводилося частіше підкреслювати прикметник "українська", ніж іменник "жінка".

33. Там таки.

«РОСІЙСЬКА ТА ВІЙСЬКОВА ПАРТІЇ»

ФРАГМЕНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НОВИХ МІТІВ,
ЯКІ ПОШИРЮЮТЬСЯ ТА ЯКИХ ПОШИРЮЮТЬ
СЕРЕД РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Вадим Белоцерковський

«Російська партія»

Під цим поняттям розуміють (або роблять вигляд, що розуміють) якусь невиразну безліч, що складається нібито з партократів і технократів, вищих військовиків і чекістів, представників еліти науки та мистецтва і яка спирається на якусь так само невиразну "російську ідею". З наголосом на слові "р-р-російська" іменник тут явно додається.

На настирливе питання до болільників за "Російську партію", у чому все ж таки полягає ця ідея, деякі поводять пальцями в повітрі: — Ну, отже, позбутися марксизму-ленінізму та міжнародних завдань, піти звідусіль, ну, там з Афганістану чи з Південної Америки. Найліберальніші додають до цього: — З Чехо-Словаччини, ну, там з Польщі. З наближенням до кордонів Великої Єдиної та Неділимої (в межах 1914 р.) голоси починають звучати якось глухіше, а павзи робляться все довшими. А вже через кордони СРСР перелік ніколи не заходить.

Залишати Україну чи, скажімо, Прибалтику, очевидно, не входить до поняття "російської ідеї". Так відповідають деякі — ті, що сором'язливі, ліберали.

Інші ж посміхаються: — Російська ідея? Бажаєте знати? Ну, скажімо, бий сіоністів, рятуй Росію! Таке вас влаштовує?

Деякі відповідно бачать в позитивному світлі перспективу приходу до влади "Російської партії": мовляв, що може бути гірше за комунізм (чи сіонізм)?

Інші, навпаки, це бачать у дуже чорних тонах. Такі часто називають "Російську партію" "ноювою правою". Я ж особисто дотримуюся думки, що "Російська партія" вже давно при владі.

А якщо говорити серйозно, то, на мій погляд, уся річ у тому.

що дуже вже соромно стало поза службовими кабінетами та трибунами стояти на позиціях "усепереможного вчення". А тож деякі чини починають хизуватися серед приятелів і приятельок націоналістичною великодержавною фразеологією. На цьому вся справа й кінчається. У державній практиці російський націоналізм і без того вже не знає меж. Росіяни в СРСР упривілейовані в кожному розумінні цього слова — від життєвого рівня до ступенів свободи.

Вищий життєвий рівень росіян звичайно багато в чому досягається автоматично, і все ж головну роль в цьому зіграло саме центральне, метропольне розташування Росії та росіян в імперії. У центрі сконцентровано більшу частину промисловости, найважливіших установ та інститутів, більше великих міст. Відповідно там більше можливостей для цікавої та вигідної праці, більше будують жител, більше вузів, рівень яких вищий, кращим є і рівень медичного обслуговування. До того ж за держкапіталізму капітал не шукає вакууму, він прагне ширитися щодалі до центру. Навіть за офіційними даними розбіжність у розвитку між Росією та республіками збільшується на користь Росії.

У Середній Азії через недостатність капіталовкладень вже вирує безробіття серед молоді. В той самий час школярів там примушують збирати бавовну, і вони, як писав про це Сахаров, як один, хворіють від вдихання хемікаліїв, якими вони оприскують плантації.

Якщо ж говорити про російських селян, так вони й раніше жили гірше, ніж неросійські селяни на родючіших південних землях. Але раніше, перед революцією, селяни становили більше 80% російського населення, а тепер — лише менше 20%.

Виняток з правила становить лише Прибалтика, дякуючи своєму західньому походженню, але й тут розбіжність швидко зменшується на користь Росії.

У галузі ж культури та мови упривілейованість росіян кричує. Вони скрізь в імперії можуть говорити своєю мовою і головне на праці та у вузі, що дає їм перевагу в можливостях робити кар'єру. Вони скрізь можуть учити своїх дітей у російських школах, неросіяни ж — лише в своїх республіках, і то вже з проблемами.

Якщо ж говорити про літературу та мистецтво, то, наприклад, ті самі письменники-"деревенщики", які свої твори присвячують сільській тематиці і які є гордістю "Російської партії", неможливі у будь-якій іншій нації Радянського Союзу. Коли ж вони раптом там з'являються, їх відразу ж обвинувачують у буржуазному націоналізмі з усіма наслідками, що випливають звідси, аж до табору та загибелі.

В цих умовах у багатонаціональній країні, де росіяни скла-

дають лише половину населення, при чому навіть ця половина надзвичайно перемішана з людьми інших національностей, змінити прапор марксизму-інтернаціоналізму на великоросійське знамено означало б до краю атомізувати суспільство, всіх неросіян поставити у становище неповновартісних громадян, тобто в становище євреїв, і тим ще більше знизити рівень їхньої сумлінності на праці та ще глибше занурити країну у вир економічної кризи та безладдя.

Тому партійні шефи, входячи до своїх кабінетів або піднявшись на трибуни (при чому, чим вищий рівень, тим виразніше це кидається в очі), "російську ідею" залишають за дверима.

Наприклад, піднявся на пост генсека Андропов, і трохи притис "Російську партію", себто російську націоналістичну пропаганду. Йому, мабуть, через КГБ, краще були відомі настрої громадян-неросіян, високий рівень націоналізму, що виникає як відповідна реакція з їхнього боку, та глибина їхньої "любови" до росіян. Та хоч би ті самі грузини — яку в себе Польщу почали вже влаштовувати!

Відкрито підняти "російський прапор" вожді КПРС можуть відважитися лише під час якоїсь політичної кризи, в стані паніки. Згадаймо того ж таки Сталіна в 1941 році.

«Військова партія»

З часом, втрачаючи вже, мабуть, надію на "Російську партію", її прихильники починають модифікувати цей варіант і покладати надії на військо, на військову, так би мовити, фракцію "Російської партії", на генералів-патріотів.

Солженіцин був, здається, першим, хто висловив цю надію, модифікувавши своє пророцтво про близьку морально-релігійно-національну революцію у варіант моральної революції за допомогою патріотичних танків.

За Солженицином пішли очевидно й інші в тому ж таки напрямі. І приклад Ярузельського, як це не дивно, надії на "Військову партію" не розхолоджує, а, навпаки, розпалює.

На відміну від Солженицина, В. Буковський нібито не ідеалізує військовиків, не бачить їх полум'яними патріотами, але, попри це, все ж таки заявляє:

"Я без вагань повторюю, що військова диктатура була б добром для радянського народу в тому сенсі, що, усунувши своїх конкурентів (КПРС і КГБ), військо виявилось б нездібним керувати державою".*

**Le Figaro* (Париж), 16 грудня 1983 р.

Але ж військо, беручи владу, ніде не усуває, лише підпорядковує собі інші державні структури та інституції. Кінець-кінцем, не з розумово відсталих елементів складається військо.

Щодо Польщі, її військо (єдиний поки що прецедент формального приходу військових до влади в країні так званого "зрілого соціалізму") виявилось просто зняряддям партійного керівництва або ширмою, щитом для нього. І це в католицькій і націоналістичній країні, в період безпрецедентного піднесення та єдності суспільства!

У Радянському ж Союзі взаєморозчиненість "трьох початків" — партократії, чекістів і офіцерства настільки велика та споконвічна, що тут будь-які надії на окремі дії війська вже зовсім безпідставні. Партія, військо та КГБ — це навіть не три кити режиму, а три голови одного дракона!

Ані над ними, ані під ними не стоять якісь там економічно незалежні від держави класи зі своїми специфічними інтересами, які могли б стимулювати те ж саме військо до сепаратних дій. Три "голови" разом володіють живим і мертвим майном країни. Тут знову дає себе взнаки результат стабілізації спільного та анонімного володіння "засобами виробництва".

І якщо можна відокремити якісь специфічні інтереси війська (офіцерства), вони дуже вже далекі від поняття про суспільне добро. Це інтереси зросту військово-промислового комплексу і пов'язана з цим потреба нагнітання "оборонної" психози, трагнення до експансії, що теж виправдовує зростання цього самого комплексу.

І для того, щоб реалізувати ці свої специфічні інтереси, зійськовики як повітря потребують допомоги двох інших голів — гребують допомоги двох інших голів дракона, в симбіозі з ними.

І як для середнього та нижнього рівня партійно-державного керівництва, так і для офіцерства (при чому всіх рівнів) будь-яка лібералізація, не кажучи вже про демократизацію, нічого, крім втрати влади, згортання своїх привілеїв і безробіття (це в кращому випадку!) не провіщує.

Як і в Польщі, військо в СРСР може добитися "влади" в якій-небудь гострий момент лише для зміни та відсвіження камуфляжу необмеженої влади трьохголового дракона.

Все це очевидно не виключає можливості появи в війську, серед офіцерства, якоїсь групи, яка б вирішила діяти проти режиму. Але в такому випадку це не буде акція війська в його інтересах і від його імені. Такі групи можуть з'явитися скрізь, навіть у КГБ! Але знову ж таки зробити щонебудь серйозне в радянських умовах, себто під пильним доглядом трьох голів дракона, їм буде дуже важко.

Але поруч з мітичними російською та військовою партіями в

КПРС існує також і справжня "Російська партія" в опозиції, або, як вона сама себе називає: рух за російське національно-релігійне відновлення. Лідером її виступає Солженіцин.

У цьому русі й народилися історії про російську та військову партії на верхах. І цей рух в міру сил робить те, що відкрито боїться робити керівництво КПРС, себто роз'єднує народні маси, покищо найбільше інтелігенцію.

Справа в тому, що в СРСР росіяни становлять лише коло половини населення, але, як ми вже згадували, в самій Росії вони густо перемішані з людьми інших національностей. Це — результат дії багатьох факторів. Перш за все це наслідок прискореної індустріалізації, яка відбувається, головним чином, у центрі, в Росії, й яка зтягує до себе (стихійно та за орґнабором) маси людей з неросійських земель.

У свою чергу безліч росіян також рекрутується або переводиться на неросійські землі та в інші республіки як кваліфіковані кадри, керівники, а також і в ролі "російського наповнювача" — з метою русифікації. Інтенсивне перемішування населення почалося з першими п'ятирічками, підсилюлося під час війни й ще більше в наступні п'ятирічки. У висліді цього тепер на більших підприємствах та в установах (за винятком партійно-державно-військових організацій) працюють люди багатьох національностей Радянського Союзу. Й не лише працюють, але й складають багатонаціональні родини, які вже натепер переважають у Росії. В таких умовах будь-яка націоналістична пропаганда, тим більше російська, себто народу, який займає панівне становище, здібна лише роз'єднати людей і ліквідувати останні шанси на "польський" розвиток подій.

У наслідок панівного становища російського народу в СРСР природно, що російський опозиційний націоналізм характеризує агресивність в ставленні до інших національностей СРСР, бо його метою є як мінімум збереження "Єдиної, Неділимої та Великої Росії". Наприклад, академік Ігор Шафаревич, найближчий однодумець Солженіцина, в розпаді СРСР вбачає загибель для Росії, стверджує неправомірність референдумів у республіках у питанні про відокремлення від СРСР і виступає навіть проти відокремлення республік Прибалтики. — "Націоналісти, — як називає Шафаревич активістів національних неросійських рухів, — звичайно вимагають плебісциту, вважаючи, що, якщо більшість населення їхньої *области* висловиться за відокремлення, їм треба надати незалежність. Тобто вони вважають, що питання можна вирішити волею більшості голосів їхньої *области*, в той самий час, як у всій державі вони складають лише меншість*" (під-

*Збірник *Из-под глыб* (Париж: ІМКА-Пресс, 19), стор. 112-113.

креслено автором).

Найліберальніші (або найполітичніші) російські націоналісти визнають можливість референдуму в республіках, але доки російська адміністрація та військо ще не виведені з їх території!

Радикальні націоналісти називають прихильників права на самовизначення розчленителями Росії, послідовниками Розенберга, та заявляють, що "створена жовтвеною революцією нова федерація народів була створена по-російськи", тобто правильно, "історично прогресивно". І вони виступають з гострою критикою всіх режимів — від старої Росії та СРСР — через будь-які територіяльні поступки, які були колинебудь зроблені, від залишення Північного Ірану (1946) і до... продажу Аляски! — Очевидно, що ніхто не міг передбачити, — писало *Вече*, — яку стратегічну роллю буде грати Аляска в умовах конфронтації СРСР і США. Але саме через те, що подібні речі тяжко передбачити, не можна виявляти історичну короткозорість, коли виникають територіяльні питання.*

Нарешті, проповідується месіанізм: — І прийде російський Бог во спасіння світу!**

Ну й очевидно цей рух густо замішаний на антисемітизм.

Якщо ж говорити про релігійний складник — православ'я, а лише його визнають російські опозиційні націоналісти, то він спроможний роз'єднати вже саме російське населення. Дві третини росіян (щонайменше) є атеїстами, крім того, серед народу також поширені інші релігійні віровизнання, наприклад, баптистів, п'ятдесятників, єговістів тощо.***

На щастя, ідеї російського опозиційного націоналізму настільки безпідставні, що вони не мають і ймовірно не матимуть широкого розповсюдження в народі, в Росії, особливо в російському розшаруванні інженерно-робітничої верстви. Дуже важко довести російському інженерові чи робітникові, що вони є національно пригнічені, в той час як усі їхні реальні гнобителі нині майже повністю чистокровні росіяни. І турбують людей виключно соціально-економічні проблеми, для розрішення яких російський націоналізм (як і будь-який інший) нічого серйозного запропонувати не може. Навіть у Польщі, національно пригніченій країні, релігійно-національних імпульсів виявилось недостатньо, і вирішальну роллю зіграли соціально-економічні імпульси: боротьба за незалежні профспілки та робітниче самоврядування, ненависне нашим націоналістам.

**Вече*, 1974, 6, редакційна стаття.

**Редакційна передмова журналу *Земля*, 1975, 2, головний редактор В. Осіпов.

***За даними московської патріархії, вірних православних у СРСР (не лише росіян) нараховується 30 мільйонів.

Але дисидентів і інтелігенцію в Росії та в національних республіках російській опозиційний націоналізм безоглядно роз'єднує. Відоме висловлювання провідного литовського дисидента Баліса Гаюскаса після його зустрічі з Сахаровим: — Уперше я не побачив в росіянинові окупанта.

І саме Сахаров уособлює опір російському націоналізмові.

Сахаров репрезентує справді російську партію, справжній національний та патріотичний рух, діяльність якого спрямована на користь, не на шкоду російському народові. Крім того, він бореться за демократію, він не прирікає російський народ на ненависть усіх неросіян у СРСР, на презирство демократичних країн світу.

Але як усе ж таки міг народитися тепер у Росії такий націоналістичний рух?

У СРСР недавно надруковано статті відомого російського журналіста другої половини XIX ст. Варфоломія Зайцева. Одна з них "Наш и их патриотизм" містить відповідь на поставлене вище питання:

Коли все живе вбито, коли кожному, хто мав щось сказати суспільству, одягнуто намордники, коли для людини, що воліє мислити, в Росії залишилося лише два виходи — на Схід, у Сибір, або на Захід, на еміграцію, коли замовкли голоси правди, чести, розуму, хто, ми бачимо, тріюмфує, радіє й задає тон на нашій громадській сцені? — Слов'янофіл!

Коментарі тут, здається, зайві.

Цікаво лише, чому ті слов'янофіли не винайшли міту про "Російську партію" в уряді? Можливо тому, що на тлі напівнімецької династії та вельможного панства французької або знову ж таки німецької культури розмови про "Російську партію" виглядали б поганим тоном? Чи, інакше кажучи, були б нетактовними?

Якщо ж підходити до цього питання серйозно, то до пояснення Зайцева треба додати, що радянський режим зажився на світі, впав у стагнацію, і немає ні швидкого зросту індустрії, ні державно-партійного апарату, як у часи перших п'ятирічок, ні демократизації або повернення до сталінізму, до "сталінської демократії", коли чистки та доноси відкривали дорогу тим, хто прагнув висунутися. Шлях до кар'єри занадто ускладнився, зростає число незадоволених цим честолюбців, і частина з них, схильна до расизму та чорносотенства, старається обґрунтувати свої претен-

*Цитується за статтею Марка Дейча "Варфоломей Зайцев читає «Литературную газету»". Москва, Самиздат, серпень, 1983 (Архів Самиздата, РС/РСЕ ч. 5109).

сії на владу та на привілеї своєю справжнішою російськістю, ніж у тих, хто вже при владі. В їхньому середовищі, за всіма ознаками, й зародився опозиційний націоналістичний рух.

Але важливо відмітити, що цей рух є дуже слабкий, кількісно значно менший за правозахисний рух, уже не кажучи про неросійські національні рухи. За весь період існування російського опозиційного націоналізму в півтора десятка років неможливо нарахувати більше трьох десятків імен. З цієї причини і в таборах їхня категорія є найменш кількісно репрезентативна з усіх — менше одного процента.*

Правда, багато націоналістів говорили з цього приводу, що, мовляв, видно лише вершину айсберга. І час таки показав, що вони почасти мали рацію. Підводна частина дійсно існує, але яка? Це ми вперше побачили 20 квітня 1982 р., коли в Москві та в деяких інших містах відбулися демонстрації молодих фашистів на честь дня народження Гітлера. В тих демонстраціях узяло участь кілька сот чоловік! Наступного 1983 р. демонстрації 20 квітня повторилися, і їхня географія розширилася. Як повідомляє бюлетень *Вести из СССР*, крім Москви, демонстрації фашистів також відбулися в Свердловську, Куйбишеві, Омську, Ростові (на Дону), на Україні. В Саратові було також спляновано провести демонстрацію студентів юридичного та медичного інститутів, а також деяких училищ. Коли міліційні патрулі не допустили одягнутих у брунасті сорочки демонстрантів до центру міста, вони спрямували до єврейського цвинтаря руйнувати надгробки. Було опоганено пам'ятники і на християнському кладовищі, зокрема, пам'ятник воюючим, що загинули під час Другої світової війни у боротьбі з німецьким фашизмом.**

Подібна масовість навіть і не снилася нашим авторитарним націоналістам! І означає вона дві речі. Поперше, вона говорить про крайню стадію загнивання радянського суспільства, запруженого стагнацією його режиму. В Росії демонстрації на честь Гітлера! Новий апокаліпсис! Подруге, вона говорить про те, що ідеї російського опозиційного націоналізму незрозумілі навіть тим, яким вони, здавалося б, повинні б бути близькі — голоті всіх рангів і станів, від дітей продажних радянських крамарів і до дітей партчиновників.

Для будь-якого зародкового авторитарного руху питання: бути чи не бути залежить від відповіді на питання: бити чи не бити. Більшовики, наприклад, ясно відповідали: бити! Бити буржуїв,

*К. Любарский, "О структуре политических репрессий в СССР". *Русская мысль*, 23 вересня 1982.

***Вести из СССР* (Мюнхен), 1984, 3.

офіцерню, куркулів, ворогів народу тощо. Бити та грабувати "награбоване".

Нацисти діяли так само чітко: бити євреїв та інших ворогів Німеччини, бити та грабувати награбоване расово неповноцінними. І ці рухи перетягнули на свій бік маси та придбали собі місце під сонцем.

А що ж говорять наші авторитарно-релігійні націоналісти? Вони лише натякають нібито на євреїв, але говорять про якихось марксистів чи "просвітянців", русофобів, плюралістів і щонебудь відразу кричать: — Ми не є антисеміти!

Така ж морока з "інтелігентами", з гнилим Заходом і навіть з комуністами. Щонебудь, і він уже не критик Заходу, а лише його слабкостей. Вони не є проти демократії, а лише за керовану демократію. Так само вони не є за війну, просто не хочуть уступати комунізму країну за країною і таке інше.

І все ж таки: бити чи не бити? Неясно. Тому й воліє чорносотенна молодь одягати брунасті сорочки та демонструвати на честь народження Гітлера, не Солженіцина.

А наших націоналістів вистачає лише на те, щоб грати ролю опудала: відстрашувати неросійську інтелігенцію від російської. В тому числі за допомогою різних мітів про російсько-військову партію, яка нібито підбирається до влади.

Переклад з російської

ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В УРСР

Роман Сольчаник

Чим більше речі міняються, тим більше вони залишаються без змін. Таке враження виникає, якщо проглянути матеріали торішнього пленуму ЦК КПУ, присвяченого ідеологічним питанням. Такі пленуми відбулися у всіх республіках СРСР слідом за червневим пленумом ЦК КПРС, присвяченим цій темі. Засідання відбулося в Києві 28 і 29 червня, а головним промовцем був перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький.*

Той, хто ласий до сенсації, напевно розчарувався в пленумі. Щербицький лише подав довгий список проблем, з якими зустрічаються пропагандисти та агітатори в УРСР, проблем, що неодноразово обговорювано в минулому. Перше, про що згадав Щербицький у своїй промові, була економіка. Вже сам факт, що економічні проблеми треба було розглядати на партійних зборах високого рівня, присвячених ідеологічним питанням, сам по собі вказує на постійний брак творчої думки в партійному керівництві. Їхні дії й далі живляться ілюзіями, що поліпшення агітації та пропаганди виправить економіку. Таким чином економічний розділ промови Щербицького мав відповідний заголовок: "Зміцнювати зв'язок ідейно-виховної роботи з вирішенням ключових народногосподарських і соціально-політичних завдань". Не було також будь-якої зміни у стилі промови. Подавши позитивну оцінку економічних досягнень республіки, голова української парторганізації звернув увагу на "серйозні недоліки", після чого перейшов до звичайних погроз "відповідальним робітникам". Зокрема, він сказав:

І ми не можемо далі миритися з тим, що на деяких ділянках серйозного поліпшення не відбувається. Як і раніше, ряд підприємств і організацій Міненерго, Мінважбуду, Мінпромбуду УРСР, Вінницької, Одеської, Запорізької, Львівської областей встановлених завдань по економії матеріально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів не виконують.

Щербицький відзначив, що майже дві третини робітників республіки тепер зорганізовано у бригади. Проте виглядає, що Міністер-

*Матеріали цього пленуму було опубліковано в газеті *Радянська Україна* від 29 і 30 червня 1983 р. Коротке повідомлення також з'явилося в газеті *Правда* від 30 червня 1983 р. Цитати, що наведені в цій статті, взяті з цієї газети за 29 червня.

ства та директори підприємств більше зацікавлені "в кількісній стороні справи", ніж у забезпеченні умов, в яких бригадний підхід до продукції дав би оптимальні результати. Широко розголошена кампанія за дисципліну і порядок також, здається, провалилася. За словами першого секретаря: "Неприпустимо, що дехто, активно взявшись за наведення порядку і дисципліни на виробництві, чимало пошумівши, останнім часом ослабив свою увагу до цих питань". Загально кажучи, важко побачити які-небудь істотні зміни чи то в стилі, чи в самій суті підходу партії до справи економічного управління, не зважаючи на великі надії, пов'язані з "андроповщиною".

Те саме можна сказати про підхід партії до організаційних справ у самій партії. Щербицький присвятив поважну частину своєї промови завданням "по дальшому поліпшенню керівництва ідейно-виховною роботою, добору, розстановки і виховання ідеологічних кадрів". Із його зауважень виходить, що партійний апарат в Україні складається в більшості із закоренілих бюрократів, що лише перекидають папери з одного місця на друге. Ввесь час приймаються нові резолюції та видаються постанови, але ніхто, як виглядає, не дбає про конкретні результати. Це часто веде до ситуації, коли "в одних і тих же питаннях приймаються все нові й нові постанови, а стан справ не змінюється". Наприклад, починаючи від партійного з'їзду 1981 року, Макіївський міський партійний комітет в Донецькому обговорював ідеологічні питання на двох пленумах, двічі — на зборах активу місцевої парторганізації та на численних засіданнях партійного бюро. Проте, "недоліки у виховній роботі усуваються повільно, в місті на ряді підприємств залишається низькою трудова дисципліна".

Щербицький також заявив:

Треба оголосити справжню війну, якщо хочете — моральний терор цьому паперово-бюрократичному стилю, чужому партійній роботі. Треба, нарешті, повсюдно на ділі, а не на словах зосередити увагу на організації роботи, на вивченні і впровадженні кращих її форм і методів.

Найцікавіший аспект виступу Щербицького стосувався праці українських соціологів та творчої інтелігенції, вклад яких у партійний ідеологічний арсенал виявився цілковито недостатнім. Керівник КПУ особливо критично поставився до республіканських економістів. Їхні дослідження, на його думку, часто не мають практичного значення для збільшення ефективності продукції, матеріального стимулювання праці, чи науково-технічного прогресу, для раціонального розподілу продуктивних сил, ліпшого використання механізмів планування й управління та подібних економічних проблем. Деякі дослідницькі проекти, казав

Щербицький, "хібують на явне спрошення, якщо не сказати — на примітивізм". Як приклад, він запропонував збірник, що його склали працівники Івано-Франківського педагогічного інституту, і який треба було вилучити з продажу через його "псевдонауковий" зміст. Після цього Щербицький указав на те, що є також дослідники, "... які оспівають патріархальщину, захоплюються дрібнотем'ям, вивченням життєописів князів, різних третьорядних історичних фактів". Таких дослідників треба своєчасно "поправити". Інститут історії партії, Вища партійна школа при ЦК Компартії України, Секція суспільних наук Академії наук Української РСР і Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти "виявляють мало ініціативи у питаннях удосконалення виховної роботи", а Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн Академії наук УРСР, заснований п'ять років тому, працює "нижче від своїх можливостей". Відгукуючися на пропозицію, висунуту на пленумі ЦК КПРС, Щербицький вимагав створення єдиної соціологічної служби. "Координацію цієї справи можна б було доручити Секції суспільних наук Академії наук Української РСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України". "Коротше кажучи, — заявив Щербицький, — потрібен рішучий поворот наших наукових установ і кожного вченого зокрема до реальних, практичних питань, що їх ставить життя перед нашим суспільством".

Українським письменникам, поетам і мистцям повелося не ліпше, ніж їхнім колегам з інститутів суспільних наук. За словами Щербицького, деякі письменники і мистці "проходять повз головні події, пошуки й прагнення партії і народу, які визначають нашу соціалістичну дійсність". Певні, хоч неназвані твори Львівського об'єднання музичних ансамблів схарактеризовано як халтуру; літературному журналові *Дніпро* винесено догану за надрукування "сірих та невразних за змістом поезій", а також за рецензії, що вміщали ідеологічні помилки; газети *Літературна Україна* та журналом *Український театр і Образотворче мистецтво* висловлено докори за перебільшено похвальні рецензії мистецьких творів. Під час свого виступу Щербицький виявив, що ЦК КПУ недавно критикував Міністерство культури з питання творення народних музичних ансамблів у республіці. Голова української партійної організації звернув увагу на те, що міністерство захоплюється формуванням нових груп, не контролюючи, на жаль, належно ідеологічного і мистецького рівня їхніх програм. Усе те, твердив він, дає в результаті працю низької якості та позбавлені смаку виступи, що мають негативний вплив на молодь. Що більше, виявлено "серйозні недоліки в роботі з кадрами концертних організацій", а Секретаріат ЦК висловив гостре попередження міністрові культури С. Безклубенкові, висунувши вимогу навести

порядок у його установі.

У звіті Щербицького на нарадах Центрального Комітету поставлено також питання про посилення боротьби з ворожою пропагандою. Він говорив про "прагнення буржуазно-націоналістичних, сіоністських і клерикальних центрів активно використовувати в політичних спекуляціях і протирадянських цілях рецидиви буржуазної, міщанської, приватновласницької психології, національні та релігійні пережитки". Було вказано на те, що радіо-пропаганда, спрямована на слухачів Української РСР, збільшується та стає витонченішою в добірї специфічних категорій населення. Щербицький закликав: "Ми повинні все зробити, щоб захистити наших людей від одурманювання брехливою ворожою пропагандою". Це включає присвячення більшої уваги "впровадженню нової обрядності, вдосконаленню її". Також запропоновано заснувати "Республіканський дім політичного виховання". Цю пропозицію тепер розглядає Секретаріят Центрального Комітету.

Хоч Щербицький згадав у своїй промові про патріотичне та інтернаціоналістичне виховання, він фактично дуже мало говорив про національне питання. Голова ЦК КПУ повторив стандартну фразу про національну обмеженість і національний нігілізм, зауваживши, що "треба одночасно виявляти найтоншу делікатність, коли йдеться про національні почуття, гідність людей усіх національностей".

Врешті варто відмітити, що Олександр Капто, секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань, як виглядає, не брав участі в засіданнях пленуму. Це не може не здивувати, якщо взяти до уваги характер проблем, які розглянуто на засіданнях. Представником Москви на пленумі був В. Стукалін, член Центрального Комітету КПРС і голова його Відділу пропаганди. Стукалін виступав перед пленумом, але подробиць його виступу в пресі не подається. Його участь у київському пленумі в деякій мірі показує відносну вагу, яку надає партійне керівництво в Москві українській парторганізації.

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ

Подай же руку козакові
І серце чистее подай.

Тарас Шевченко. *Полякам*

Всупереч загальному поглядові, наші східні кордони прилягають не до Росії, а до України та Білорусі. Якраз з ними, як доживемо, будемо колись домовлятися, як нам співіснувати на дійсно людських і сусідських засадах.

Територія України має понад 600 квадратних кілометрів; на 50 мільйонів населення українців є 73 відсотки. Її бурхливу історію ми, звичайно, знаємо дуже побіжно, здебільшого всуміш з литовськими, татарськими, польськими й російськими завоюваннями, з довгими періодами козацької самостійності, яку Сенкевіч представив нам у доволі кривому дзеркалі. Після Першого та Другого поділу Польщі більша частина України опинилася в складі Російської імперії. Національна культура України помітно розвинулася вже у 18 ст., в наступному вона ще піднеслася, прокинулися також мрії про свободу, що їх сильно поборювали царські декрети та русифікаційна політика. В 20 ст. розгорілися мрії про незалежне існування, а занепад царської імперії створив для цього умови.

У березні 1917 року постала в Києві Українська Центральна Рада, яка проголосила незалежність дотеперішньої Малоросії. Кілька місяців пізніше Радянська Росія врочисто визнала ту незалежність і відразу вжила заходів ліквідувати її. В 1918-1920-их роках національна армія Симона Петлюри воювала з білими, червоними та зеленими (так говорилося про незалежні, часто прямо бандитські групи). З другого боку, після довготривалої боротьби Польща зліквідувала самостійницькі намагання Західньої України з її столицею у Львові. Кінець-кінцем основна частина України опинилася під владою Радянської Росії, що стала пізніше СРСР, частина опинилася під Польщею, невеличкі клаптики під Румунією та Чехо-Словаччиною.

Статтю взято з журналу Tygodnik Mazowsze, ч. 77, випуск початку 1984 р. щотижневого періодичного видання "Солідарности"
Переклала з польської Н. І.

Спочатку політика радянського уряду бодай шанувала деякі основи української національної відрубності і покладалася на місцеві кадри — це був період т. зв. українізації. Проте до кінця двадцятих років Україна стала тереном дуже гострої боротьби з "буржуазним націоналізмом". Це створило атмосферу політичного терору, арештів, провокаційних професів, фізичного знищення інтелігенції (90 відсотків письменників підпало під репресію, коло 30 відсотків загинуло в таборах або було розстріляно). Перша хвиля голоду прийшла на Україну 1931 року. Голод 1933 року — результат колективізації та штучного посилювання його — забрав нові жертви, знищив неймовірну кількість населення — від трьох до п'яти мільйонів людей.

Одночасно в Польщі примітивна національна політика супроти національних меншостей викликала численні польсько-українські напруження й конфлікти. Тому, коли у вересні 1939 року Червона армія увійшла на т. зв. Західню Україну, яка належала тоді до Польщі, її загально привітали з певним ентузіазмом, хоч скоро на його місце прийшло розчарування, бо, прилучивши ту територію до СРСР, її піддано суцільній респресії. Деякі надії поєднували з приходом німців, намагаючися творити dokonані факти у формі зачатків української державности. Брутальність і нещадність окупантів перервали й ту спробу. В результаті Організація українських націоналістів і пов'язана з нею Українська повстанська армія кинули клич боротьби на два фронти — проти німців і проти більшовиків. Та боротьба не гидувала жадними засобами, проваджена й на території колишньої і теперішньої Польщі вона була жорстока й супроти поляків. Проте справедлива оцінка повинна взяти до уваги двобічне роздратування і остерегти перед несправедливими узагальненнями, зокрема, коли взяти до уваги, що боротьба у нас, яка тривала до 1947 року, закінчилася виселенням населення Лемківщини, а в СРСР, триваючи до кінця сорокових років, дала офіційній пропаганді обидвох країн матеріал для примітивних очорнень і брехні з метою цілковито обезцінити українські визвольні змагання.

За останні тридцять років в Радянській Україні ведеться запекла, подиву гідна боротьба за збереження самобутности, проти русифікації, не менш інтенсивної, хоча назовні дещо менш брутальної, ніж за часів Сталіна. "Наступ русифікації йде широким програмовим фронтом", — писали в анонімному листі до влади автори, які називали себе "комуністами України" (1964). "В українських державних установах для полагдження справ майже не вживається української мови...". "Середні й вищі школи зрусифіковані майже повністю, за винятком відділів української філології. Україна, яка дала світові Олександра Довженка, немає своєї національної кінематографії. Наукова література, майже як пра-

вило, видається російською мовою...". "Під гаслом братньої допомоги українську інтелігенцію, зокрема технічну, вивозять за кордон республіки. Водночас на Україну масово переселяють росіян. Росіяни, які живуть на Україні, мають свої театри, журнали, газети, величезну кількість шкіл. Однак, коло 5 мільйонів українців, які живуть в Росії, не мають нічого, навіть початкових шкіл з рідною мовою навчання".

Не зважаючи на великі перешкоди, Україна намагається мати зв'язок з великою й прекрасно зорганізованою українською еміграцією (головні скупчення: США, Канада, Західня Німеччина — з вагомими інтелектуальними осередками, поважними науковими інституціями, атмосферою відмови від партикуляризму, сконцентрованням усіх сил на засадничих національних справах — можна позаздрити!) У збереженні національної самобутности допомагає наявність української літератури на батьківщині (поезії І. Драча, В. Коротича, Л. Костенко, ув'язненого В. Стуса та інших, проза Є. Гуцала, Г. Тютюнника, В. Земляка, О. Гончара). Існує також література самвидаву (від 1970 року виходить підпільне видання "Український вісник"). Влада не залишається в боргу: 1965 року вона заарештувала й засудила 28 представників української інтелігенції; нова хвиля арештів прийшла в 1972 році. Відомі прізвища українських довголітніх в'язнів ГУЛагу — Плющ, Чорновіл, Мороз, Стус, Караванський — неодноразово доводилися до відома міжнародної громадської думки.

Нас багато пов'язувало з Україною в минулому, багато також ділило. Сьогодні найглибшу рацію кожного з наших народів доводити проголошення чудового християнського клича: "Прощаємо й просимо прощення". Це, звичайно, також, стосується до української меншости в нас (коло 300 тисяч розпорошених українців марно стукають у двері влади, щоб та поширила їхні мінімальні права національної меншости). Режим підтримує тут нездатність думання тієї частини суспільства, для якої слово "українець" і "бандит" є синонімами. "Українці. — писав в журналі *Tygodnik powszechny* (ч. 48/47 за 1981) наполегливий захисник їхніх справ Володимир Мокрий, — живуть сьогодні з почуттям вчиненої їм кривди і без надії, що зможуть заявити про свої погляди..." І далі: "Хочемо, щоб на цій польській землі, в засіяному лісі людських сумнівів було місце для всіх чесних людей без огляду на національність, походження чи переконання. Хочемо, щоб у тому лісі, крім польських сільських верб і лип Кохановського... могли рости українські ясені і тополя, яких не буде потреби імпортувати, як виникне konieczність відбудовувати мозаїку польської культури" Цим все сказано.

СПОГАДИ

СЛОВО З НАГОДИ 40-РІЧЧЯ УГВР

о. Іван Гриньох

На Провідну неділю, дня 29 квітня ц. р., на українському православному цвинтарі Св. Андрея в Бавнд Бруку, відбулося відкриття й посвячення Хреста-Пам'ятника невідомим воїнам Української повстанської армії. Невелика горстка побратимів-вояків цієї армії, що в сміливих бойових рейдах в післявоєнні роки, виконуючи накази свого командування, пробилася з комуністичних країн у західні демократичні країни, поклала вінок на Хресті-Пам'ятнику й передала мовчазний привіт своїм друзям-повстанцям, що впали в боях або вмерли, замучені в тюрмах і таборах смерти світової імперії-в'язниці, відомої тюрми народів — СРСР.

В пошані (склонили) свої голови й молилися члени громади українських поселенців у цій країні, а служителі нашої Святої Церкви благословили Хрест-Пам'ятник і осінили благодаттю Святого Духа вмерлих і живих і весь український народ в Україні і поза її межами суцільно. Відмічую на цьому місці цю, ще свіжу подію — поклін невідомим воїнам Української повстанської армії тому, що вона тісно, органічно пов'язана з сьогоднішнім святковим концертом, присвяченим 40-річчю народження Української Головної Визвольної Ради.

Дата народження — 12-15 липня 1944 року. Місце народження — Україна, ліс у Карпатських горах... Її батьки — весь український народ, заступлений своїми представниками з різних земель України, від сходу до заходу. Хресні батьки, які присягали служити цій новонародженій дитині, захищати її і під її ідейними прапорами вести визвольну боротьбу "за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу", не жаліючи "ні крові, ні життя" — це воїни Української повстанської армії.

Ось метрика-свідоцтво народження цієї дитини української землі. Як живий свідок її народження, тобто самої події її виникнення у зовнішніх видимих структуральних формах і з внутрішнім ідейно-духовним змістом, розкриваю це "свідоцтво народження" в метричній "Книзі Битія українського народу". Бажав би я, бодай в

Доповідь у скороченому вигляді прочитано на ювілейному концерті, який відбувся в Нью-Йорку 5 травня 1984 року з нагоди вшанування сорокових роковин постання УГВР.

загальному, хоч і неповному нарисі, пригадати одну зі сторінок, ще такої недавньої, політичної й збройної боротьби українського народу, боротьби, що природно й органічно вплелася в наші визвольні змагання багатьох століть, як одне зveno у їх довгому ланцюгу, щоб зберегти все у свідомості української людини й передати прийдешнім поколінням українського народу. Не тільки надіюся, але глибоко й непорушно вірю, що прийдешні покоління спорудять святиню, храм волі українського народу, цієї заповітної будівлі, якої не довелося завершити їхнім предкам-предтечам.

Хвилину тому ми вшанували, вставши з місць і кількахвилинною мовчанкою, тих творців і членів Української Головної Визвольної Ради, які відійшли від нас у вічність, гідно виконавши свій національний обов'язок. Назву тільки кількох по імені, нехай вони свідчать за всіх: Кирило Гірняк-Осьмак — президент УГВР, Роман Шухевич-Чупринка — голова Генерального Секретаріату, секретар військових справ УГВР та головний командир УПА, Ростислав Волошин-Павленко — секретар внутрішніх справ УГВР.

Дати, обставини та місця їх смерті відомі. Вислухали ми також привітання-благословення голови Української Католицької Церкви патріарха Йосифа. "Дорогою і великою" називає він сорокову річницю створення УГВР і гідною пошани, подиву "на славу тих, що трудилися і вмирали за нашу волю...". Важливе це свідчення, документ історичного значення, подібно як послання дворічної давности з нагоди 40-річчя створення Української повстанської армії. Важливі ті документи тому, що вони є свідченням не тільки великої людини-патріота, але водночас свідченням ісповідника віри і в'язня Христа ради, свідчення найвищого морального авторитету, яким була в Русі-Україні впродовж нашого тисячоліття Христова Церква. В своєму письмі-привітанні для вас, дорога українська громадо, кличе цей в'язень-ісповідник: "Нехай уцілілі пам'ятки, документи і *живі свідки* промовлять до нас усіх в цю важливу річницю...".

Я належу до тих свідків. Не так у сьогодні прийнятому юридичному розумінні поняття "свідок", що дивиться на події, які пролітають перед його очима, занотовує й запам'ятовує їх, а радше у християнському розумінні, як це записано в Апостольських Діяннях: "І будете мені свідками в Єрусалимі, Юдеї й Самарії, і аж до краю землі..." (Ді 1,8), тобто свідок, що сам є учасником подій, плыве з ними й переживає їх, перебуває в гущі людей, співтворцями діянь і подій. Таких свідків у цій новій епосі силасилення Деякі з них, найдостойніші, які заслужили, щоб бути золотими літерами вписаними як не в аналах, то в пам'яті прийдешніх поколінь українського народу, це відомі й невідомі члени зорганізованого українського підпілля, трудівники в різних

ділянках багатогранного життя народу — церковного, громадського, наукового, — а, зокрема, у служінні зі зброєю в руках в лавах Української повстанської армії. Багато, багато тих свідків немає вже між живими... Інші свідки — це ті, що лишилися в живих.

Отож, як свідок подій і діянь, що поклали основу для створення УГВР в липні 1944 року, схарактеризую цей період часу словами Сл. Б. митрополита Андрея. Слова ці записані в першому його посланні "До Духовенства" в вересні 1939 року, зараз після того, як більшовики зайняли західноукраїнські землі: "Обернулася, — каже митрополит, — картка історії, настала нова епоха...".

Це була справді нова епоха, неподібна до попередніх, ще таких недавніх. Подібність двох коротких "епох" війни, що йшли одна за одною, з війнами, що мали коротку перерву, хіба в тому, що обі були жорстокою війною. Але як же подібні вони між собою! На арену цієї *нової епохи* з'явилися нові імперіяльні потуги, з нечуваними дотепер тоталітарними системами, сповнені погорди до людини та її Божих і людських прав, погорди до всього, що в свідомості людини вважалось святим, ненависти до Творця все-світу — Бога, якому виповіджено війну, щоб ім'я Його вирвати із вселюдської свідомости, щоб перетворити вільну людину, людину думки та почуттів і цілі народи в бездушних рабів своїх нелюдських доктрин. Ця *нова епоха* ще не закінчена. В цю епоху ми живемо. Вона триває. На початку цієї нової епохи відбувався процес, що привів до її народження.

Як у природньому житті людини, де народження нової людської істоти — це завершення повільного процесу зародження, росту, дозрівання, так само народження нового твору-установи суспільно-громадського, політичного, національного, державного характеру — це завершення довшого процесу дозрівання і осмислення. Ніщо не родиться, не постає ні з чого, а життя народу — це античний театр з його "deus ex machina".

Цей первісний процес народження УГВР звичайно називають її генезею. Вона склалася з таких різних елементів, як жива ще свідомість давнього і ще свіжого недавнього минулого українського народу в молодому українському поколінні, свідомість змагань за своє визволення з чужого ним володіння і за побудову власної суверенної держави; дальше — важкий, гнітючий досвід підневільного життя під чужим володінням, пережиття гнобительської соціальної несправедливості, нищення української культури, її історичних пам'яток, експлуатація скарбів української землі і її населення ~~тешо~~. Все це — речі загальновідомі, і про все те говорять основоположні документи Української Головної Визвольної Ради і статті у підпільних виданнях, писані свідками-

учасниками підпільної боротьби воєнних і післявоєнних років. Тому цілком природно, що УГВР нав'язує визвольну боротьбу Нової епохи до ще свіжого у пам'яті живих, до недавнього минулого українського народу, пригадуючи його: "Український Народ! Революційним зривом, зброєю своїх найкращих синів Ти здвигнув у 1917-18-их роках на руїнах тогочасних імперіалізмів, що Тебе віками поневолювали, ХРАМ ВОЛІ — Українську Державу!" Це слова Універсалу УГВР. На Україні цей універсал широко розповсюджували, розліплювали, кольпортували в тисячах примірників, переписували і передавали з рук у руки. Я говорю це як свідок. А за межами України, хоч його сюди й принесли "посланці з України", його промовчано, призабуто... Така вже доля рідної батьківщини! Чим довша відстань, часова і простірна, тим скоріше зникає пам'ять, вивітрює свідомість про неї та її змагання.

Тому стверджую на цьому місці: були не тільки Універсали I-IV в 1917 р. й далі. Був ще Універсал УГВР в нову добу наших визвольних змагань року Божого 1944-ого. Є *тяглість* у нашій боротьбі за наш храм волі! Маючи на увазі цю тяглість боротьби, Збір УГВР визнав своєю основною програмовою ідеєю "збереження життя нації, національної єдності й культури", бо це "перша і найвища ціль кожного здорового національного організму", а "головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації та добробуту її громадян" мала бути "національна суверенна держава", як про це говориться в Платформі УГВР. *у становленні* *мовит 6 с. 9*

Попередили народження УГВР ще й інші ідейно-творчі процеси й фактори, до яких зараховую: зустріч молодого українського покоління східних і західних українських земель, покоління, що виростало в різних системах країн-поневолювачів. Ця зустріч була плідною... Велику роль в генезі УГВР зіграв її динамічний ріст, коли у визвольну боротьбу включалися широкі маси українського населення, що морально й матеріально спішили з поміччю підпільним революційним організаціям. А вже безпосереднім поштовхом і просто вимогою створення всенаціонального керівництва визвольною боротьбою було виникнення УПА, яка з початкових самооборонних бойових відділів стала збройним рам'ям усього народу, всенародною армією, складеною з добровільців без уваги на їх вужчі політичні переконання. Тому наскрізь логічно, що ініціативу до остаточного завершення народження УГВР взяла в свої руки Українська повстанська армія, як це стверджено в Платформі УГВР.

Це й є коротко зібрані основні генетичні елементи у створенні УГВР, які виникали з оцінки й вимог становища в Україні. Це елементи внутрішньо-політичного характеру.

Не менш важливими були генетичні елементи зовнішньо-

політичного характеру. Українські землі були ареною жорстокої боротьби чужих і ворожих Україні сил. Голосу справжньої волі українського народу не було. Його придушено. Україна була відтята від західного світу. Треба було пробивати вікно у цей світ, щоб він довідався про дійсне становище й неспотворену волю українського народу. Треба було налагодити взаємини з найближчими сусідами-народом, з яких деякі, як мадяри й румуни, були союзниками гітлерівської Німеччини, інші, як поляки, у війні з нею. А всі вони, разом із більшовицькою Москвою, ділилися українською землею і оволодівали нею. Та доля мінлива: з перебігом війни і ці народи почали прозрівати, побачивши, що самі у вирі війни стають тільки сліпим знаряддям, опорою й жертвою імперіалістичних домагань головних учасників війни. Хоч становище цих народів-сусідів було краще, вони мали свої суверенні держави та свої уряди, але з перспективи майбутнього воно так само було загрозливе. Не диво, що вони, зіткнувшись з динамічним українським визвольним рухом, почали шукати зближення з керівництвом підпільною боротьбою та замирення з українським народом, їхнім сусідом. З другого боку, таке зближення й замирення було в українському інтересі.

І так почалися серйозні, закриті від гітлерівської Німеччини і більшовицької Москви, таємні розмови, спочатку на нижчих, а від серпня 1943 р. — на найвищих щаблях представництв народів-сусідів.

Як працівник Референтури зовнішніх зв'язків у Проводі ОУН до липня 1944 р., а потім в Генеральному Секретаріаті Закордонних справ УГВР, я брав участь або як член, або як керівник української делегації, в розмовах з поляками, мадярами, румунами. Місцями розмов були: Львів, Будапешт, Чернівці, Яси, Кишинів. Вислідом розмов були усні й письмові домовлення на час воєнних дій і після війни... Як живий свідок цих зовнішньополітичних діянь українського визвольного підпілля, стверджую, що сторони, з якими ведено розмови, бажали договориюватися тільки з найвищим загальнонаціональним українським керівництвом. Таке становище просто диктувало потребу докласти всіх зусиль, щоб досягти погодженості. З перспективи можливостей посилення зовнішньополітичної роботи цей саме аспект став одним із дуже важливих генетичних елементів в народженні УГВР.

Додам тут, що праця на цьому відтинку наших змагань з різних причин ще дотепер не є належно досліджена і тому мало відома заінтересованим українським колам. Для мене ця праця була однією з найцікавіших, сповнена переживань, болючих і радісних, і не без несподіваних пригод. Вона, ця праця, була можлива лише тому, що основи для неї заклали не вишколені дипломати, але ті тисячі синів і дочок української землі,

які тяжкою працею, боротьбою й жертвою свого життя закладали твердий фундамент у будівлю Української Самостійної Соборної Держави. Це була справжня опора на невичерпні здорові сили всього народу. Без таких сил всяка дипломатія несерйозна і у висліді небезпечна, бо веде до вислугування стороннім чужим силам.

Хотілося б додати ще одну річ. Ведучи розмови з чужими сторонами в імені єдиного, відповідального за визвольну боротьбу керівництва і вимагаючи від договірної сторони визнати його, ми бажали виключити також різні прояви анархізму та отаманії у визвольній боротьбі, прояви, які виникають у хаосі воєнних подій і яким зручно оперує ворог. Багато роздумував я над нашим минулим. Мій український народ боровся ввесь час за самостійність, за суверенність, за державність... Але Москва спотворювала боротьбу українського народу. Вторувала їй у тому і Польща. Вони звели нашу боротьбу до козаччини, гайдамаччини, мазепинства і петлюрівщини, пригортали до себе або відштовхували мазепинців і петлюрівців. Не було інакше і в роки Другої світової війни. В очах ворога були лише бульбівці, мельниківці, бандерівці... Хоч як дорогі нам можуть бути постаті нашого давнішого і ще недавнього минулого, під іменем яких боровся у свій час український народ, я все таки дозволю собі сказати "ceterum censeo", бо не можу позбутися думки, що за тим усім криється ворожий підступ знецінити й спотворити боротьбу всього українського народу. Для ворога не існує українець, що боровся в лавах Армії УНР чи в УГА, не існує українець в кадрах ОУН, не існує українець в лавах Української повстанської армії. Для ворога всі вони учасники банд, фашисти, націоналісти... Отож "caveant consules"...

Це й є головні елементи народження Української Головної Визвольної Ради. Вони тісно пов'язані з *постанням і народженням суверенної української державности*.

Був я живим свідком цього і як свідок подав на початку мого слова метрику-свідоцтво про народження УГВР.

Звичайно, свідоцтво народження дитини з сухими датами, небагато каже про саму дитину. Тому подам до кількох сухих дат уточнення, щоб засвідчити про "дитину". Хто вона? Це — УГВР. Бо ворог вириває цю сторінку, а свої забувають. При народженні УГВР в липні 1944 р. не дзвонили ні Свято-Юрські, ні Свято-Софійські дзвони, не було багатотисячного здвигу народу, не було святкових промов, не майорили на вітрі синьо-жовті національні прапори...

А втім була під нашими ногами тверда українська земля, був ліс українських Карпатських гір, співали пісню ці ліси, полонини, пагорбки і гори, шелестіло листя дерев. І була лісничівка, неначе Віфлеємський вертеп... Великі ідеї часто родяться не в палатах, не

на місцях велелюдних! І були при її народженні не князі, не володарі, а діти української землі, наче ті віфлеємські пастушки. Вони раділи народженню "дитини". Раділи також ті, що виносили й осмислили цю дитину, бо в більшості й вони були юнаками-младенцями, молодим українським поколінням! Сьогодні я вдячний Господу Богу, що був свідком чудодійного народження УГВР, *дитини нової епохи наших визвольних змагань!* Дякуючи, молюся словами Євангелія від Луки (10,21): "Ісповідую Тобі, Отче, Господи неба і землі, що Ти закрив це від мудрих і розумних світу і відкрив МЛАДЕНЦЯМ!"

Як же я бачу саму УГВР?

Після липня 1944 р. вороги українського народу, тоталітарні імперіялістичні потуги, мусіли вести війну не проти якоїсь менш чи більш зорганізованої групи підпільників-повстанців, але проти всього українського народу, у своїй структурі і формі зорганізованого по-державницьки і керованого по-державницьки створеним керівництвом. Вела війну російсько-більшовицька держава-імперія проти української держави, що в підпіллі існувала й діяла з усіма її державними органами. Це унікальний феномен у визвольних рухах; унікальний ще й тому, що його керівництво діяло і, згідно зі своїм устроєм, зобов'язане було залишитися з народом на Україні. Виключалося діяння керівництва поза Україною. Хоч УГВР зі своїми органами, зі своєю платформою, наче основним законом-конституцією, була нібито суверенним, підпільним державним правлінням чи урядом, сама вона вважала себе тимчасовою установою, до часу відновлення української держави і встановлення її органів верховної державної влади. В цьому у бачу вияв великої моральної чесноти надхненників і співторців УГВР, чесноти, що виключає егоїзм та егоцентризм, владолюбство, які лише розбивають здоровий національний організм.

Після майже одного десятиліття органи УГВР перестали діяти в Україні. Вони стали жертвою жорстокого ворога, більшовицької Москви. Проте УГВР не вмерла. Вона збережеться у свідомості грядущих поколінь українського народу! Збережеться її ідейна спадщина не як якась, у своїх деталях непорушна доктрина-догма, але як *заповіт-орієнтир!*

Тому, ~~відзначаючи~~ сьогодні народження УГВР на порозі нової, ще не завершеної епохи, не співаємо їй похоронних пісень, не ридаємо! Ми радіємо, що наш український народ дарував українській землі цю дитину! Вітаємо в рік народження УГВР її велику *спадщину!* Вшануймо УГВР бадьорими мистецькими піснями, музикою, вшануймо УГВР ювілейним концертом! Дякую!

НА ЛІСНИЧІВЦІ В СОРОК ЧЕТВЕРТОМУ

Роман Галібей

Під кінець червня 1944 р. мене організаційно пов'язали з членом проводу ОУН Дарією Ребет, від якої я одержав доручення провести технічну підготову до Першого збору Української Головної Визвольної Ради.

У колах ОУН та УПА, серед яких я обертася, говорили про спроби творення всеукраїнської надбудови підпілля, і тому я нетерпеливо очікував якоїсь акції в тому напрямі. Для мене не було сумніву, що підпільно-визвольні дії в Україні переростали спроможності ОУН.

Тому я прийняв доручення з ентузіазмом, хоч, беручи до уваги обмежений час, побоювався, чи зможу це завдання гідно виконати. Мене повідомили, що місцеві клітини ОУН на Самбірщині вже проводять потрібну роботу. Моїм завданням було перевірити все докладно й заповнити евентуальні прогалини. Треба було зорганізувати місце для наради і три-чотириденний побут для приблизно тридцяти осіб, подбавши про приміщення, нічліг, прохарчування, санітарні умови, зв'язок і, найважливіше, безпеку учасників. Мушу також сказати й про те, що мені тоді було також відомо, що в 1943 році міжнаціональні політичні наради, ініційовані ОУН, зазнавали наскоків німецьких органів безпеки.

Мені дали записки до окружного Самбірської округи ОУН та до частин УПА, розташованих у цій окрузі. Записки давали мені майже необмежені повноваження. До моєї диспозиції передано цілий апарат Самбірської округи ОУН і частин УПА, що оперували в тому районі.

У той час я діяв ще напівлегально. Щоб заощадити час, я не скористався зв'язковою лінією, що в основному була безпечною, а поїхав залізницею, безпосередньо до знаного мені зв'язкового пункту в Бусовиську. Там я стрінувся з окружним Борисом, який прийняв мене холодно, але з респектом. Вже після перших слів нашої розмови, я дістав ураження, що моє завдання не буде таке трудне, як я побоювався.

— Майже все є приготоване, — запевняв мене Борис. — Завтра поїдемо на лісничівку і на власні очі переконаєтесь.

На другий день ми поїхали до Недільної, а звідти — через зв'язковий пункт — до лісничівки, що мала бути місцем наради УГВР.

Місце для збору було пригоже. За селом простягалася розлоге узбіччя, а в долині починався лісовий масив. На самому

початку лісу, мов би в просторому парку, стояла гарна велика, але незамешкана лісничівка з усіми господарськими приміщеннями.

На місці я побачив кілька осіб, які розставляли ліжка з тих, що вживаються у військово-польових шпиталях. Постільна білизна та простирадла були приготовані й не викликали жадного застереження. Коротка інспекція кухні виявила достаток попередньо заготовлених харчів, крім свіжого м'яса, на доставку якого ще був час.

Тут нас почастивали смачним обідом. Після обіду, я почав приготувати список предметів господарсько-адміністраційних потреб, пов'язаних із збором, починаючи від олівців і паперу та кінчаючи чарками для доброго німецького вина, яке окружний десь роздобув і з гордістю мені показував. У цьому мені багато допомагав господарський референт району, який саме був у лісничівці, бо, правду кажучи, мій досвід у господарсько-харчувальній ділянці був мінімальний. Список допоміг мені дуже добре ознайомитися з тим, що вже було підготоване, а доповнення прогалин не вимагало великого зусилля. Тому я був переконаний, що господарська референтура за кілька днів з тим упорається. Перевірка списку напередодні збору підтвердила мої сподівання, й не лише я, але й учасники збору висловлювали своє задоволення.

Більше часу зате я присвятив справі організування безпеки та забезпечення порядку. Тут я мав далеко більше досвіду і тому підходив до всього скрупульозніше. Крім того, мій досвід у підпіллі підказував мені на кожну функцію бодай ще одну альтернативу. Підпілля не є природним організмом. Навіть найкращі пляни провалювалися, часто навіть катастрофічно, через дрібні недоліки, якщо не можна було швидко й добре відновити "розірвану ланку в ланцюгу".

Найбільш турбувало мене те, що всі учасники збору мали зголошуватися в одному зв'язковому пункті. На жаль, з огляду на обмежений час, цього вже не можна було змінити. Щоб забезпечити себе від "випадку" або несподіваного наскоку на зв'язковий пункт, я виготовив плян (якби виникла потреба або небезпека), згідно з яким у день приїзду учасників члени місцевої станиці мали перехоплювати всіх позамісцевих осіб і доставляти їх у певні пункти, з яких після перевірки можна було дістатися або до лісничівки, або на інші евакуаційні пункти. На щастя, плян ніколи не був проведений в життя, лише станиця була в стані частинної готовости на протязі кільканадцяти годин.

Хоч ми встановили дві окремі траси проїзду до лісничівки, головна й найвигідніша дорога вела через відкрите узгір'я, яким і я туди також проїздив. За цією дорогою можна було досить вигідно стежити здалека. Щоб не збуджувати підозріння, я зразу

обмежив зв'язковий рух виключно до нічних годин. Я рівнож планував проїзд учасників збору у лісничівку в вечірні години, даючи їм змогу перебути до вечора у кількох перехідно-відпочинкових домах.

На жаль, "вища влада" перемішала мені мої пляни тим, що не додержувалася встановленого порядку і частинно розконспірувала факт скликання "якихось нарад". Причина полягала в тому, що багато керівних членів ОУН оберталося в той час на теренах, вільних від німецької влади, і, мимохіть набираючи почуття релятивної безпеки, чимало "грішили" проти засад конспірації, діючи і порушуючи її доволі відкрито. Я, натомість, більшість часу перебував у Львові, де наявність німецької влади та активного польського підпілля держали мене в стані постійної готовності и змушували досить чітко додержуватися правил конспірації.

За ці "гріхи" довелося клітинам ОУН пізніше, за більшовицької окупації, платити поважну данину.

Охорона Збору УГВР була в руках трьох сотень УПА. На жаль, ані назви сотень, ані імена їхніх командирів не залишилися в моїй пам'яті.

Перша сотня була розміщена в лісі, яких півтора кілометра від лісничівки. Там стояла порожня сторожівка, і в ній квартирувала команда сотні. Рядові вояки розташувалися в будинку, що давніше служив складом для дошок. Сотнею командував колишній поручник польської армії, який рівнож виконував і функції курінного, хоч, як я розумів, сотні діяли доволі самостійно. Командир, хоч і не член ОУН, уже з перших днів творення УПА долучився до її лав і виконував свої функції з великим ентузіазмом і вдоволенням. Сотня складалася із 80 чоловік і була добре обмундирована та озброєна. Вона мала за собою певний досвід бойових дій.

Друга й третя сотні мали приблизно по 60 вояків. Вони були недавно сформовані і все ще проходили вишкіл. Серед них було доволі багато колишніх членів української допоміжної поліції, які тоді досить численно переходили в підпілля. Обі сотні були перекинуті з інших районів округи й тимчасово перебували в лісі, у віддаленні яких двох кілометрів, у примітивно збудованих колибах для охорони від дощу.

Після перевірки частин ми опрацювали плян охорони. Першу сотню переведено безпосередньо до лісничівки. Вона розмістилася в господарських приміщеннях лісничівки й мала нести основну охорону Збору. Другу сотню переведено на місце першої, і вона охороняла лісничівку від півночі та північного сходу. Третя сотня залишилася на своєму місці та мала охороняти в південно-східньому напрямі. Кожна сотня виставляла цілу лаву заслонів так, що фактично учасники Збору були під охороною подвійного пере-

тину вояків УПА. У Недільній був також самооборонний куш, яких 20 чоловік, що під час Збору були переведені в стан готовости, і мали творити першу охорону з боку села.

Телефонічний зв'язок був встановлений між першою й другою сотнею та між контрольним пунктом на краю села й заслони на краю лісу, коло лісничівки.

Зв'язок з третьою сотнею вдержувано виключно за допомогою гінців на конях. На лісничівці було також кілька коней, як не помиляюся, з возами для перевозу учасників у разі евакуації. Три окремі траси евакуації були призначені на випадок небезпеки, і кожна сотня відповідала за охорону однієї з них.

Станиці ОУН в довколишніх селах мали звичайним зв'язком повідомити округу про рух якихнебудь військових частин поблизу.

Пляни треба було провести в життя та перевірити на практиці. Поїздки до деяких станиць, встановлення зв'язку, пробна тривога тощо, забрали в мене кілька днів часу. Я вже не мав часу вертатися до Львова й залишився на лісничівці.

— Ви, друже, забагато журитеся, — повторював кілька разів Борис. — Все буде в порядку. Ми контролюємо великий терен довкола, і не буде ніякої несподіванки.

Сьогодні мушу визнати, що все, дійсно, пройшло дуже успішно і без турбот. Тільки раз частини УПА під час нарад затримали двох жінок і одного мужчину, які, мабуть, вибравшись шукати суниць, наскочили на охорону УПА. Після закінчення нарад їх відпустили додому.

Я, очевидно, не брав участі в нарадах УГВР, але мав маленьку надію, що, будучи на місці нарад, матиму змогу почути хоч кілька доповідей. Мене, правду казати, політичні питання інтересували більше, ніж технічний бік справи. Одначе, ранком першого дня нарад, я дістав нове доручення. Один із членів УГВР не приїхав на наради і я, одержавши листа до нього (мабуть, від Лева Шанковського), мав поїхати до Стрия і запропонувати йому ескорт на наради.

Ще того самого дня я дістався залізницею до Стрия. Одначе, професор Н.Н. не виявив охоти їхати. Відмовлявся хворобою. Я, одначе, в розмові з ним відчув нотки недовіря та побоювання.

Зворотне залізничне сполучення було не вигідне, і я, переночувавши десь на залізничному двірці, повернувся в лісничівку щойно на другий день увечері.

Мабуть ще того самого вечора я був свідком зустрічі членів УГВР із сотнею УПА. Стрільці розпочали невеличку ватру. Хтось сказав коротку промову, хтось поділився спомином про бій з більшовицькими партизанами, і врешті зустріччю заволоділа українська пісня. Співали всі, спочатку повстанських пісень, а далі тужливих, народних. Один із учасників Збору розвеселив усіх

повстанськими частушками з центральних земель України.

Ніколи не забуду цієї ватри.

Три елементи української самостійної держави, себто: територія, вільна від окупанта, верховна влада та її опора — українське військо — були тоді для мене такими реальними як ніколи перед тим, ані опісля в моєму житті. Мрії моєї молодости, хоч на коротку хвилину, здійснювалися.

ФІЛОСОФІЯ, ПОЛІТИКА
ТА ПОЛІТИКА У ФІЛОСОФІЇ
(Огляд *Філософської думки* за 1970-1979 роки)

Богдан Витвицький

Для людини, що дістала філософську освіту на Заході і обізнаність якої з марксизмом базується радше на знанні творів самого Карла Маркса, ніж творів його радянських поклонників, перше ширше знайомство з радянською філософською літературою буде, мабуть, винятковим пережиттям.

Найбільше вражає не так політична й філософська відмінність у перспективі між, скажімо, англо-американською та радянською філософською літературою, бо цього, очевидно, можна сподіватися, як радше неймовірна нерівність того, що пускається в обіг як професійна радянська філософська література, тобто того, що дістається на сторінки такого журналу, як *Філософська думка*. Ця нерівність якості впадає в очі, бо вона дуже вже разюча та ще й тому, що читачеві треба вдаватися до міркувань, які не мають нічого спільного зі, скажімо, інтелектуальними здібностями чи педагогічними позиціями та негативами в намаганні зрозуміти, як така якісна нерівність взагалі можлива. Якби статті, вміщені в *Філософській думці* впродовж десятиліття, були одностайно слабкі, можна було б міркувати, що, в протигагу до західних суспільств, де існує свобода вибору, радянське суспільство, можливо, посилає всіх своїх ліпших теоретиків студіювати фізику й математику, а не філософію. Або може сама система навчання філософії в Радянському Союзі є жахливо примітивна. Але як тоді пояснити містерію, що там час від часу зустрічаються статті, що показують філософську грамотність, витонченість і аналітичну здібність, не гіршу, ніж в авторів статей, друкованих у відповідних західних філософських журналах, які виходять поміж статтями, написаними на рівні, якого посоромився б добрий студент-початківець філософії?

Богдан Витвицький захистив докторську дисертацію з філософії при Колумбійському університеті; автор книжки *The Other Holocaust*.

Як це стає ясно після вивчення літератури *Філософської думки*, радянська філософія є продуктом взаємозв'язку між політикою та філософією. Точніше, це продукт безконечної, як виглядає, боротьби між політикою, що намагається спотворювати і тим самим підкорити собі філософію — це найтривкіше й найтеоретичніше зусилля правдиво інтерпретувати й вияснювати людський життєвий досвід — і намаганням філософії опиратися розкладницькому впливові політики. У жаргоні філософії Радянської України все те обертається довкола проблеми *партійності* або ставлення вільної думки до того, що правильним вважає партія. Проблема *партійності*, ця центральна тема, що успішно опирається всій радянській філософії, домінує в ній і одночасно пантеличить її, є в свою чергу кінцевим продуктом або серйозного непорозуміння Маркса з боку його послідовників, або важливою помилкою, яку можна приписати самому Марксові.

Уміння встановити правду

Уже ранні філософи усвідомлювали, що підказуваний нам здоровим розумом погляд, що можна встановити правдивість даного переконання, просто порівнюючи його з нашим безпосереднім досвідом, хоч очевидно є дуже корисним як практичне життєве правило, не може нас задовольнити як формальний принцип визначення правдивості. Це стає ясно, коли взяти до уваги, що навіть у щоденному житті безпосередній досвід не завжди заслуговує на довір'я. Найпряміший кий, частково занурений у воду, видається нам скривленим, хоч, очевидно, таким він не є.

Труднощі у встановленні критеріїв правдивості переконань, що стосуються речей багато менше доступних і абстрактніших, ніж дерев'яні кий, таких як теорії історичних процесів чи фізичні теорії, куди більші. Кий можна витягнути з води і переконатися, що він насправді є цілком прямий. Натомість теоретичні гіпотези, наукові теорії та подібне, на жаль, не можна так легко дослідити подібним способом.

Значна частина сучасної філософії (яка, як прийнято вважати, почалася з Декарта) займається проблемами пізнання і правди. В чому суть і де межі людського пізнання? В чому суть правди? (Не в сенсі якоїсь найвищої правди, а в сенсі вибору критеріїв чи визначників правди). На жаль, хоч Маркс і говорить, між іншим, дещо цікаве та контroversійне як про суть ідей, так і про їхню правдивість чи помилковість, ці питання ніколи не були об'єктом його основного зацікавлення, і у своїх творах він ніде не дав систематичної розробки своїх поглядів на цю проблему. Тому доводиться реконструювати його погляди на цю тему з різно-

рідних уривків, узятих з різних текстів, хоч, імовірно, найважливішим джерелом цього може бути одна досить рання праця, співавтором якої поруч з Марксом був Фрідріх Енгельс, що має заголовок *Німецька ідеологія*. У цій праці, як і в інших творах, Марксові твердження віддзеркалюють його погляд, який він у стислій формі підсумував у своєму широковідомому вислові, що не свідомість визначає буття, а, радше, буття визначає свідомість. Тим Маркс хотів сказати, що характер панівних ідей культури, тобто тих, що стосуються до релігії, філософії, права, мистецтва тощо, визначається характером взаємозв'язків між суспільними класами в цьому суспільстві, які в свою чергу визначаються типом економічних стосунків у цьому суспільстві. Далі Маркс твердив, що буржуазні філософи, теоретики, письменники тощо свідомо чи несвідомо, але все ж систематично, спотворювали дійсність у своїх чи в інших культурних витворах, щоб допомогти стабілізації наявного економічного устрою, з якого їхня класа найбільше користала. Ці здогадні перекинуття реальності в усьому її культурному обширі, спричинені релігією, буржуазною філософією, юстицією, економічною теорією тощо, Маркс називав "фальшивою свідомістю". Себе самого Маркс бачив як теоретика, представника робітничої класи, як викривача фальшивок і перекинутень буржуазних теоретиків і відкривача правдивого образу суспільно-економічних і політичних проблем в окремих суспільствах і в усьому світі.

Погляд, що індивідуальне становище людини в історії чи класі або її заняття може впливати чи впливає і може викривляти чи викривлює теоретичне світосприймання людини не був новий. На два століття раніше англійський філософ Френсіс Бейкон висловив подібну думку в своїй теорії "ідолів". Відмінним у Марксовій тезі про фальшиву свідомість, яка мала б характеризувати спосіб думання деяких клас, було те, що він уживав її у відкрито політичному контексті і користувався єдиним принципом в спробі вияснити й дискредитувати певну кількість нібито помилкових і обманних теорій і переконань, витворених релігією і т. зв. буржуазною філософією, правом, мистецтвом і соціологією.

Маркс природно вірив, що його власні соціально-економічні і політичні теорії були правильні, а ті, що їх він критикував і атакував, були помилкові. Однак, не є незвичайним для будь-кого з нас бути переконаним в правильності власних поглядів, хоч очевидно, таке переконання саме в собі не може їх зробити правильними. Виникає цікаве й важливе питання, яке нам приймати рішення поміж конкурентними й часто суперечними теоріями про суспільство, історію, чи будь-що інше, вживаючи якогось раціонального об'єктивного способу, за яким не треба було б вдаватися до насильного накидування свого погляду іншим за допомогою

сили, що впливає з дула рушниці. Хоч немає простої формули, яка визначала б обґрунтованість даної теорії, все ж упродовж століть у філософії природознавства витворилося розуміння, що обґрунтованість чи необґрунтованість теорій визначається шляхом поступового міжсуб'єктивного зв'язування їх з досвідом. Практично це значить, що коли, наприклад, у фізиці, один фізик запропонує якусь теорію, її остаточно визнають обґрунтованою лише тоді, коли певне число інших фізиків успішно проведе експерименти, які можуть довести обґрунтованість тієї теорії. Описану процедуру можна назвати стандартним методом ствердження обґрунтованості й наріжним каменем природознавства.

Яку ж методу Маркс запропонував чи на яку збирався покластися, щоб виправдати свої власні теорії? На жаль, він ніколи не ставив цього питання прямо. І все ж є досить доказів на те, що він міг мати на думці в цьому питанні, щоб виправдати сформулювання певного припущення. А ті докази переконливо підказують думку про те, що Маркс не лише вважав себе соціологом і філософом в ортодоксальному значенні цих термінів, але що він також вповні приймав стандартну методу ствердження обґрунтованості теорій. В своїх ранніх працях, таких як *Німецька ідеологія*, і також у пізніших, таких як *Kanımam*, Маркс нагадує читачеві, що до наукового дослідження немає шляхів навпростець. У *Німецькій ідеології* Маркс стверджує кілька разів, що гіпотези, сформульовані про будь-який аспект соціальної дійсності, мусять мати підтримку емпіричного досвіду. У передмові та післямові до першого тому *Kanımamu* Маркс цілком чітко виявляє свою найвищу пошану до методів і процедур наявних природничих наук. І він чітко стверджує своє власне підпорядкування стандартним методам ствердження дійсності, пишучи: "Я вітаю кожний погляд, що базується на науковій критиці".¹

Встановити Марксів погляд у цьому питанні так важливо тому, що без нього легко було б помилитися у визначенні суті Марксової мови про фальшиву свідомість — вихідне поняття того, що згодом розвинулося у принцип *партійності*. Хоч Маркс нерідко вдавався до демагогії, він ніколи не писав, що класова ознака може бути критерієм обґрунтованості. Беручи до уваги докази його абсолютної відданості ортодоксальним нормам та практичному функціонуванню наявного природознавства, ми можемо зовсім раціонально зробити висновок, що, на думку Маркса, погляди чи теорії, без огляду на класову приналежність їх авторів чи осіб, що їх пропонують, треба оцінювати щодо їхньої обґрунтованості тим

1. Karl Marx, *Das Kapital*, т. 1, ред. Ф. Енгельс (Нью-Йорк: International Publishers, 1967), стор. 11.

самим звичайним способом, якого для них уживаємо в природознавстві. Усяка мова про їхній класовий характер може стосуватися тільки вияснення того, чому люди, що належать до якоїсь класи чи виступають в її інтересах, приходять до правильних чи помилкових поглядів. Вона не може стосуватися оцінки того, чи дані погляди або теорії є правильні або помилкові.

Маркс висловив погляд, що з прогресом історії ті теоретики, що говорили в інтересах нових соціальних клас, що виходили на арену, повинні б скоріше мати рацію у своєму теоретизуванні, тому що вони повинні б мати нахил репрезентувати визнання справжніх соціальних, економічних і політичних процесів, що саме й розгортаються. Ще раз підкреслимо, що цю думку, правдоподібно, не можна вживати як свого роду принцип непомилковості, який диктував би, що пролетарські теоретики автоматично мали рацію, а буржуазні помилялися. Як показує Марксова велика пошана до деяких класичних економічних теоретиків, яких він одночасно нещадно критикував, для прикладу до Сміта та Рікардо, Маркс ніколи не твердив, що правдивість теорії чи погляду можна відкрити шляхом класової аналізи. Він лише вважав, що вірність класі можна вжити для вияснення того, чому деякі теоретики мали погляди, які незалежно і за допомогою звичайного способу ствердження обґрунтованості теорій та поглядів було показано як правильні чи помилкові.

Хоч, як досі було аргументовано, основна маса доказів підтримує тут представлену інтерпретацію Марксового погляду, на жаль, правдою є також і те, що Маркс був недбалий і тому можна помилково вважати, що деякі з його праць наводять на думку, що вірність класі визначає правдивість чи помилковість теорій і поглядів, а не лише вияснює їхню випадковість. Саме тому було раніше запропоновано, що принцип *партійності*, наскільки до нього можна ставитися серйозно з теоретичного погляду, є продуктом докорінно помилкової інтерпретації Марксових робочих припущень про визначення правильності чи неправильності поглядів і теорій. Одначе, якщо тут запропонована інтерпретація Маркса є надто прихильна, а така можливість завжди існує, тоді йому можна закинути грубу філософську помилку недосить чіткого й послідовного розрізнення обговорення того, як визначати правдивість або помилковість даної теорії чи погляду, і суперечкою стосовно теорії історичного розвитку про те, чому деякі правдиві або помилкові теорії й погляди постали й вижили.

Попри всю двозначність Марксових писань, її згодом розв'язав Ленін, який, мабуть, мало мав вагень у жертвуванні вимог філософії вимогам політики і який чітко зформулював принцип *партійності*. У простій формі цей принцип зводиться до погляду, що партія, як справжній представник інтересів провідної

прогресивної класи суспільства, пролетаріату, є офіційним і єдиним виразником інтерпретації і застосування діалектичного матеріалізму — марксистсько-ленінського погляду на світ, людське суспільство та історичний розвиток — який Радянський Союз та інші країни — члени його сателітного блоку вважають єдиноправильним.

На практиці принцип *партійності* діє подібно принципу папської непомильності, хоч радянські філософи не перед чим не здержуються, намагаючися довести, що принцип *партійності* має наукову основу, що й не диво, якщо взяти до уваги, що марксизм-ленінізм має великі претенсії на науковість. Але, як це безсумнівно визнавав Маркс (принаймні деколи), а Ленін або не міг або не захотів визнати, справді наукова чи філософська спроба є непартійна. (Це не значить, що природничі науки та філософія не були винайдені чи використовувані для партійних інтересів, тільки що визначення їхньої обґрунтованості чи необґрунтованості може бути непартійне). Офіційна відмова прийняти цей життєвий факт може пояснити, чому радянська філософія творить таку несамовиту мішанину. Деякі філософи приносять філософію в жертву *партійності* і витворюють або жахливу філософію, або псевдофілософію. Інші мають змогу ігнорувати партійність і творити наукову продукцію, яка своєю якістю коливається від посередньої до дуже доброї. А багато з них стараються служити обом богам, часто переконуючися, що остаточно вони не служать жадному.

Питання об'єктивності та справедливого підходу

Виникає питання, чи можуть філософи-немарксистки критикувати чи оцінювати працю марксистських філософів, при чому, справедливо та об'єктивно. Було б наївним і безкорисним приймати, що в будь-якій критичній чи оціночній спробі можна припустити існування свого роду всезнаючого та безстороннього спостерігача, тому що кожний підходить до таких завдань з певними припущеннями, упередженнями тощо. Але одночасно мало є рації у поглядах тих, які вважають, що неможливо оцінювати працю, базовану на низці припущень, яких критик чи оцінювач не поділяє. Адже зовсім ясно, що в філософії, як і в інших дисциплінах, існує набір формальних ознак високої якості, який визначає якість даної праці. Наприклад, логічна послідовність, взаємопов'язаність понять, точність і глибина філософської аналізи, оригінальність і переконливість аргументації — це лише деякі з критеріїв доброї філософії, як марксистської, так і немарксистської.

Прийнявши важливість таких формальних властивостей в оцінці будь-якої філософської праці, повинно бути очевидним, що

великою мірою питання оцінки може бути і є незалежним від питання погодженості. Немарксистський філософ повинен вміти відрізнати добру та погану марксистську філософію, хоч він може й не погоджуватися з поглядами обох, і так само добре повинен вміти відрізнати добру та погану немарксистську чи антимарксистську філософію, хоч він може однаково погоджуватися з основними припущеннями обох.

Загальна характеристика «Філософської думки»

Філософська думка — це офіційний науковий журнал Українського інституту філософії Академії Наук Української РСР. Хоч в інформації про цей журнал сказано, що його засновано 1927 р., насправді він мав попередника, що виходив під заголовком *Під прапором марксизму*, що почав з'являтися 1927 р., а в 1930-их роках був зліквідований. Так що точніше можна сказати, що сама *Філософська думка* почала виходити в 1969 році.

Журнал виходить у Києві українською мовою шість разів на рік, отже що два місяці. Редакційна колегія в 1970-их роках була досить стабільна, хоч кількісно вона зросла поступово від 12 до 17 осіб. В середньому кожний випуск містить коло 120 сторінок. Поза одним очевидним винятком зміст типового випуску *Філософської думки* побудовано за принципом, подібним до змісту типового американського філософського журналу: наукові статті, короткі зауваження, принагідні звіти з конференцій та постійна секція рецензій книжок. Очевидний виняток становить присутність у багатьох випусках *Філософської думки* передових статей, які мають мало спільного з професійними філософськими питаннями, більше з політичними та ідеологічними партійними проблемами. Будь-які передові статті надзвичайно рідкісні у західніх філософських журналах, а відкрито політичні просто нечувані.

В загальному журнал добре редагований і добре видаваний. Поза одним помітним винятком — перекладами змісту на англійську мову. Випуски журналу фактично вільні від помилок технічного характеру. На жаль і попри всі сподівання, беручи до уваги технічно-редакційну досконалість журналу в цілому, переклади змісту на англійську мову просто жахливі. Виглядає, ніби особи, відповідальні за переклади, мають тільки випадкове ознайомлення з англійською мовою і фактично ніякого знання її філософської термінології. Майже кожний випуск має численні помилки. Те, що по-українському називається взаємозв'язком між "природними й штучними мовами" (і має специфічне значення в філософії), перекладається на англійську мову як "звичайні і спеціальні мови". Якщо в українському тексті говориться "Про

уявну збіжність між суб'єктивним ідеалізмом і наївним реалізмом". у англійському перекладі з того виходить "Про уявне розуміння...". Термін "свідомий" в українській мові перекладається на англійську як "сумлінний", а "соціалістична боротьба" як "соціалістична конкуренція" тощо.

Західній читач *Філософської думки* відразу ж помічає, поміж іншими речами, що обсяг статей, які вважають придатними для публікації в професійному філософському журналі, є нескінченно ширший від статей західного філософського журналу. Це виявляється у двох аспектах. Поперше, як виглядає, редактори журналу, як і редактори інших радянських філософських журналів, або так вважають, або лише змушені робити вигляд, що будь-яка прорадянська чи промарксистсько-ленінська стаття має філософський зміст. Бож як інакше можна пояснити публікацію таких статей фактично в кожному випуску *Філософської думки*? Найбільше дивує той погляд, що будь-яка стаття політичного характеру стає якимсь чином автоматично філософською. Для цього важко навіть уявити собі якесь виправдання, хібащо саме поняття філософії визначати так довільно, що воно втрачає будь-який сенс. Стаття про марксистсько-ленінську концепцію діалектичного матеріалізму — це філософія. Стаття ж про те, що радянська сільськогосподарська продукція зростає тому, що люди так задоволені незрівняним керівництвом партії — філософією не є. Однак, на жаль, саме статті подібного характеру нерідко трапляються на сторінках *Філософської думки*.

Другий аспект, в якому поняття про те, що є і що не є філософське, набагато ширше за радянськими стандартами, і прикладом якого є саме *Філософська думка*, полягає в тому, що там не відчувається чіткої потреби розмежовувати писання чисто емпіричного характеру від писань справді філософських. Так, журнал містить статті про теорію суспільства (що належить до філософії), статті на теми соціологічної теорії (що близько споріднені з філософією) та статті чисто соціологічного (емпіричного) характеру.

Інша помітна властивість *Філософської думки*, що відрізняє її від типового, скажімо, американського, філософського журналу, є частота, з якою журнал містить меморіальні статті та випускає меморіальні числа. Наприклад, весь другий випуск 1970 року (ч. 2) був присвячений святкуванню століття смерті Леніна. Майже половина іншого випуску того ж року була присвячена відзначенню 150-ліття народження Енгельса. Там же можна знайти спеціальні статті, що вшановують пам'ять чи спеціально відзначають усякі події, від 50-ліття створення Радянського Союзу до уродин Сковороди та філософії в Казахстані. Нерідко такі меморіальні статті чи випуски менш цікаві й нижчої якості, ніж

статті в звичайних випусках.

В загальному, статті, що з'явилися у шістдесятьох випусках *Філософської думки* в 1970-их роках, можна поділити на дві загальні категорії — на філософські та нефілософські. Найчастіше статті, що не мали абсолютно ніякого філософського змісту, були панегірики якомусь аспектові радянського суспільства, в яких автори йдуть на все, щоб показати, яке чудове, радісне й успішне в Радянському Союзі є те, про що вони пишуть. Інші нефілософські статті, які можна знайти в журналі, це чистої води емпіричні соціологічні статті, про які вже було згадано вище.

Між статтями, що мають принаймні трохи філософського характеру, найчисленнішими є такі, що обговорюють якийсь аспект теоретичного марксизму-ленінізму, які стосуються до якогось аспекту того, що можна б назвати прикладним марксизмом-ленінізмом, що займаються філософськими проблемами природознавства та вкінці статті, основним призначенням і спрямуванням яких є ідеологічна війна. В журналі доволі багато статей з історії української філософії і достатня кількість статей із загальної історії філософії, як теж статей про навчання філософії. Менше статей з логіки, етики та естетики, а вже дуже рідкісні статті з філософії мови та епістемології, тобто з двох ділянок, які на Заході виявляють величезну живучість. На додаток, в *Філософській думці* можна знайти статті, які або загальнофілософського типу, або які просто важко вкласти в рамки звичайних підвідділів філософії.

Як це не парадоксально, більшість статей з теоретичного марксизму-ленінізму виявляють низьку якість. Тут багато повторень, багато плазування чи то перед Марксом і Енгельсом, чи, найчастіше, перед Леніном; у них мало серйозної аналізи, а вже зовсім рідко можна знайти якусь оригінальну думку. Правда, трапляються статті про той чи інший аспект теоретичного марксизму-ленінізму, що показують справжню аналітичну спроможність чи інтелектуальну проникливість і уяву автора, але такі цікаві статті про Маркса, критичні або співчутливі, загалом можна частіше зустріти в західних філософських журналах.

Статті з ділянки, яку вище було названо "прикладним" марксизмом-ленінізмом, звичайно можна вважати філософськими лише в сенсі походження. Вони звичайно починаються зі ще одного повторення якоїсь Марксової тези, а тоді переходять до опису якогось справжнього чи буцім то справжнього застосування цієї тези до сучасного радянського суспільства. Наприклад, у різних статтях про атеїзм можна звичайно знайти деякі висновки з Марксової теорії про справжню роллю і характер релігії, після яких іде опис того, як успішно крокує атеїзм у Радянському Союзі чи в якійсь його частині. Інакшим типовим прикладом статей, що

вкладаються в категорію прикладного марксизму-ленінізму, є ті, що розглядають якийсь аспект ролі комуністичної партії. Знову ж таки читач переконується, що теоретичний зміст таких статей мізерний і що вони в тому випадку звичайно складаються з Ленінових тверджень про ролі й важливість партії, за якими обов'язково йде похвальне повідомлення про внесок партії в добробут радянського суспільства.

Кілька слів треба тут сказати про місце Леніна в філософії, хоч би тому, що багато в радянській філософії присвячено повторюванню, розгляду та інтерпретації його поглядів. Можна погоджуватися з Марксом і можна з ним не погоджуватися, але незалежно від того, нема сумніву, що Маркс був один з видатних мислителів. Цього не можна сказати про Леніна, не зважаючи на всі радянські претенсії на це. Ленінові великі політичні успіхи не стосуються його філософських зусиль. Фактично коли б не успіх Леніна в очолюванні російської революції, його філософські писання давно вже попали б у добре заслужене забуття, а замість того його вважають світилом радянської філософії.

Хоч Ленін залишив по собі багато писань, небагато з них можна визнати філософськими. Ті, що належать до філософії, як його *Матеріалізм і емпіріокритицизм* та *Філософський записник* — це в основному коментарі чи критика писань інших. Ленінові власні спроби теоретизувати, скажімо, його намагання аналізувати пізнання зовнішнього світу в праці *Матеріалізм і емпіріокритицизм*, часто або наївні, або двозначні, або прямо погано продумані. Саме тому філософи поза межами Радянського Союзу та його бльоку не сприймають серйозно Леніна як філософа. А сам той факт, що радянська філософія мусить поступувати, керуючися засадою, що Ленін — це велике філософське світило, є однією з великих перешкод на її шляху.

Між категоріями статей, репрезентованих у фактично кожному випуску *Філософської думки* тільки ті, що стосуються філософських питань природознавства, були втримані на якісному рівні, що показувало якусь послідовність та інтелектуальну силу. Філософські питання природознавства є істотний підвідділ філософії, що притягував увагу багатьох філософів у цьому столітті. Він включає намагання аналізувати саму суть природознавчого знання в загальному, як і спроби аналізувати методологічні проблеми, що випливають з окремих дисциплін чи їм властиві, скажімо, методологічні проблеми в розвитку теорії еволюції в біології, чи проблеми упорядкування усіх розгалужень теорій квантової механіки в фізиці. Справи загальної філософії природознавства обертаються головню довкола намагань аналізувати характер наукових теорій та довкола їхньої пояснювальної та передбачальної ролі.

Величезний практичний успіх природничих наук і техніки в недавній історії, як також і наукові революції, що виникли в окремих науках, наприклад, заміна Ньютонової механіки Айнштайновою теорією відносності у фізиці, прискорили великий зріст зацікавлення філософськими проблемами природознавства.

Різні причини впливають на загалом вищу філософську вартість статей про філософські проблеми природознавства в порівнянні до статей іншого типу.

Можна вважати, що первісна причина полягає в тому, що філософія природознавства в цілому розвинулася вже після Маркса та Леніна. Це значить, що їхніх тверджень у цій ділянці порівняно мало, в наслідок чого також мало догматичних ідеологічних норм, яких треба дотримуватися, розглядаючи чи аналізуючи філософські проблеми природознавства в радянській філософії. Правдоподібно саме ця свобода дозволяє оперувати на вищому від пересічного рівні філософських писань саме у цьому підвідділі цієї науки. Також радянський згубний досвід з просуванням партійної ідеології в науку, як наприклад, горезвісна історія Трохима Лисенка, мав дуже можливо корисний вплив не лише на ставлення до самих науковців в Радянському Союзі, але також на ставлення до філософії природознавства.

Четверта категорія статей, що часто трапляються в *Філософській думці*, це категорія ідеологічної війни. Більшість випусків журналу містить дві, три, чотири, а то й більше статтей, присвячених ідеологічним нападкам на якісь писання чи чинись діяльність, або просто викривають існування якогось індивіда чи якихсь груп у нерадянському світі. Понад 90 відсотків об'єктів цієї ідеологічної війни знаходяться на Заході, чи то в Сполучених Штатах, чи в Західній Європі. Одначе такі атаки не є виключно спрямовані проти Заходу, оскільки навіть маоїзм попадає під принагідні, але дуже різкі напади.

Трохи дивує те, що найпоказовішою ознакою таких статей є не так їх доктринерство чи навіть лайливий стиль цих нападів, а радше недоречність багатьох з них. Щоб в'яснити, чому багато з тих журнальних атак з категорії ідеологічної війни є недоречні, треба зробити коротке відхилення від теми, повернувшись до філософії Маркса. На початку й у середині 19 ст. провідні особистості в німецькій філософії були ідеалістами — не в етичному, а радше в метафізичному сенсі. Вони вважали, що нематеріальна якість, така як Ідея, Думка, чи може людська духовна суть у християнському сенсі була основним складником дійсності. Очевидно, найвизначнішим німецьким філософом-ідеалістом 19 ст. був Гегель. Частину його системи (діалектику) Маркс присвоїв собі, другій же частині (його ідеалізові) він та Енгельс енергійно противилися. Маркс, як відданий матеріаліст.

також атакував релігію за її "ідеалізм". Таким чином, вістря критики одного з основних Марксових походів було спрямоване проти ідеалізму, як і проти всіх писань, яким Маркс приписував ідеалізм. Іншим центральним об'єктом Марксових атак була, очевидно, буржуазія та все буржуазне. Він теоретизував, що на тому етапі історії саме буржуазія була тією соціально-економічною клясою, що практично и політично домінувала й тому експлуатувала та пригнічувала інші кляси. Через свої свідомі чи підсвідомі своєкорисні спонуки вона також, на думку Маркса, докорінно фальшиво розуміла справжню суть соціальних взаємин і прогрес історії, тобто неминучість повалення буржуазії пролетаріатом. Іншими об'єктами частого засуджування, які впровадив або Маркс, або пізніше Ленін, були націоналізм, імперіялізм, ревізіонізм тощо.

Зовсім поминаючи питання, наскільки Маркс мав рацію, спрямовуючи свої атаки проти ідеалізму чи буржуазії, можна стверджувати, що ці атаки мали свій конкретний об'єкт, бо ідеалізм у часи Маркса справді був сильною філософською течією, і саме тоді також існувала важлива економічна кляса людей, яка мала багато властивостей, що їх Маркс приписував буржуазній клясі.

Курйозним у сучасній радянській філософії, репрезентованої *Філософською думкою*, є не лише те, що вона підтримує Марксові позитивні, як і негативні оцінки та погляди. Вона сліпо наслідує також його оформлення, характер і фразеологію, витворюючи тим самим справжню дивну картину, бож так багато радянської марксистської критики тим самим опиняється в якомусь "викривленні часу". Поняття й категорії, найчастіше вживані в радянській філософській критиці, залишаються тотожні з тими, що їх сто років тому вживав Маркс, тоді коли дійсні об'єкти критики є тепер зовсім відмінні від тих, що їх Маркс критикував. Наприклад, радянська філософія рутинно закидає більшість західньої філософії, що вона є ідеалістична, коли насправді більшість західніх філософів або займають матеріялістичні позиції, або зовсім не зацікавлені в усіх тих дебатах про ідеалізм і матеріялізм. І тому як у першому, так і в другому випадках стандартні звинувачування в ідеалізмі найчастіше безпідставні й недоречні.

Першорядне підтвердження вищесказаного можна знайти у статті "Значення ленінської теорії істини для критики сучасного ідеалізму" (*Філософська думка*, 1974, 1, стор. 22-30). Ціла низка провідних західніх філософів є викрита в ній буцім то як ідеалісти, а між ними Вітгенштайн, Карнап та Шлік. Цей закид ідеалізму має стільки сенсу, як звинувачування футболіста в тому, що він є поганий артист балету. Проте цей закид повністю погоджується з механістичною традицією радянського марксизму розподіляти

філософів за категоріями, за якими А є матеріялісти та Б — ідеалісти, ігноруючи, справді чи удавано, існування категорій В, Г, Г...

Як зауважено у вищезгаданій статті, Вітгенштайн займався головню мовою та проблемою її функціонування. Одначе його зацікавлення були головню спрямовані до питання, як мова відображує дійсність, а не до питання суті цієї дійсности. Тобто він не займав жадного становища в суперечці між ідеалізмом і матеріялізмом. Що гірше, автор статті М. Верніков встигає в двох лише абзацах статті ввести читача в оману в трьох важливих питаннях, чи то через безцеремонне нехтування точности, чи просто через неучтво. Поперше, він наводить заввагу із вступу, який Бертран Рассел написав до праці Вітгенштайна *Tractatus* і в якому Рассел намагається схарактеризувати зміст цього твору. Але Верніков не згадує того відомого факту, що Вітгенштайн відмежувався від цього вступу, вважаючи, що його приятель Рассел зовсім не зрозумів суті його праці. Подруге, Верніков наводить Вітгенштайнів афоризм про лазіння по драбині та підтягання драбини за собою, тлумачачи це, як нібито бажання Вітгенштайна залишити осторонь роздумування про реальність фактів, щоб зайнятися виключно реальністю мови. Це бажання мало б бути висловом його відкидання матеріальної дійсности та виявом його ідеалізму. Така інтерпретація цього афоризму наводить на думку, що Верніков, пишучи про цей уривок, знав його не безпосередньо, а з іншого джерела. Адже афоризм, що знаходиться в самому кінці праці, був ужитий Вітгенштайном, щоб навести образ засвоєння думок читачем, висловлених у трактаті, після чого ці думки (представлені тут драбиною) втрачають свою важливість і їх можна відкинути. Потрете, і це мабуть найважливіше, Верніков зовсім не згадує про те, що погляди, які він приписує Вітгенштайнові (поминаючи вже про те, наскільки він їх перекручує), усі взяті з праці (*Tractatus*), опублікованої у ранньому періоді творчости Вітгенштайна, тобто з праці, на спростування якої вчений зужив більшість своїх пізніших років, зробивши це в основному в своїх *Філософських дослідженнях*. Важко зрозуміти сенс у приписуванні певних поглядів філософові, про якого кожний знає (чи радше майже кожний знає), що він відрікся своїх ранніх поглядів у другій половині своєї діяльности.

Щодо двох інших вищезгаданих філософів, запідозрюваних в ідеалістичних нахилах, — мова про Карнапа і Шліка — досить вказати на те, що вони обидва вважали, що протиріччя типу ідеалізм-матеріялізм це лише філософські "псевдопроблеми", про які такі філософи як вони нічого не можуть сказати.

У тому ж, ненавмисно гумористичнішому дусі, можна зрозуміти ідеологічний напад на маоїзм у статті "Неспроможність філософії злиденності маоїзму" (*Філософська думка*, 1974, 6, стор. 84-93), в якій маоїзм засуджений за свій дрібнобуржуазний світогляд, який

служить ідеологічною диверсією для імперіялізму, а одночасно схарактеризований як лівий ревізіонізм, що має дрібнобуржуазну націоналістичну суть. Міркування, що ведуть до таких обвинувачень, безжурно нехтуючи дійсністю, мусять іти приблизно по такій лінії. Радянський Союз протривить всьому, що він називає буржуазним, націоналістичним, імперіялістичним, ліворевізіоністським тощо. Отже, кожний, кому протривить Радянський Союз, мусить бути винний в одній, а найчастіше в усіх із вищезгаданих ересей.

До категорії статей, що досить часто можна подибати у *Філософській думці*, належить історична категорія. Фактично в рамках цієї категорії можна розрізнити три типи історичних статей: статті з історії української філософії, статті про визначні особистості з загальної історії філософії і, вкінці, статті, що насправді не стосуються філософії як такої, а радше політичної, культурної та інтелектуальної історії якоїсь особистості чи історичного періоду.

Поруч із статтями з філософської проблематики природознавства історичні статті в журналі, в цілому, мають нахил бути багаті ліпші в порівнянні з статтями іншого характеру, які з'явилися на сторінках цього журналу в 1970-их роках. Проте якість статей з історії чи з інтелектуальної історії нерівна. Деякі, як наприклад, "Ідеологія декабристів — відображення кризи кріпосницьких відносин в Росії" (1976, 6, стор. 83-92), є солідні, інші менш ґрунтовні. Але більшість статей з загальної історії філософії є досить добрі або дуже добрі, що також стосується і статей з історії української філософії. Про ставлення до української філософії сказано буде пізніше. Що стосується статей з загальної історії філософії, то в журналі можна знайти добрі обговорення Платона, Арістотеля, Ляйбніца, Канта, Гегеля та інших, хоч немає жадних статей про середньовічну філософію, можливо тому, що більшість філософів тієї доби були також теологами чи релігійними особистостями. На додаток знаходимо регіональну історію філософії, як наприклад, "Основні етапи та напрями розвитку філософської думки в Азербайджані" (*Філософська думка*, 1976, 3, стор. 1-13). Такі статті досить мало цікаві.

У журналі є доволі велика кількість статей про методологічні чи експериментальні аспекти недавньої праці в соціології та психології. Трохи дивно, що, не зважаючи на велику кількість статей з філософських проблем природознавства, порівняно мало тут статей з логіки. Із поміщених більшість є добрі, за винятком однієї чи двох, у яких рівень викладу й дискусії на багаті нижчий, ніж у професійному журналі.

Далі буде

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИЙ ДІЯЛОГ БЕЗ «ТАБУ»

Роман Сербин

У січнево-лютневому випуску *Сучасности* (1984, 1-2) з'явилися два дописи, в яких заторкнута справа українсько-єврейського діалогу на тлі наукової конференції, що відбулася в Мекмастерському університеті (Гамільтон, Канада) наприкінці минулого року. Як активний учасник тієї конференції, я мав нагоду майже повністю заслухати всі доповіді й дискусії і можу з певністю твердити, що в цих дописах допущено неточності та висловлено твердження, які ані не віддзеркалюють правдивого перебігу сесій, ані не сприяють українсько-єврейському зближенню. Я завжди був прихильником кращого взаєморозуміння між українцями та їхніми сусідами і від довшого часу вивчаю українсько-єврейські взаємини як у минулому, так і в сучасну пору. Оскільки в одному з дописів мені приписано такі погляди, яких я не то що не обороняв, а, навпаки, завжди поборював, я почуваю своїм обов'язком узяти слово з цього питання.

В дописі Богдана Осадчука "З бльокнота журналіста" читаємо:

Були моменти кризи, спровоковані радше з українського боку, коли деякі наші дискусанти вважали за доцільне витягнути справу відповідальності євреїв за голод чи за американський телевізійний фільм *Голокост*. Але тут дехто з ізраїльських колег запротестував, бо все єврейське суспільство не може відповідати за одиниці чи групи бандитів і злочинців, як і євреї згодні не стосувати колективної відповідальності за антисемітизм на Україні (стор. 162).

Щоб читач, який не був на конференції в Мекмастерському університеті (а це стосується переважної більшості передплатників *Сучасности*) зрозумів неправильність висловлених у цитованому витязі думок, треба сказати дещо про перебіг конференції та її спрямування.

Роман Сербин викладає історію в Квебекському університеті (Монреал).

На основі слів автора "бльоKNота" можна було б зробити висновок, начебто деякі українські науковці старалися перекласти відповідальність за штучний голод в Україні тридцятих років на все єврейське суспільство. Однак, тему голоду на конференції висунув я, я повертався до неї кілька разів під час дискусій і, мабуть, найбільше з усіх учасників говорив на цю тему. Тому хочу тут недвозначно заявити, що мені цілковито чужа й огидна концепція колективної відповідальності. Я завжди вважав і далі є переконаний у тому, що відповідальність за злочини може бути лише особиста і що її не можна переносити на інших людей — ні на окремі особи, ні на колективи. Під час конференції я обурювався, коли дехто з українського боку говорив, що сьогоднішнє українське суспільство повинно, мовляв, визнати відповідальність українців за кривди, заподіяні їхніми предками євреям. Чи міг я застосувати принцип колективної відповідальності до євреїв, коли я його відкидаю, говорячи про українців? А втім, поняття колективної відповідальності не є наукова, а політична категорія. Не лише жаден серйозний науковець, але й жадна пересічна чесна людина, що має крихітку почуття людської гідності, не може схвалити таку фальшиву засаду суспільного життя. Я не можу зрозуміти того, як Осадчук міг — на основі моїх слів — зробити висновок начебто я ставлюся прихильно до того, огидного мені, принципу. Наскільки я пригадую собі, то й ніхто з українських науковців не пропонував застосувати до євреїв колективну відповідальність за голод в Україні. А вже зовсім абсурдним є твердження, що хтось із українських учасників конференції нав'язував усьому єврейському суспільству відповідальність за виготовлення відомого фільму *Голокост*.

Зате правдивим, на мою думку, є твердження, що моменти кризи, які справді були на конференції, викликала українська сторона і що ця криза виникла, коли було заторкнуто участь євреїв у здійснюванні голодомору в Україні. Але мова була лише про індивідуальних євреїв і ніхто не нав'язував їхніх злочинів всьому єврейському суспільству. Чи такий підхід провокаційний? Висування питання голоду справді могло б бути провокаційним, якби це було зроблено на такій конференції, на якій питання голоду було б узагалі поза рамками наміченої теми і тому було б недоречним. Наприклад, якби конференція була присвячена єврейському голокостові під німецьким режимом, тоді спроба включити тему голокосту була б не на місці і таку спробу можна було б виправдано трактувати, як провокаційний намір, щоб відвернути увагу від самої мети конференції. До речі, конференції, присвячені виключно єврейському голокостові, є цілком виправдані з наукового боку і ніхто не повинен закидати їм тематичної обмеженості, так само як і не можна робити такого закиду конференціям, присвяченим

тільки питанню голоду в Україні. Впровадження нових проблем на будь-яку з цих конференцій можна трактувати як "провокацію" тільки тоді, коли ті проблеми виходили б поза рамки заздалегідь визначеної теми.

Мекмастерська конференція в Гамільтоні мала дуже широкі рамки, бо її учасники аналізували всю історію єврейсько-українських стосунків. Отже, якщо можна було говорити про ці взаємини під німецькою окупацією протягом Другої світової війни, так само вільно було аналізувати взаємини українців і євреїв під час сталінського режиму в тридцятих роках. З наукового погляду до такого підходу не повинно бути жадного застереження. Якщо гамільтонська конференція мала бути науковою, то вона не мала права уникати жадних питань, які вмщувалися в рамки її загальної теми навіть тоді, коли б ці питання не подобалися комусь із учасників. В академічному світі не годиться плекати "святих корів", бо тоді Академія перетвориться в ідеологічну "стайню".

Стаття Ізраїля Клейнера "Наукова конференція в Канаді: Єврейсько-українські взаємини в історичній перспективі" є в цілому присвячена гамільтонській конференції. Автор старається об'єктивно розподілити похвали за все те, що йому здавалося позитивним, і засудити все те, що він уважає негативним — як у єврейських, так і в українських виступах. З багатьма думками автора я цілковито погоджуюся. Автор має рацію, коли заявляє, що "історична наука не має права доходити своїх висновків з політичних спонук" та що "досі історія українсько-єврейських взаємин не є ані об'єктивно трактованою з боку істориків, ані правильно використовуваною політичними колами".

Але сумнівної практичної вартости здається мені авторова порада застосовувати до майбутніх українсько-єврейських конференцій утопічний підхід Анджая Камінського, який пропонував, щоб українці говорили про історичні хиби й помилки українців стосовно євреїв, а ті повинні б говорити про свої помилки щодо українців. Єдиним плюсом такої "конференції-сповіді" була б швидкість вичерпання тем; мабуть, це й мав на увазі наш польський приятель, коли він знайшовся аж на чотироденній конференції та з почуттям гумору висунув таку думку.

З одним твердженням Клейнера я не можу ніяк погодитися. Він пише:

У виступі проф. Ярослава Білінського. [...] як і у виступах проф. Сербина в дискусіях, також фігурували деякі твердження, які є досить спірними і з якими єврейські науковці не могли б погодитися. Зокрема, цілком несприйнятними є *спроби поширити на весь єврейський народ відповідальність за дії більшовиків єврейського походження* (стор. 169; підкреслення моє — Р. С.)

Автор не перерахує цих "спірних тверджень" (крім одного, про яке буде мова далі), але заявляє, що з ними єврейські науковці не могли б погодитися. Насамперед, треба вказати на непослідовність аргументації. Якщо якесь твердження є спірне, то значить, що ще не доведено ані його правильності, ані його фальшивості. Спірне питання є лише гіпотеза і тому все ще існує можливість, що з напливом нових, вирішальних доказів чи переконливих аргументів те спірне твердження буде вважатися правдивим. Категорично не можна погодитися тільки з тими твердженнями, які йдуть проти визнаних аксіом (а спосіб думання аксіомами віддзеркалює політичний, не академічний підхід) або фальшивість яких уже доведено. Тим часом із прикладу, що його подав автор, видно, що він має на думці не якісь недоведені "спірні твердження", а очевидні фальшиві вигадки, бо теза т. зв. збірної відповідальності всього єврейського народу за вчинки більшовиків єврейського роду не належить до категорії спірних тверджень; вона в своїй основі фальшива.

Звинувачувати весь єврейський народ за кримінальні вчинки окремих єврейських більшовиків — це те саме, що застосувати принцип колективної відповідальності. Це — наклеп на всю єврейську націю. Як я згадав перед тим, ані я особисто, ані жаден інший український науковець не висовував такого звинувачення під час гамільтонської конференції. Кому ж тоді Клейнер приписує такі ганебні "спроби"?

Цитований уривок із статті Клейнера виразно натякає на те, що це, мовляв, робили два учасники конференції — Білінський у своїй доповіді та Сербин в дискусіях. Про зміст доповіді Білінського не буду писати, хоч я з тієї доповіді виніс інше враження, ніж її критик Клейнер. Про її основні думки може написати сам автор доповіді. Я з'ясував тільки свої власні пропозиції про вивчення українсько-єврейських взаємин під час голодомору 1930-их років в Україні, які я висунув на гамільтонській конференції, і спробую вяснити, які думки спонукали Клейнера до безпідставного звинувачення мене.

Власне кажучи, тему голоду в Україні я висунув як один з ілюстративних прикладів ширшого принципу, який я хотів застосувати до програми тієї конференції. Я вважав, що коли організувати конференцію про взаємини між двома народами, тоді в доповідях треба розглядати паралельні акції та реакції обох сторін за аналізований період. Я виступав проти тенденції деяких доповідачів звужувати не тільки окремі доповіді й сесії (де це могло бути виправдане), але й також усього з'їзду науковців виключно до вивчення лише "єврейської проблеми в Україні", бо такий підхід не охоплює усієї проблематики "єврейсько-українських взаємин", а тільки одну її частину. Повну картину єврей-

сько-українського співжиття можна отримати лише в результаті аналізу виявів приязні та ворожнечі обох сторін. Були й інші періоди історії єврейсько-українських зв'язків, що їх на конференції розглядали тільки частково. Наприклад, розглядали там ставлення передових українських політичних мислителів кінця 19 ст. до євреїв, але ніхто не з'ясував того, що саме в той період євреї думали про українців.

Принцип симетричності чи паралельного підходу я застосував також до вивчення українсько-єврейських стосунків у 1930-их і 1940-их роках, коли обидві нації пережили, мабуть, найтяжчі роки свого існування. Якби обидві нації пережили свої трагедії ізольовано одна від одноі, тоді вони були б цікаві для спеціалістів порівняльної історії, але доповіді на такі теми виходили б із рамок гамільтонської конференції. На шкоду єврейсько-українським зв'язкам в обох трагедіях було присутнє не тільки населення, проти якого в першу чергу було скероване вістря геноцидної політики злочинного режиму, але й також співжителі другої національності під тим самим правлінням. Оскільки спілкування між українцями та євреями продовжувалося як під час голоду, так і під час німецького нацистського терору, то можна і треба вивчати взаємини обох народів одночасно, разом якщо ми хочемо мати повну картину українсько-єврейських стосунків тієї доби.

Думаю, що не помилюся, коли скажу, що більшість євреїв вважає, що під час німецько-нацистського винищування євреїв поміж не зовсім неутральними українцями більшість становили ті, які відчували певну ворожість до євреїв, а не прихильність до них. Поряд із цим я маю враження, що й українці в більшості вірають, що під час голоду в Україні серед євреїв, які мали безпосереднє пов'язання з українцями, було більше неприхильних, ніж прихильних осіб. Такі здогади з обох боків я готовий прийняти як наукову гіпотезу. Але це абсолютно не означає того, що я хотів би механічно поділити навпів, між євреями й українцями, і провини багатьох, і заслуги, на жаль, нечисленних осіб.

Це лише гіпотеза, і її можна або довести й прийняти, або відкинути, але виключно на основі документів. Та покищо було б нерозсудливо й недоцільно як для правдивого відтворення історичного процесу, так і для кращого взаєморозуміння між євреями й українцями в сучасну пору розглядати єврейсько-українські взаємини тільки в роки однієї з тих двох трагедій. З наукового погляду це було б не виправдане, тому що завдання конференції — розглянути взаємини євреїв і українців з даного періоду — було б виконане тільки наполовину. З політичного погляду воно не мало б сенсу, тому що, замість кращого взаєморозуміння й зближення, таке з'ясування хиб тільки однієї нації

поглибило б уразу до неї другої нації за співпрацю з панівним режимом та, водночас, викликало б обурення обвинуваченої сторони проти однобічного представлення вини.

Необґрунтоване твердження Клейнера подвійно невдале та болюче. Поперше тому, що воно поширює неправдиву інформацію про обговорення однієї з дражливих тем українсько-єврейських взаємин і тим самим не може спричинитися до сердешнішого українсько-єврейського діалогу. Подруге, прикро, що за цим твердженням стоїть відомий прихильник розвитку такого діалогу і який справді прагне досягти українсько-єврейського порозуміння. Якщо *він* міг так неправильно зрозуміти це питання, то чого можна очікувати від людей менш зацікавлених єврейсько-українським діалогом або й відвертих противників такого діалогу?

ПЛЯН ПЕРЕНЕСЕННЯ УКРАЇНИ МІЖ ОДРОЮ І РАЙНОМ

Д. Баярський

Дозріла нація є універсальна, ненарцистична, себто зацікавлена усім на цьому й тому світі, а не тільки собою. Українці ще цього рівня не досягли, і тому, коли читають, наприклад, чужомовні тексти, виловлюють з них перш за все те, що там пишуть про них самих.

Згідно з цією традицією почуваю себе зобов'язаним сповістити читачів *Сучасности*, що англійський письменник Тімоті Гартон Аш виступив нещодавно з цікавим проєктом геополітичної перебудови Європи під назвою "Плян Свіфта". Приймавши засновок, що Німеччина прагне зближення з Росією, тоді як народи між Німеччиною і Росією, навпаки, хочуть якнайбільшого віддалення від Росії, Аш пропонує, щоб сусіди Росії Латвія, Литва і Україна помінялися місцями з Німеччиною. Перенесена в сусіди з Росією Німеччина могла б у тому, щоб радянська система почала нарешті функціонувати, мала б ближчий доступ до сибірських сировинних багатств і могла б собі досхочу дискутувати через кордон з росіянами про гегеліянську діалектику, яка мало обходить лотишів, литовців, українців, білорусів (про них Аш забув), поляків та інших. Один з них навіть сказав (правда, це було дуже давно, ще в XVI або XVII ст.), що діалектика робить з чорного біле. Називався чи не Вишенський або якось подібно.

Оскільки "Плян Свіфта" не може не цікавити поляків, які в випадку його здійснення могли б заховатися від Росії за спиною Німеччини, що перестала вже поляків лякати, Аш помістив свою статтю в польській газеті *Zeszyty Literackie* (Лондон, 1984, 5).

"Плян Свіфта" заслуговує на поважне обміркування на форумі ООН. Не сумніваюся, що делегація Української РСР поставиться до нього з належним зрозумінням. Сподіваюся також, що, розуміючи історичну вагу "Пляну Свіфта", редактор *Сучасности* не помістить цього повідомлення в відділі "Посмішка".

Попри сподівання автора редакція все ж таки вирішила, що замітка належить до відділу "Посмішки", де його й примістила. — *Ред.*

ПЛЯТФОРМА УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ

1. Український національно-визвольний рух, створення Самостійної Української Держави та боротьба за її закріплення в 1917-1921 рр. поглибили національну свідомість і посилили політичну активність українських народніх мас.

Упадок української держави в наслідок чужого завоювання, зумовленого недостатнім внутрішнім об'єднанням українських національних сил, полегшив чужинцям запанувати на Україні. Це панування позначилось небувалим гнітом, масовим пограбуванням українського народу, поверненням його селянства й робітництва у справжнє кріпацтво, з нещадною експлуатацією і винищуванням мільйонових мас голодом і терором. Це страшне і криваве лихоліття упродовж 25 років навчило українські народні маси, що ніякий чужий політичний і соціалістичний устрій не піде їм на користь і що тільки власна національна суверенна держава є єдиною передумовою та запорукою нормального життя і розвитку нації та її культури, матеріяльного й духового добробуту народніх мас.

2. Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіялізмами, ведеться за оволодіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у східній, а навіть у всій Європі. Вони стоять на позиціях тотальної, колоніяльної експлуатації українських земель та їх населення. Вириваючи українському народові всі матеріяльні й господарські засоби, вони нещадно винищують провідні національні українські сили, нищать національну культуру і національну свідомість у масах, колонізують край чужим населенням, а українське населення масово вигублюють або вивозять за межі України.

З нагоди сорокліття створення Української Головної Визвольної Ради передруковуємо два основні документи — Плятформу та Універсал. Передрук з: *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 8. "Українська Головна Визвольна Рада". Документи, офіційні публікації, матеріяли: книга перша: 1944-1945. Є. Штендера (ред), П. Потічний (співред.) (Торонто: В-во "Літопис УПА", 1980), стор. 34-41.

3. Проте ця війна виснажує також ворогів і приводить їх до соціального та політичного розкладу. Це створює сприятливі передумови для визвольної боротьби поневолених народів та полегчить їм остаточну перемогу.

4. З уваги на це необхідно:

а) у вирі сучасної тотальної війни оборонити український народ та його провідні кадри від фізичного знищення,*

б) повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу.

Для здійснення цих завдань потрібний єдиний всеукраїнський національний фронт, організований на основі об'єднання всіх діючих національних українських сил, які змагають до української суверенної держави, і єдиний керівний центр.

Тому за ініціативою Української Повстанської Армії (УПА), що утворилася в процесі збройної боротьби українського народу проти грабунків і насильств окупантів над мирним українським населенням, зорганізувався з представників усіх українських земель та українських політичних середовищ всеукраїнський провідний центр під назвою: *Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)*.

I

Цілі і завдання Української Головної Визвольної Ради

1. Об'єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшевицького і німецько-гітлерівського імперіялізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

2. Визначувати** ідейно-програмові напрямні визвольної боротьби українського народу.

3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державности і створення органів незалежної державної влади на Україні.

4. Репрезентувати, як верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і за кордоном.

5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенароднє представництво.

*В оригіналі — перед фізичним винищенням.

**В оригіналі — визначати.

Основні ідейно-програмові принципи

Збереження життя нації, національної єдності й культури — це перша й найвища ціль всякого здорового національного організму; національна суверенна держава є головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації та добробуту її громадян.

Тому українська нація в цей час повинна віддати всі свої сили для* здобуття і закріплення власної держави.

Всі політично активні українські чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за самостійну українську державу, усунути всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту.

Боротьба за національну самостійну державу може бути успішна тільки при умові, що вона буде проводитися незалежно від політичних впливів сторонніх сил.

На тій підставі УГВР визнає такі принципи своєї діяльності:

1. УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійності українського народу, зокрема проти большевицьких і німецьких окупантів, та у співпраці з усіма прихильниками такої самостійності.

2. УГВР твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх сил і чинників.

3. УГВР об'єднує всі провідні політичні елементи незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень.

4. УГВР приймає для об'єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД таку політичну соціальну платформу:

а) забезпечення народно-демократичного способу визнання політичного устрою в українській державі шляхом загального народного представництва,

б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри,

в) забезпечення розвитку української національної культури,

г) забезпечення справедливого соціального ладу в українській державі без класового визиску і гноблення,

ґ) забезпечення справжньої законности в українській державі

*В оригіналі — на.

і рівності всіх громадян перед законом.

д) забезпечення громадянських прав усім національним меншостям на Україні,

е) забезпечення права рівних спроможностей на освіту для всіх громадян,

є) забезпечення у трудовій господарській діяльності для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами й потребами цілоти нації,

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування,

з) усупільнення основних природних багатств країни: землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рільних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам,

и) удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчевої індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів.

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах,

ї) забезпечення вільного розвитку ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих варстатів і підприємств,

й) забезпечення права на вільну працю для фізичних та розумових працівників і забезпечення охорони інтересів робітництва соціяльним законодавством.

5. УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі зі всіма поневоленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність.

6. УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу.

*Калькова копія машинопису. Архів ЗП УГВР, ч. 7-2;
фотокопія — Архів "Літопису УПА".*

УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ

Український Народе!

Революційним зривом, зброєю своїх найкращих синів Ти здвигнув у 1917-18 рр. на руїнах тогочасних імперіялізмів, що Тебе

віками поневолювали, *Храм Волі — Українську Державу!*

Грізні вітри розвівали Твої переможні прапори над усіма землями України. Рев Славути-Дніпра, прибій чорноморських хвиль, шелест степової тирси і таємний шум карпатських та поліських лісів зливалися в одну симфонію і співали радісну пісню *Перемоги Волі*. Віковічні Твої вороги зруйнували Твій святий Храм, та Ти, Український Народе, зберіг його в своїй душі як священну *Ідею предків*.

Протягом двох десятиліть Ти мужньо відстоював її своєю боротьбою. За волю Української Землі, за власну незалежну державу Ти приніс мільйони жертви.

І знову п'ятий рік шаліє воєнна хуртовина і лавою прокочується через українські землі. Здрігається Українська Земля під полчищами ворожих військ. Не за Твоє визволення, Український Народе, ведуть вони цю криваву і жорстоку різанину. Вони несуть Тобі тільки руїну, поневолення і смерть. Але Ти не піддався, а почав криваву боротьбу з усіма окупантами України. На сторожі своєї волі Ти поставив — від карпатських верхів по Дон і Кавказ — збройні кадри своїх синів — *Українську Повстанську Армію*.

Український Народе!

Гряде доба Національних Визвольних Революцій. Поневолені народи Сходу і Заходу в своїй безпереривній революційній боротьбі ждуть хвилини, щоб на руїнах ворожих їм імперіялізмів побудувати нове вільне життя.

Український народ входить у *вирішальну стадію* своєї визвольної боротьби. Наближається момент, на який ждали століттями українські покоління, момент, в якому вирішиться наша доля.

Сучасне українське покоління може бути горде, що саме йому доведеться в героїчній боротьбі *завершити будову української держави і здійснити предківський заповіт*.

Велетенське завдання української держави вимагає ще більшого завзяття, ще більшої відданості справі, а перш за все об'єднання всіх *самостійних революційних сил під одним політичним проводом*.

Щоб об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу, щоб з одного центру керувати нашою визвольною боротьбою, щоб перед зовнішнім світом репрезентувати волю українського народу, та щоб протиставитись спробам ворогів української держави розбивати єдиний самостійний український фронт, — створюється *Українська Головна Визвольна Рада, яка від*

сьогодні бере на себе керівництво визвольною боротьбою українського народу.

В Українській Головній Визвольній Раді зібрані представники всіх активно діючих революційно-визвольних сил сучасної України та передові одиниці з українських політичних середовищ, що в сучасний момент визнали за єдиноправильну *цілком незалежну платформу* визвольної боротьби українсько-го народу за Українську Самостійну Соборну Державу, та будуть проводити її в життя.

До Української Головної Визвольної Ради можуть входити всі справді самостійні і незалежні сили України, не зважаючи на їх світоглядове та політично-групове визначення, ті, котрі, готові боротися за *Суверенну Українську Державу*.

Українська Головна Визвольна Рада є найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави.

Ми, Українська Головна Визвольна Рада, присягаємо Тобі, Український Народе.

Наша мета — Українська Самостійна Соборна Держава на українських етнографічних землях.

Наш шлях — революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів українського народу.

Будемо боротись за те, щоб Ти, Український Народе, був *володарем на своїй землі*.

Будемо боротись за те, щоб усьому українському народові забезпечити участь у визначенні майбутнього державного устрою УССД та її Конституції. Будемо боротись за *справедливий соціальний лад без гніту і визиску*.

На вітарі цієї боротьби кладемо свою працю і своє життя.

Віримо в Твої здорові сили, Український Народе, вони служать запорукою нашої перемоги.

Вітаємо боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та співпрацювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольної боротьби українського народу.

Всі національні меншини, що живуть на українських землях, закликаємо включатися в українську визвольну боротьбу. Їм забезпечуємо повні громадянські права в українській державі.

Український Народе!

Ми свідомі того, що грядуща боротьба буде вимагати від Тебе ще більшого завзяття й героїзму, а перш за все непохитної *віри в*

свою Правду.

Віriamo, що не посоромиш землі своєї!

Віriamo, що будеш гідним спадкоємцем княжих дружинників і козацької слави!

Героїчна боротьба твоїх предків за Українську Державу — це для Тебе наказ!

Тому кличемо Тебе:

Єднайся у своїй боротьбі, кріпись у своїй вірі!

Слава Україні!

Українська Головна Визвольна Рада

Постій. червень 1944 року

Передрук друкованої летючки УГВР, 2 стор.

Оригінал: Архів ЗП УГВР, У 1-2; фотокопія — Архів "Літопису УПА".

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В 20 СТО-
ЛІТТІ. Документи і матеріали: в трьох томах Упорядкували
Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. В-во "Сучасність", 1983.

Цей тритомний збірник статей, документів, універсалів, заяв, статутів, закликів, протестів та інших подібних матеріалів з української історії двадцятого століття, що з'явився минулого року у видавництві "Сучасність" під загальною редакцією Т. Гунчака і Р. Сольчаника, треба привітати як одну з важливіших публікацій цього видавництва та поважний вклад у скарбницю української документальної історії нашого часу. Назви таких широких та об'ємних видань як цей збірник не можуть бути всеохопними, але вони повинні все таки дещо точніше віддзеркалювати їхній зміст. "Українська суспільно-політична думка" — назва не лише дещо неточна, але може й надто претенсійна. Багато матеріалів у цьому збірнику є програмово-організаційного або інформаційного характеру тих чи інших українських партій чи політичних угруповань, а, крім того, майже всі матеріали в ньому стосуються українського національного відродження та боротьби за українську національну самобутність. Цю публікацію так і слід було назвати просто матеріалами з історії боротьби за українську державність у двадцятому столітті.

Можливо дещо докладніше зформульована назва цього збірника допомогла б упорядникам зробити його селективнішим та виправдати деякі прогалини й пропуски в ньому. Тому перш за все варто зупинитися над питанням підбору матеріалів до цього збірника. Чи дійсно потрібні тут такі повні й детальні програми й заклики українських партій періоду перед Першою світовою війною? Часто згадується кілька одиниць, які не мали ніякої піддержки чи організації серед українських мас. У коротких вступних замітках до кожного документу (які в більшості, на жаль, надто лаконічні та неповні) упорядники говорять про якусь "нову українську партію" або "найбільшу українську партію в Західній Україні між двома війнами", не подаючи хоч би приблизну численну силу тих партій. Дальше, мабуть, з причини колосальної праці розшуків різних матеріалів, їхньої перевірки тощо, упорядники обмежили свою редакторську роботу півторасторічковим "вступним словом" і в більшості однопараграфним вступом до кожного документу. Збірка була б багато кориснішою, якби були

написані відповідні аналітично-пояснювальні вступи до окремих періодів або принайменше до окремих томів.

Повертаючися до проблеми підбору матеріялів до цього збірника, читач може дивуватися, чому в ньому є так багато матеріялів з діяльності комуністичної партії Західньої України, а немає зовсім нічого з документів Радянської України 1930-их років. Одначе може найбільші застереження можна висловити про період Другої світової війни. Є тут тільки матеріяли про діяльність українських націоналістів Західньої України і УПА. Ніхто не буде заперечувати важливости цих двох українських чинників, але Друга світова війна була великим піднесенням українського народу, і треба було відмітити, бодай коротко, багатогранність, обсяг та скомплікованість боротьби українських мас за відновлення своєї державности. У збірнику немає, наприклад, нічого про УЦК та інші політичні організації чи сили, що вирішили співпрацювати з німцями. Немає навіть згадки про Українську Дивізію "Галичина", інші українські військові формації під німецьким покровом, Власовщину чи Українську Національну Армію. Також немає жадного радянського документу цього періоду. Алеж Україна все таки стала членом Об'єднаних Націй! Може варто було б також включити деякі радянські матеріяли післясталінського періоду, як наприклад, дещо з писань Шелеста, за які його пізніше критиковано.

Мабуть ще однією прогалиною у збірнику є відсутність яких-небудь заяв чи меморіялів представників політичних кіл американських та канадських українців. Таж були цікаві і важні матеріяли хоч би такої відомої людини як Арнольд Марголін або пізніші заяви чи промови поважних канадських політичних провідників українського походження.

Можна також зробити кілька дрібних зауважень технічнішого характеру. Наприклад, як дістався на захід "Лист українських політв'язнів мордовських таборів до Об'єднаних Націй"? Чи його копія знаходиться в ООН? Як можна було б ствердити його автентичність? Таке саме питання можна було б піднести про автентичність "Заклику комуністів України" від грудня 1964 року та до деяких інших документів того періоду. Може ще важливішим є питання автентичности такого основного документу, як "Акт проголошення Української Держави 30 червня 1941 року". Чи дійсно неможливо відшукати справжній текст цього документу?

Ці, часто дрібні та технічні критичні зауваги (які можна було б взяти до уваги в іншому виданні, наприклад, в англомовному), аж ніяк не зменшують вартости цього дуже поважного та корисного документального збірника з історії українських визвольних змагань двадцятого століття — від програм перших українських політичних партій 1900-их років до праць українських дисидентів

1970-их років. Цю монументальну працю треба привітати як абсолютно конечний твір, що мусів би знайти місце на полицях усіх поважних бібліотек світу. Він повинен стати "настільною книгою" кожного свідомого українця, що цікавиться недавнім минулим українського народу та його боротьбою за національне самозбереження. Упорядники цього видання, як також і видавництво "Сучасність", заслуговують на наше признання та вдячність за підготову й видання такої цінної і так дуже потрібної праці.

Олег Федишин

Ulam, Adam V. DANGEROUS RELATIONS. The Soviet Union in World Politics. 1970-1982. New York: Oxford University Press, 1983, 325 pp.

Улам, Адам. НЕБЕЗПЕЧНІ ВЗАЄМИНИ. Радянський Союз у світовій політиці 1970-1982 років. Нью-Йорк, 1983, 325 стор.

У своїй праці *Небезпечні взаємини* Адам Улам ставить собі подвійне завдання: перше — усучаснити свою попередньо видану працю *Експансія і співіснування*, друге — проаналізувати, чому розробникам американської зовнішньої політики не вдалося впоратися з її найсерйознішою повоєнною загрозою — радянським експансіонізмом. Улам уважає, що недавні події в Польщі, а перед тим в інших країнах Східньої Європи тільки загострили напруження між Сходом і Заходом "через те, що СРСР зробив, а США були неспроможні зробити в справі цього обширу в 1940-их роках". Автор висуває твердження: цілком логічно було б уважати, що коли б США вступили в воєнну добу з реалістичнішою оцінкою Радянського Союзу, його домагань, страхів і можливостей, лише завдяки цьому одному демократичний світ міг би уникнути чимало небезпек і невдач, які він зазнав впродовж тридцяти з чимось років" (стор. 21).

Він дуже критично ставиться до повоєнної доктрини "стримування", яку сформулював в свій час колишній американський посол до Радянського Союзу Джордж Кеннан. У недавній статті Волтер Лакер указав на те, що, серед тих, що писали про радянські проблеми, Кеннан, більше, ніж будь-хто інший, користувався

впливом.¹ Концепцію "стримування" в статті в журналі *Foreign Affairs* за 1947 р. Кеннан визначив такими словами: "Захід повинен мати проти росіян постійну протидію, як б могла діяти проти них скрізь, де вони виявляють ознаки зазіхання на інтереси мирного та стабільного світу". З другого боку, "вимоги до російської політики слід висувати, одночасно залишаючи їм [росіянам] можливість для поступливості без великої шкоди для їхнього престижу" (стор. 13). Отже, стримування виключало вияснення та використання радянських слабкостей і властивостей, а мало за мету зупинити поширювання радянського комунізму лише поза межами радянського блоку. Східня Європа та країни, анексовані Радянським Союзом після війни на його західньому пограниччі, були "списані з рахунку" як втрачені на користь Москви наприкінці 1940-их років.

Американська оцінка Радянського Союзу змінилася з бігом часу з перецінювання його сили в 1940-их роках (коли США все ще посідали монополію на ядерну бомбу) на недоцінювання в 1960-их роках, коли СРСР почав розбудову свого озброєння звичайного типу та стратегічного потенціалу. На 1969 р. СРСР осягнув ядерної рівноваги з США, яка була визнана в угоді ОСО-І (Обмеження стратегічних озброєнь), але незабаром він і випередив США в більшості ділянок. Інтервенція США у В'єтнамі зменшила готовість Москви досягти угоди з США, але одночасно на довшу мету лише Москва могла скористатися з того. Аж до кінця 1960-их років США вважали Китай серйознішою загрозою. В свою чергу радянське керівництво усвідомило, що жаден з американських урядів "не був спроможний скерувати свою зовнішню політику в напрямі, який загрожував би ядерним конфліктом або створив би серйозну дійову загрозу радянським життєвим інтересам" (стор. 41).

Під кінець 1960-их років як західноєвропейські держави, так і США шукали шляхів для поліпшення стосунків з Радянським Союзом. Західноєвропейські країни це робили, бо усвідомлювали відносне зростання радянської могутності і занепад американської. США йшли на це, бо воліли, щоб Москва розв'язала за них в'єтнамський конфлікт. Показовий зріст радянської військової потужності ігнорував концепцію Заходу про розмір ядерного арсеналу — так зване гарантоване взаємне знищення (*Mutual Assured Destruction*) — згідно з якою не було сенсу мати більше ракет, ніж було потрібно, щоб знищити ворога. Советів

1. Walter Laquer, "What we know About the Soviet Union", *Commentary* (Нью-Йорк), листопад 1983, стор. 14.

ніколи не переконувала логіка цієї концепції, і вони й дали кількісно розбудувували свій ядерний арсенал, спрямовуючи його в першу чергу проти західних європейців, яких "повинні були менше хвилювати радянські наміри, але які одночасно повинні були набирати більше респекту до радянської сили й ставати скептичнішими щодо американської здібности гарантувати їхню безпеку" (стор. 62).

Тому прихід детанту на початку 1970-их років практично означав зростання радянської могутности. На думку західних політиків ліберального напрямку поживалення торгівлі між Сходом і Заходом мало стати засобом для поліпшення стосунків між обома бльоками. Великим поштовхом до цього послужив початок депресії в США в другій половині 1970-их років.

Ці події Москва бачила в зовсім іншому світлі. Детант не означав, що ідеологічна боротьба між капіталізмом і соціалізмом закінчилася. Для тих, що здатні були розпізнати дійсність, це було чітко з'ясоване в газеті *Правда* (від 30 серпня 1973 р.), у статті "Мирне співіснування та класова боротьба": "Боротьба між пролетаріатом та імперіалістичними силами буде продовжуватися аж до повної та остаточної перемоги комунізму в усьому світі".

У 1979 р. Станіслав Левченко покинув свій пост в КГБ в Токіо й залишився на Заході. Він пригадає промову, яку виголосив представник ЦК КПРС, після того як був підписаний Гельсінкський заключний акт в 1975 р. Про детант із Заходом в ній було сказано так:

Спонукавши нації НАТО, включно з головним ворогом, підписати Гельсінські угоди, Радянський Союз здобув одну з найбільших перемог від кінця Другої світової війни. Радянська стратегія була настільки майстерною, що західні лідери вважали, що саме вони і перемогли й навіть поспішали підписати. Наївні дурні! Вони не розуміли, що попали в пастку як дурні птахи. Тепер вони мріють, як би розкласти наше монолітне суспільство, використовуючи принципи Гельсінкських угод — вільний обмін інформаціями, свобода подорожування, еміґрації, людських прав та інші буржуазні нісенітниці. Наївні дурні! Пройдуть роки, поки вони зрозуміють. Ми продаватимемо їхні книжки, журнали й газети чужинцям у готелях, призначених для чужинців, а решту спалимо. Західні країни думають, що тепер гнилі дисидентські організації зростатимуть у нашій країні як гриби після дощу. (Сміється). Нехай надіються. Наші славні чекісти знають свою роботу. В наступні кілька років ми позбудемося дисидентів раз і назавжди. Ми запроторимо їх у в'язниці та табори праці й силою перетворимо їх у продуктивних членів суспільства. Тим часом ми будемо використовувати принципи Гельсінкських угод, щоб підривати капіталізм із середини. Всіма легальними та нелегальними засобами ми будемо маніпулювати громадську думку в західних країнах так, як нам хочеться, й заглушувати критику нашої розбудови військової потуги.

Ми маємо засоби, щоб творити десятки нових організацій на Заході та зміцнювати наявні бойові організації. Наші славні розвідувальні служби поїдхоплять всяку нову нагоду, щоб діяти на багато вищому рівні та в багато ширшому масштабі, використовуючи прихильніше наставлення до СРСР. Ми повернемо громадську думку на Заході, а зокрема в Західній Європі проти США. Усюди ми засіємо зерно недовіря до нашого головного ворога. Гельсінкські угоди дають нам історичну нагоду ослабити наших ворогів, і ми її вповні використаємо.²

Перемога Ганюю у В'єтнамі, а згодом у всьому Індо-Китаї була, кінець-кінцем, і перемогою Москви. Образ Америки як сильної надпуги був пошкоджений, а відсутність бажання будь-що робити в питаннях зовнішньої політики все більше охоплювало прихильне до ізоляціонізму громадянство. З другого боку, Москва в середині 1970-их років почала демонструвати свою новонабуту силу за кордоном. Мілітарна допомога плила в будь-яку країну Третього Світу, що могла довести своє антизахідне наставлення, і в той самий час кубинські та лівійські військові сили, заступаючи інтереси Москви, вигравали для неї місцеві громадянські війни. Улам коротко зауважує, що на тому етапі експансія стала невід'ємним складником радянської системи, даючи ще один доказ вищості цієї системи і, зворотно, показуючи і слабкість Заходу, соціальна система якого "не має майбутнього" (стор. 153-154).

Улам дуже критично оцінює уряд Картера за брак чітко визначеного напрямку в закордонній політиці. Раптове скасування продукції "невтронної бомби" в квітні 1977 р. без попереднього порозуміння з західноєвропейськими провідниками внесло свою частку в загальне замішання, загалом характеристичного для діяльності тогочасного уряду. Здогадною причиною цього скасування Картера було "спонукати СРСР показати подібну стриманість у розміщенні своєї власної тактичної зброї в Європі. В дійсності ж нічого такого не сталося..." (стор. 191).

Точно рік пізніше, у висліді державного перевороту, лівій режим прийшов до влади в Афганістані. Протягом року внутрішня опозиція проти цього режиму зросла до таких розмірів, що радянське військо мусіло окупувати країну в грудні 1979 року. Швидкість, з якою Москва тоді zareагувала, становила різкий контраст у порівнянні з нездібністю Картерового уряду врятувати шаха Ірану. Невдача бойкоту Московської олімпіади також відбивала нездібність Заходу успішно об'єднатися проти Радянського

2. John Barron, *KGB Today: The Hidden Hand* (Нью-Йорк: Reader's Digest, 1983), стор. 146-147.

нездібність

Союзу і показала натомість, як успішно Москва може вбити клин між США та їх європейськими союзниками принаймні частково. На цьому етапі уряд Картера атакували як західноєвропейські держави, так і Радянський Союз, який ще від часів Трумена ніколи так гостро не атакував американського президента.

В грудні 1979 року НАТО остаточно вирішив розмістити нові ракети в Західній Європі до 1983 р., щоб протидіяти тим радянським ракетам, що їх СРСР побудував і продовжував будувати на протязі 1970-их років. Упродовж 1980-1982-их років радянська кампанія проти ракет була доволі успішна в деяких західноєвропейських країнах. Вона зображувала СРСР "миролюбною" країною, а США "паліями війни". Справжнє значення визначення "миролюбний" шойно можна було засвідчити під час збиття південнокорейського пасажирського літака.

Розвиток подій у Польщі в 1980-1981-их роках поставив Москву перед дилемою в тому сенсі, що її погрози окупувати цю країну явно суперечили її претенсіям на "миролюбну наддержаву". Одночасно її неохота вторгнутися в Польщу показала її слабкість як наддержави. Тому деякий час, хоч Москва назовні здавалася спокійною, але, з другого боку, не можна було не зауважити, як в середині там усе так і кипіло від роздратування розвитком подій в Польщі. Проголошення Ярузельським воєнного стану в грудні 1981 року дало Москві змогу, знову ж таки з допомогою чужих сил, які захищали її інтереси, наново накинути свою владу, не вдаючися до прямого вторгнення в країну.

Улам не має жадних ілюзій щодо радянських намірів. На його думку, найважливішою проблемою міжнародної політики є конфлікт між вільним світом і радянським комунізмом та експансіонізмом. Умови про обмеження озброєнь загалом не змінять міжнародної політичної нестабільності.

Лише коли Захід поверне собі свою силу, яка виявляється в єдності та державницькому думанні (не лише в мілітарному розумінні, хоч це, очевидно, є й далі важливе), він буде в стані успішно протистояти гльобальним плянам Москви. З цієї саме причини рішучіша настанова Регенового уряду проти радянського експансіонізму змусила Москву переглянути мету своєї зовнішньої політики.

На протилежність Картеровому здивуванню в зв'язку з вторгненням радянського війська в Афганістан президент Реген зареагував на збиття корейського цивільного авіалайнера відповідно до того, що він раніше вже твердив про Радянський Союз. Можливо, що той факт, що на відміну від Картера, Реген не виявив ніякого здивування в зв'язку з цим учинком можна вважати позитивним кроком уперед. Разом з тим Заходіві, на жаль, все ще бракує

багато складників, важливих для досягнення успіху, з тих, що їх рекомендував Улам. Між США та їхніми європейськими союзниками все ще існують розходження в поглядах на те, як поводитися з Москвою, все ще Москві продають зерно та технічні досягнення в обмін на прибутки та виборчі голоси. І тому, хоч у цілому є багато похвального в переоцінці закордонної політики стосовно до Радянського Союзу за останні три роки, все ще залишається потреба дальших дій в цьому напрямі, поки можна буде говорити про якийсь політичний тріумф.

Тарас Кузьо

Forni, Luigi. THE DOVE AND THE BEAR. Great Britain: Midas Books, 1983, 159 pp.

Форні, Люїджі. ГОЛУБ І ВЕДМІДЬ. Великобританія, 1983, 159 стор.

Henze, Paul. THE PLOT TO KILL THE POPE. London: Croom Helm, 1984, 216 pp.

Гензі, Пол. ЗМОВА ПРОВБИВСТВО ПАПИ. Лондон, 1984. 216 стор.

Sterling, Claire. THE TIME OF THE ASSASSINS. London: Angus and Robertson Publishers, 1984, 264 pp.

Стерлінг, Клер. ЧАС УБИВЦЬ. Лондон, 1984, 264 стор.

Коли єпископ Краківський Кароль Войтила сів на трон Петра, він приніс з собою чітке розуміння поділу світу на Схід і Захід. Його позиція голови святого престолу, в поєднанні зі значним дипломатичним хистом та великим особистим чаром, зробили з нього діяча дійсно світового масштабу. І саме через ці якості він став небезпечним противником, з яким Радянський Союз був змушений рахуватися вже не тільки в вузьких межах однієї зі своїх власних країн-сателітів, але й на міжнародній арені.

Відразу ж, як тільки новий папа Іван Павло II зайняв святий престол, він дав зрозуміти, що використає всю силу морального авторитету та політичних впливів, які має в собі Ватикан, для поліпшення становища Церкви та вірних у країнах радянського блоку. Широковідома його особлива занепокоєність долею рідної Польщі. Фактично саме постання "Солідарности", невдовзі після візиту папи до Польщі 1979 р., часто пояснюють його особистою мужністю та впливом.

Як совети старалися послабити силу загрози, що була втілена для них в особі красномовного папи, є головною темою трьох книжок, які ми тут розглядаємо. Згідно з доказами, які наводять автори, виглядає, що в своїх здогадних спробах нейтралізувати цього "східного" папу, радянський уряд застосовував двобічний підхід. Один, як оповідає Люїджі Форні, пов'язаний зі спробою Брежнєва знайти дипломатичне порозуміння з папою. Другий репрезентував сталішу розв'язку — здогадну змову Москви вбити папу, що випливає з доказів, запропонованих Клер Стерлінг і Полом Гензі.

Італійський журналіст Форні базує свою історію на джерелах, що "повинні залишитися анонімними", але які, як він вважає, заслуговують повного довір'я. Використовуючи багато в чому стриману манеру оповіді, характеристичну для шпигунського детективу, автор розповідає, як Брежнєв, усвідомивши величезний вплив папи на "Солідарність", шукає способів влаштувати таємне побачення з ним. За пляном, розробленим ніким іншим, як Ю. Андроповим та підлеглими йому працівниками у КГБ, зустріч повинна була відбутися "між груднем 1980 та січнем 1981 рр." на Середземному морі на борту радянського корабля. Тут Брежнєв мав би попросити св. Отця, щоб той узяв під контроль дальший рух "Солідарности" і тим самим запобіг би близькому вторгненню до Польщі її соціалістичних сусідів. (Згідно з пляном, вторгнення мало бути закінчене перед 20 січня, коли Регена повинні були привести до присяги як нового президента США. Таким чином Радянський Союз поставив би світ перед ще одним доконаним фактом власного творення). У своїй влучній відповіді папа нібито висловив законні прагнення своїх співвітчизників, але в свою чергу начебто обіцяв зробити все, що від нього залежало, щоб обмежити домагання економічними вимогами, залишивши осторонь політичні проблеми. Більше того, він нібито відповів на загрозу Брежнєва вторгнутися до Польщі своїм власним попередженням негайно повернутися до своєї країни, щоб "розділити долю свого народу", якщо радянські танки знову займуть польську землю. Форні пропонує досить таки спірний погляд, що зустріч двох супротивників, про яку він говорить у своїй книжці, мала добрі шанси запобігти виникненню Третьої світової війни.

Книжки Стерлінг і Гензі містять в собі докази дещо іншого підходу Радянського Союзу до розв'язки проблеми "цього (як вони його називають) неспокойного попа", від якого вони мали стільки клопотів. Вони вважають, що Махмет Алі Агка, який стріляв у папу на площі Св. Петра 13 травня 1983 р., був частиною змовницького пляну вбити папу, при чому існують переконливі докази на те, що нитки від цієї змови ведуть до Москви. Ті, що вивчали радянські методи розправи з супротивниками, могли б погодитися з тим, що

подібна розв'язка властиво підповідає радянському стилеві.

Стерлінг — це та сама авторка, яка вразила світ новиною про те, що існував "болгарський ланцюжок" у замахові на життя Івана Павла II. Її стаття, що з'явилася в американському журналі Reader's Digest, коли минуло вже досить багато часу після того, як замах на життя св. Отця вже втратив свою актуальність у західних засобах масової інформації, була наслідком настирливих досліджень і пошуків, що відтворили шлях, яким ішов Агка, перед тим, як його схопила італійська поліція. Її книжка — це захоплююча розповідь про ці пошуки, про методичне збирання всіх доказів, які тільки існували тоді і які, як вона вважає, вказують на Москву як на джерело змови. Цікавим є її твердження, що західні розвідувальні служби, в першу чергу американське Центральне розвідувальне управління — ЦРУ (CIA), відмовилися співпрацювати з нею, коли вона звернулася до них з питаннями. І це не зважаючи на посилення кампанії (в радянській пресі) з метою звалити вину за замах на життя папи повністю на ЦРУ.

Редакція журналу Readers Digest звернулася до Гензі, колишнього помічника Збігнева Бжезінського у Раді Безпеки США, з пропозицією подати свою оцінку історії, що набула розголосу в травні 1981 р. Він фактично дійшов до тих самих висновків, що й Стерлінг. Шляхи, якими вони йшли, збираючи свої докази, досить таки відмінні, і в цьому обидві книжки доповнюють одна одну.

Немає сумніву, що обидва автори провели кропітку дослідницьку роботу. І перший, і другий демонструють знання як історичних, так і поточних проблем радянської імперії в їхньому взаємозв'язку з національними та релігійними домаганнями її народів (і не диво, що поляки та українці найчастіше згадуються в цьому контексті). Щоб краще роз'яснити читачеві, наскільки реальною була загроза саме цього папи для Москви, обидва автори подають на широкому тлі різноманітні деталі всієї історії. Стерлінг зосереджує свою увагу на представленні доказів існування міжнародної терористичної мережі, пов'язаної посередньо та безпосередньо з Радянським Союзом. Гензі, зі свого боку, зупиняється більше на окремих випадках, у яких Радянський Союз усував своїх супротивників через відділ КГБ, який спеціалізувався на різних "брудних справах". У зв'язку з цим він наводить у деталях історію вбивства Степана Бандери, а також і свідчення радянських перекинчиків, — між ними і Сташинського, вбивцю Бандери, — що пролили світло на політично вмотивовані вбивства. Обидва підходи мають на меті переконати західнього читача, що змова на папу, яка виникла в Москві, не така вже неймовірна, як це могло здатися на перший погляд

У зв'язку з цим обидва автори дуже детально показують, як

дбайливо натаскувався Аґка своїми менторами. Його пов'язання з крайньо правими елементами в Туреччині та з "турецькою мафією" були бездоганними. Лише тривала візита до Болгарії могла викликати думку про його можливе пов'язання з радянським бльоком. Навіть у Болгарії він загалом мав справу з турками, дії яких регулювала болгарська таємна поліція, через торгове товариство "Кінтекс", при чому самі виконавці могли знати про це, але могли й не здогадуватися. Але як би там не було, аргументують автори, більшість цих і інших, пов'язаних з ними доказів, які могли б указати на причетність болгарів до злочину, повинна була зникнути, разом з Аґкою на площі Св. Петра, слідом за пострілами у папу. Автори твердять, що лише вперта монахиня, яка трималася коло Аґки, аж поки не наспіла поліція, перешкодила намірам його "опікунів" вбити Аґку. Опинившись у в'язниці підсиленого режиму, Аґка під час слідства на протязі шести місяців дотримувався в своїх свідченнях певної лінії, яка не відповідала фактам, очевидно, аж поки не впевнився в тому, що його "опікуни" не визволять його. Лише після того його язик поволі розв'язувався.

Існують переконливі докази на те, що радянщики знали, а можливо й самі безпосередньо брали участь у змові проти папи. Розповідь про взаємозв'язки "мереж", роботу яких згодом регулює КГБ через довірених осіб чи організації, які, виступаючи під власним іменем, захищають його інтереси, не може не захопити читача. Обидва автори багато попрацювали, щоб зібрати всі можливі докази, так що їхні книжки напевно ще довгий час викликать палкі дискусії навколо історії, яка дістала назву "злочину сторіччя". Полеміка на сьогоднішній день ще далеко не скінчена. Для прикладу можемо звернути увагу читача на дуже критичну рецензію, яка належить перу колишнього співробітника ЦРУ Віляма Гуда (William Hood). Ця рецензія недавно з'явилася на сторінках журналу *Problems of Communism* (березень-квітень 1984). Автор заперечує в ній висновки Гензі та Стерлінг, вважаючи, що ніяка солідна розвідувальна служба, не кажучи вже про КГБ, не заплянувала б акцію такого масштабу, як замах на життя папи римського, залишаючи за собою такі сліди. Одночасно він перелічує і низку питань, що так і залишилися нерозв'язаними. Але, як би там не було, запрошуємо читача перечитати ті докази, що вже існують, і зробити власні висновки.

Віра Качмарська

Wowk, Wira. TRÍPTICO. AS TELAS CILÍNDRICAS DE JURIJ SOLOVIJ.
Adaptação do Ucrainiano: Wira Wowk e Theresia De Oliveira.
Revisão: Margarida Alves Ferreira. Rio de Janeiro: Companhia
Brasileira de Artes Gráficas, 1982.

Вовк, Віра. ТРИПТИХ ДО ЦИЛІНДРОВИХ КАРТИН ЮРІЯ СОЛОВА
ВІЯ. Ріо-де-Жанейро, 1982. 72 стор.

Сама назва цього двомовного видання виразно відзначає джерело надхнення для *Триптиху* Віри Вовк. Чепурне видання включає також кольорові репродукції картин Юрія Соловія: *Падучі ангели*, *Розп'яття* і *Страшний Суд*. Пов'язаність поетичного триптиху з малярським є явна та конкретна. Читаючи вже самі поезії Віри Вовк відчувається в них від самого початку відгук на творчість ще однієї особи — Ігоря Калинця.

Одна збірка Калинця (*Підсумовуючи мовчання*, 1971) має підзаголовок *Книга актуальної лірики*. Його можна б дописати і під *Триптихом* Віри Вовк. Цей її твір є підтвердженням оцінення сучасників Калинця: одиниць "у кого світлі душі" (за висловом Вовк) і мас із темними душами. У частині "Тренос над ще одною хресною дорогою" Калинець позначив десять страстей свого сучасника, що

з любові до нас
прийняв на себе
таку страшну
кару
щоб спасти нас
від найбільшого
гріха
байдужості
до вогню.

(*Підсумовуючи мовчання*, стор. 60)

Віра Вовк звертається до цих подій і відгукується на ті страсті ще перед тою стадією, яка потребуватиме тренос.

Перша частина твору — це "Падучі ангели". Як і другі дві — вона складається із сімох віршів. Кожний з них це або верлібрний монолог, або діалог кількох дієвих осіб. Цілість — це немов монтаж вертепу, дійства на три дії. Атмосфера — релігійних і народних п'єс, часто з такою ж стилізацією. Між діями є інтермедії, а учасниками є: Поет, Поетична Маска, Люципер, Гусарик та інші. Біблійне тло дає також обіцянку, надію, чи й навіть запоруку, остаточної справедливості. Скинені за прегордість — це ті, що в собі носять і поширюють "темне світло" та зло. Це ті,

що відреклися себе, і тим допомогли створити ситуацію, в якій:

міста очужені
села недзвонні
церкви безхресті
поля полинні
могили зорані
знамена стерті
сліпі ікони
баляди мертві (стор. 13)

У частині "Літанія", у молитві прочан відчувається стиль наших церковних пісень-молебнів: "світоче згаслий... пісне затоплена... встанься за нами...". Та у вірші церковний ритуал також перемережаний відгуками до народних джерел (наприклад, до писанки, запоруки існування добра на світі):

писанко вічності
дзбане молитви
перстеню предків
сльозо невинних
чересе вірних
кивоте слова
ручаю ласки:
матірня мово! (стор. 13)

поступово

Тут можна запримітити, як поступово нашаровується ряд незаступимих цінностей, аж остаточно приходиться завершувати щабель — "матірня мова". До них всіх відноситься зворот "встанься за нами".

Вже в першій частині *Трунтіху* з'являється постать Вероніки. Крім біблійного забарвлення, вона має ще й додаткове, подібно, як у збірці Калинця. Вона боліє над несправедливістю і неволею. Вона пробує пробудити і новомодного Сміхуна, що хоч добре бачить, та спочатку не має відваги висміювати дій своїх панів. Далі, Вероніка зустрічає Карлика, що такої ж величини духом перед Великою Маскою влади. У своїх клопотаннях про справедливість для ближніх, Вероніка звертається до самозакоханої Поетичної Ляльки. А вона — це не справжній поет, що міг би боліти, турбуватися за правду, а істота, зацікавлена тільки собою. У такого псевдопоета "катеринка заколихує совість / карета везе в далечинь від себе самих", каже Сміхун. Всі ті "падучі ангели" — це мов бездушні маски, прикрашені перуками, яких "болячка на спині брата / болить щораз менше". Отже хто з них, і за них, добровільно дасть себе розіп'яти? За ким тоді має бути тренос?

У творі Калинця "Тренос" був присвячений Валентині Морозові. У Віри Вовк Валентин Сміливий стає на прю з Люципером, що виразно признається: "я не вбиваю саморуч". У *Трунтіху*

Валентин також добровільно бере на себе хрест, хоч коментарі Світлих Голосів перестерігають його, що "Тільки прегорді кують із страстей / свою діядему". І тоді ніч оповиває тло, і знову є опис упадку людини через самолюбство. У протиставленні до поведінки людини показано відчуття і співчуття, що виявляє природа: "старі верби поприклякали / біля плащаниці ставу".

З одного боку показано не одну людину що "ховається / перед своїм сумлінням / і втікає від себе", — а з другого таких, що відважно відбувають покарання за вищі принципи, та змагають до того, щоб світ хоч знав правду про наше сторіччя. І тоді Поет свідомо бере на себе хрест любови й обов'язку, та покидає рідню. Так зробила і засланка Надія, що самітньо мусіла шити рукавиці на морозі; її відвідувала тільки Вероніка, у снах.

Коли є стадія відкуплення, то ж мусить бути і стадія справедливості. І третя частина — це *Страшний Суд*. Приходять великодушні та всепрощаючі, ті, що втікали від скверности первородного самолюбства, а темні душі бояться навіть пригадки свого упадку. Немов Дантовою дорогою проходить Поет, що йде за Предвічним Духом, і якому обірано шлях. У дальшій мандрівці він зустрічає Аллу в червоному одягу, Аллу "вістунку світанку", яка потішає всі душі, що бачили "кості без гробу... церкву безоку... скошену пісню". Аллу, що обіцяє любов цілющу всім невинним і сиротам, і тим, що страждали. Бо на тій зупинці вже "... давно пораховано макове зерно / і Творець поіменно кличе кожну піщину" (стор. 71). Для всіх покривджених буде там справедливість. Там, де Кінець і Початок. Там, де відживає навіть давніше обірана пісня Поета.

У *Триптиху* Віри Вовк і форма й тропи є оригінальні й дуже ефективні. Такі ж і дієві особи. Цікаво створено ролю Сміхуна, що в перших частинах виглядає як не дуже то відважний спостерігач дійсності, у третій — він набирає характеру. Він не приймає запрошень Поетичної Маски й Страхопуда, та їхніх символічних підкуплень кав'яром та перцівкою. Він навіть поволі перебирає ролю Поета; як Калинцевий поет "пішки на Парнас перся", так і Сміхун "чвалає на слові верхи", відмовляючися "лоскотати камінь", себто бездушних. Дуже успішно авторка вживає Вітер, дає йому уособлення та функцію судді і грецького хору — коментатора. Глибокі народні вислови й образи, в поєднанні з християнськими, підсилюють межову ситуацію. Вони передають болючі картини епічного масштабу.

Триптих Віри Вовк дає відбитку сучасної епохи, сучасної проблематики в Україні. З одного боку — це сьогодні специфічно українська справа, а з другого, це універсальна й вічна проблема принципів і хребта. Таким чином *Триптих* виходить уже поза рамки коментаря, чи сучасної "заангажованої" лірики. Він більший від цього.

Лариса М. Л. Онишкewич

Auel, Jean M. THE CLAN OF THE CAVE BEAR. Toronto—New York—London—Sydney: Bantam Books, 1983, 495 pp.

Ауел, Джін М. РІД ПЕЧЕРНОГО ВЕДМЕДЯ. Торонто—Нью-Йорк—Лондон—Сідней, 1983, 495 стор.

Auel, Jean M. THE VALLEY OF THE HORSES. New York: Crown Publishers, 1982, 502 pp.

Ауел, Джін М. ДОЛИНА КОНЕЙ. Нью-Йорк, 1983, 502 стор.

Llywelyn, Morgan. THE HORSE GODDESS. New York: Pocket Books, 1982, 439 pp.

Ллевелін, Морган. БОГИНЯ КОНЕЙ. Нью-Йорк, 1982, 439 стор.

Оці три популярні сучасні американські романи описують життя в передісторичних часах на території України. В українській популярній літературі ця доба майже зовсім неторкана. А шкода, бо археологія України незвичайно багата й різноманітна; це прекрасне тло для історичних, чи фантастично-пригодницьких повістей й оповідань як для молоді, так і для дорослого читача. На жаль, хоч в нас безліч літературних творів про княжу, козацьку чи нову добу нашої історії, наші письменники — за винятком кількох одиниць, — передісторичний період зовсім ігнорують.

Можливо, що причиною цього явища є факт, що в наших школах до недавнього часу української археології зовсім не торкали. Цілі покоління виходили з українських гімназій в Європі думаючи, що українська історія починається від Аскольда й Дира, а раніше — в уяві тих учнів — на наших землях взагалі нікого не було. Про передісторію України доводилось довідуватись з таких творів, як наприклад, *Нащадки Скіфів* Володимира Владка (Київ, 1939) чи, пізніше, з *Великого Цабе* Докії Гуменної (Нью-Йорк, 1952). Ця книжка Гуменної, а також інші її оповідання, повісті та спопуляризована археологія цієї ж авторки (наприклад: *Минуле пливе в прийдешнє*. Нью-Йорк: УВАН, 1978; *Родинний альбом*, Нью-Йорк: "Слово", 1971; *Золотий плуг*, Нью-Йорк: "Слово", 1968; *Благослови, мати!* Нью-Йорк: "Слово", 1966, чи інші) поширила зацікавлення в Трипільській культурі серед української читацької публіки. Скільки молодих людей зацікавилось цією ділянкою на решту свого життя? І це — через популярну літературу, а не через формальну науку в школі. Адже Трипільська культура, хоч і яка вона важлива, все ж такі представляє лиш один короткий епізод в житті наших предків.

Крім вищенаведеної повісти В. Владка про скитів і серії Д. Гуменної з часів неоліту-енеоліту, в українській літературі чи белетристиці появилось дуже мало творів про часи до появи

ранніх слов'ян на наших землях. Та про ранньослов'янську добу, часи Великої мандрівки народів, написано вже декілька творів, напр. *Меч Арєя* І. Білика (Київ: "Радянський Письменник", 1972). Багато більше видано творів про часи ранньої Русі, наприклад, захоплива повість О. Бердника *Сини Світовіда*. (Київ: "Радянський Письменник", 1963). Зокрема за останні роки, коли розпочато святкування т. зв. 1500-ліття Києва, появилось у видавництвах України багато творів про початки Русі.

Відомості про археологію України з фахових археологічних праць чи ір сполуляризованих археологічних підручників — сьогодні широко доступні для українського читача чи то в Україні, чи в діяспорі. В УРСР вийшли дослівно сотні фахових книг у ціи ділянці, переважно російською мовою, але багато теж і українською. Для нефахового читача є доступно написана тритомова *Археологія Української РСР* (Київ: "Наукова Думка", 1961), чи дуже цікаво написаний шкільний підручник І. Шовкопляса *Основи Археології*, (2-е видання, Київ, 1972), а також багато інших книг. В діяспорі є доступно знаменита праця Ярослава Пастернака *Археологія України* (Торонто: НТШ, 1961). Крім того археологія України обширно виложена в різних англомовних наукових джерелах (наприклад: R. H. Klein, *Ice-Age Hunters of the Ukraine*. Chicago—London: University of Chicago Press, 1973; або — M. Gimbutas, *The Prehistory of Eastern Europe, Part I*. Cambridge, MA: Peabody Museum, 1956), чи в популярно-наукових книгах (наприклад: J. Jelinek, *The Pictorial Encyclopedia of the Evolution of Man*. London: Hamlin Press, 1975). Якщо читати праці з археології, то можна натрапити часто на згадку про українську територію навіть в дуже несподіваних джерелах (наприклад: L. E. Stover & B. Kraig, *Stonehenge — the Indoeuropean Heritage*. Chicago: Nelson-Hall, 1979). Таких прикладів можна б навести багато.

Отже, матеріялів про передісторію України є багато, чи то в судо наукових, чи в популярно написаних книжках. Є також потреба літературних чи белетристичних творів про ті часи, щоб ознайомити пересічного українського читача (головно молоду людину) з цією ділянкою українознавства та зацікавити його нею. Чому ж тоді така посуха на такі книги? Української культури не можна зрозуміти вповні без відчуття нашої передісторії, яка залишила по собі такі різкі сліди на українському фольклорі, народному мистецтві, звичаях, побуті тощо. Не багато народів світу має таку різноманітню та багату передісторію. Теми цікаві, екзотичні, повні кольориту, конфліктів, незвичайних подій — прекрасний матеріял на повісті, чи оповідання. Крім того в нашій передісторії є чимало такого, що принесло дуже багато для розвитку людства та людської культури взагалі. Чому аж з чужомовних книг і преси ми маємо довідуватись про перше при-

ручення коня (на українських землях, III тисячоліття до Христа, дивись, наприклад у: J. N. Leonard, *The First Farmers, series The Emergence of Man*. New York: Time-Life Books, 1973), чи то про те, що скити з України впровадили "звіринний стиль" в античне мистецтво (дивись, наприклад у: E. C. Bunker, C. B. Chatwin, A. R. Farkas, *Animal Style Art*. New York: The Asia Society, Inc., 1970), чи про календарі з кам'яної доби (знайдені вперше в Гінцях на Україні, див. у: Alexander Marshak, *The Roots of Civilization*. New York: McGraw-Hill, 1972), чи про найстарші музичні інструменти світу, знайдені в Мізинській стоянці (див., наприклад у: И. Г. Шовкопьяс, *Мезинская стоянка*. Київ: "Наукова думка", 1965).

Як цікаво може бути ця тематика для широкого читача, показує факт, що американські письменники часто звертаються до неї. Вона також використана у вищезгаданих трьох повістях. Дві з них, це два перші томи із серії *Діти землі*, письменниці Джін М. Ауел. Перша з них, повість *Рід печерного ведмеда*, має підзаголовок: *Сага про незвичайну жінку, яка розпочинає світанок людства*. Дія відбувається на землях України, на Криму й Північній Кубані, під час В'юрмської міжльодовикової епохи, тобто в часі десь від 35 тисяч до 25 тисяч років тому. (Щодо датування й назовництва ранніх епох археологи дещо різняться один від одного). За *Археологією Української РСР*, часи, які описує Дж. Ауел, це пізній палеоліт на Україні, точніше — це т. зв. Мадленська доба, коли на центральних землях України існували такі відносно високорозвинені культури, як Радомильська, Мізинська, Гінцівська. На Криму, де відбувається більшість дій цієї повісті, існувала в цей час Сюренська культура.

Всі ці культури продукували гарно прикрашені жіночі фігурки (різьблені з кісток мамута), своєрідні "календарі" (наприклад, широковідомий "Гінцівський календар" — див. у книзі О. Маршака), будували шатра-юрти, мали навіть музичні інструменти — "бубни" із мамутих кісток.

Повість *Рід печерного ведмеда* описує пригоди героїні Айли, яка через природне нещастя залишається одинока в чужій для себе околиці. Припадково натрапляє вона на плем'я Печерного ведмеда, яке приймає її в свою громаду. В особі Айли ми бачимо інтелектуальний ріст людства — не лиш на Криму, чи на землях України, але взагалі розвиток людства в світі. Авторка вміло драматизує ситуації, які ілюструють фази розвитку людини, які в дійсності напевно тривали довгі тисячі років. Ця конденсація процесу розвитку людства є справжньою темою книги Джін Ауел, а також її цілої серії *Діти землі*, що запланована на багато томів.

У другому томі серії із заголовком *Долина коней*, Джін Ауел продовжує пригоди Айли. У своїх мандрівках Айла заходить на центральні землі України, мандрує з-над Чорного моря вгору ріки

Ингул, на долину ріки Росі чи може Синюхи. Там, керуючись своєю небуденною інтелігенцією, Айла живе сама серед диких коней, сумуючи за людським товариством. Вкінці зазнає вона з "Іншими", приходцями із-над Дунаю. Залюблюється в Джандарі, провіднику тих "Інших". В книзі авторка далі досліджує розвиток людської культури, знову конденсуючи тисячі років в одне життя.

Можна запитатись, наскільки вірогідні є події, описані в повістях Джін Ауел? Очевидно, ми цього точно не знаємо, ані знати не можемо. Можна тільки перевірити наскільки її описи згодні з загальноприйнятими археологічними фактами.

Джін Ауел має широке знання й розуміння матеріальної та духової культури пізнього палеоліту. Вона начитана в археологічній літературі, має фаховий досвід. У розшуках фактів для своїх книжок вона навчилася навіть сама виробляти кам'яні сокири, а також жити в таких умовах, в яких жили наші предки того часу. Її книжки повні прецікавих деталей. Зате її знання специфічних обставин на українських землях в часи Мізинської, Сюренської, чи Гінцівської культури залишають дещо до побажання. Про специфічні розкопки на українських землях вона, виглядає, багато не прочитала — адже ж більшість цього матеріалу покищо не доступна в англійській мові. Та треба пам'ятати, що авторка не старається бути хронікарем дійсних подій в точно означеному місці, в точно означений час. Вона, радше вибрала Україну, як сцену, на якій розігралася велика драма: пробудження людської культури. В такій перспективі повісті Джін Ауел є дуже успішні та гідні рекомендації українському читачеві.

Інший твір, в якому акція відбувається на Україні в передісторичних часах, на жаль не є такої високої класи, як повісті Ауел. Це книжка *Богиня коней* американської письменниці Морган Ллевелін. Акція її твору відбувається набагато пізніше: — у скитських часах, приблизно в V столітті перед Христом. Про скитів і скитські часи існує в Америці досить багато наукових праць і популярних книжок, наприклад: Georges Charriere, *Scythian Art*. (New York: Alpine Fine Arts Collection, Ltd., 1979); K. Jettmar, *Art of the Steppes*. (New York: Greystone Press, 1967); M. I. Artamonov, *The Splendor of Scythian Art*. (New York—Washington: F. A. Prager Publ., 1969); чи E. D. Phillips, *The Royal Hordes: Nomad Peoples of the Steppes*. (New York: McGraw-Hill, 1965). Зацікавлення скитами в США почалось в 1975 році, коли туди приїхала із СРСР знаменита виставка "З країни скитів" (дивись у каталозі виставки: *From the Lands of the Scythians*, Metropolitan Museum of Art & Los Angeles Museum of Art). В час виставки в американській пресі появилось безліч статей про скитів і про їхнє мистецтво. Прегарні статті на цю тему були поміщені в таких різномірних журналах, як:

Smithsonian, Reader's Digest, Newsweek і *New York Times*, як теж в багатьох інших періодичних виданнях. Вийшли друком теж численні книжки та деякі розкішно ілюстровані альбоми. В більшості цих публікації частину земель, де жили скити називано "Україна". Однак були й такі автори, як наприклад Тамара Тальбот Райс, для яких ця частина Європи це була "Південна Росія" (див. наприклад у: Т. Т. Rice. *The Scythians*. London: F. A. Prager. 1957).

Що б то не було, М. Ллевелін мала багато доступних джерел про скитів у популярно-наукових американських книжках. Не виглядає, однак, що вона багато з них прочитала. Це, можливо, тому, що її улюблена тема — це кельти (найбільш відома повість Ллевелін, це *Лев Ірландії*). У повісті *Богиня коней* йдеться теж головню про кельтів. В ній Ллевелін описує пригоди молодої кельтської шаманки-чарівниці Епони, яку схоплюють скити та беруть у свої степи, де вона стає жінкою-невільницею скитського полководця Кажака (навіть скитські імена вживані в повісті звучать дуже неавтентично). В Скитії Епона пристосовує свої магічні сили до потреб племені, переходить різні небезпеки, а вкінці повертається до своїх кельтів.

Самих скитів авторка представляє як диких варварів (якими вони дійсно були), у протизвагу до кельтів, які в книжці представлені як розумні, інтелегентні та цивілізовані. Насправді як кельти, так і скити V століття до Хр. були, правдоподібно, на однаковому рівні культурного розвитку. Кельти навіть запозичили від скитів славний "звіринний" мистецький стиль (дивись у згаданій книжці Бункера і т. п.). В описах Геродота скити виглядають зовсім не так, як вони зображені в повісті М. Ллевелін. Там безліч ще й інших історичних неправдоподібностей. Тому цю книжку не можемо читачеві рекомендувати в цій мірі, що повісті Аеул.

Наявна, однак, певна подібність між цими трьома книжками: всі вони написані авторами-жінками, і тому, мабуть, підхід в них досить мілітантно-феміністичний. Героїні обох письменниць — це непересічні, високообдаровані жінки, які емоційно, культурно й інтелектуально перевищують майже ціле своє оточення. Є й інша подібність: всі три книжки мають деякі інтенсивно еротичні сцени.

Цікаво теж, що як у творах Аеул, так і в повісті Ллевелін, Україна — це країна коней. Можна здогадуватися, що поширені свого часу в пресі інформації про Україну, як територію, де вперше освоєно коней, залишили слід в пам'яті обох авторок.

Любомир С. Онішкевич

ХРОНІКА УКРАЇНСЬКОГО ТОРОНТО

Оксана Пісецька-Струк

Українське населення Торонто досить численне — приблизно від 65 до 85 тисяч. З того числа одна десята, мабуть, більш-менш виявляє себе в церковно-громадському та суспільно-культурному житті українського Торонто. Під час так зв. шкільного року в кожній парафії, організації, галерії чи в іншій інституції тижнево відбувається якийсь концерт, доповідь, лекція, вистава, святкування тощо. Беручи під увагу межі людських можливостей, доводиться вибирати, на що слід чи хочеться піти, і цим можна пояснити мій селективний підхід до того, що саме я відвідала за перший квартал 1984 року.

У цей час проходило кілька мистецьких виставок по галеріях, відбувалися численні відзначення історичних подій громадськими організаціями, і різні інституції організували кілька доповідей на різні теми. Найпомітнішими доповідями (може тому, що всі доповідачі поприїжджали з інших міст, на мою думку, були: доповідь, організована торонтським "Словом", і дві — Канадським інститутом українських студій (КІУС).

8 березня 1984 року Ярослав Рудницький з Вінніпеґу виголосив доповідь у приміщенні Канадської української мистецької фундації (КУМФ), що на вулиці Блур. Доповідь, зорганізована торонтськими членами "Слова" на тему "Шевченкова «Катерина» у творах шістдесятників: Вінграновського, Драча, Голобородька і Кисельова", була дуже своєчасною, бо якраз підходили шевченківські дати.

Наступного таки дня, тобто 9 березня, в Інституті Св. Володимира на вулиці Спадайна за співучастю Студентського клубу Торонтського університету і КІУСу Тарас Гунчак з Нью-Джерзі говорив на тему "Українська думка двадцятих років: націоналізм (Донцов), монархізм (Липинський) і комунізм (Хвильовий)". Зацікавлення слухачів цією темою було велике і розмови та дискусія продовжувалися ще за кавою, як це вже ввійшло в традицію під час таких зустрічей.

19 березня, знову ж таки в Інституті Св. Володимира, в рамках серії семінарів, організованих КІУСом, Степан Козак виголосив

доповідь про "Злам романтизму в українській літературі на початку 19-ого століття". Козак очолює катедру української та російської філології при Варшавському університеті й цього року на запрошення КІУСу працює в Едмонтоні (Алберта) над підручником українського фолкльору. Мабуть тому, що доповідач приїхав з Польщі, зібралася таки велика кількість слухачів, але слід відмітити, що цю серію доповідей на теми з літератури, філософії, історії, соціології тощо КІУС провадить вже приблизно п'ять років.

Відбулося також кілька музичних концертів в Торонто. Згадати хоча б святкування 22 січня чи низку концертів колядок кількох наших хорів. Одначе хочеться відмітити два цілком інші концерти, які якраз своєю іншістю заслужили увагу слухача.

29 січня відбувся концерт хору Musicus Bortnianskii. Від самого заснування в черні 1981 року цієї музичної групи було наставлення пропагувати твори Дмитра Бортнянського зокрема та інший, досі мало або зовсім невідомий репертуар українських композиторів-класиків. Однією з причин було, мабуть, бажання знеутралізувати такі платівки, як *Russian Choral Music of the 18th Century — Berezovsky, Bortniansky, Vedel, USSR Russian Chorus, Alexander Yurlov, artistic director (Angel-USSR Melodia SR-40116)*. Не менш важливим завданням групи Music Bortnianskii було прагнення зацікавити більший загальний класичною музикою. Засновник і диригент хору Мирон Максимів має ступінь бакалавра з диригування від Торонтського університету і звання магістра з слов'янських мов і літератур від того ж таки університету. Група має також директорську раду кількісно в десять членів і, як і кожна інша культурна інституція, радо приймає дотації.

Концерт хору, як і раніше, відбувся в одній із торонтських церков. Програма була цікава, хоч може дещо задовга, та коли взяти під увагу, що не часто маємо нагоду почути такі твори, то це можна зрозуміти. Відразу ж звертаю увагу читача, що я не є ні музиколог, ні музичний критик, а просто фанатичний аматор музики, хору, а людського голосу зокрема. Двочастинна програма складалася з таких творів: 1) *Сліпий родився* — партесний концерт, написаний приблизно 1650 року, композитор невідомий; 2) *Херувимська* Миколи Дилецького, українського композитора й теоретика періоду приблизно 1630-1690 років; 3) *Unser Vater (Наш Отець)* Максима Березовського (1745-1777). Твір з'явився 1813 року в музично-видавничій фірмі Брайткопф і Гертель; 4) *Слава Вовишніх Богу* Артема Веделя (1767(?) - 1808); 5) *Слава Вовишніх Богу* Дмитра Бортнянського (1751-1825). Після перерви виконано два довші твори: 6) *In convertendo* Дмитра Бортнянського. Твір написаний 1777 року, під час побуту в Італії, для трьох солістів — сопрана, альта й басу та струнної оркестри. Того вечора від-

булася прем'єра цього твору; 7) *Dixit Dominus* Г. Ф. Генделя (1685-1759). Твір написаний для хору та п'яти голосів солістів — першого й другого сопранів, альту, тенору та баритону.

На концерті виступали солісти: Олена Генік-Березовська та Ліса Саліван — сопрана, Лідія Адамс — друге сопрано, Сюзан Купер — альт, Едвард Вієно — тенор і Патрік Тімні — баритон. Всі вони виявилися добрими виконавцями, але, як усюди, завжди знаходиться хтось, що більше стає до вподоби, так сталося і на цей раз — найприємніше було слухати Купер і її оксамитно-м'який альт. Українці, а я до них належу, завжди кохалися в гарних низьких тонах своїх альтів, а басів, то вже й поготів. Якщо можна мені, скромному любителю, на щось звернути увагу в концерті, що варто було б виправити — це дикцію, дикцію й ще раз дикцію.

Дуже допоміжним для слухача було те, що кожен твір в програмці мав пояснення й текст, навіть, якщо не завжди повний. Програмки можна було мати або в українській, або в англійській мовах. Ще й в цьому видно, як серйозно Musicus Bortnianskii старається виконувати свої завдання.

Під кінець треба додати, що *Єрусалимську утрєню* Musicus Bortnianskii співав у церкві Святої Євхаристії 6 травня 1983 року. Канадська радіостанція СіБіСі передавала в програмі *Celebrations CBC-FM* цю утрєню в неділю 25 березня. Також через фінансову підтримку анонімного жертводавця і за дозволом СіБіСі група випустила цю утрєню як свою першу платівку *Jerusalem Matins* (MB001).

Третій із серії концертів "Зимова інтерлюдія" відбувся 18 березня в театрі Інституту Св. Володимира. В концерті виступали Роксоляна Росляк — сопрано та Гілярмо Сільва-Мартін — тенор; партію фортепіано виконував Джеффри Гуард. Росляк і Сільва-Мартін розпочали концерт дуєтом "Libiamo" з опери *La Traviatta* Верді. І вже від першої точки публіка й співаки відчували, що перед ними один із важливіших вечорів. Окремо або дуєтом Росляк і Сільва-Мартін співали ще дві арії з *La Traviatta* "Пісню до місяця" з опери *Русалка* Дворжака, *Веселої вдови* Легара, *Die Fledermaus* Штрауса, *La Bohème* Пуччіні, *Così fan tutti* Моцарта і, під кінець, дуєт Андрія та Оксани з опери Гулака-Артемівського *Запорожець за Дунаєм*.

Театральна зала Інституту Св. Володимира порівняно мала, але це сприяло інтимності та безпосередності, яку відчували й виконавці, і слухачі. Програма була так дбайливо підібрана, що кращої любителям співу годі бажати. З виконаних творів на концерті *Пісня до місяця* Дворжака найбільше припала мені до смаку й мені особисто найліпше сподобалася тому, що її не аж так часто можна почути, а що найголовніше, Росляк виконала її так легко й невимушено, подавши таку інтерпретацію, що більше,

мабуть, не можна було й вимагати. Після концерту можна було за кавою чи чаркою вина зустріти виконавців і попросити автографа.

Користаюся цією нагодою, щоб висловити побажання, щоб товариство, що підготувало програму вечора, друкувало її двома мовами — українською та англійською, як це робить Musicus Bortnianskii.

На цьому кінчається мій огляд культурного життя в українському Торонто за перших три місяці 1984 року. Цього року Торонто святкує своє стоп'ятдесятиліття, отже й українці відмітять цю дату за власними традиціями. А це, сподіваюся, також дасть нагоду побачити багато цікавого, про що я неодмінно постараюся повідомити читачів *Сучасности*.

МІЖНАРОДНА ХРОНІКА

Французький журнал *L'alternative* у випуску ч. 27-28, 1984 р., надрукував під рубрикою "Досьє Україна" збірку статей до становища в Україні, укладену українськими науковцями. До "Досьє" ввійшли статті: Франка Сисина — про те, як французи розуміють українське питання; Богдана Кравченка — національність і соціальні класи в Радянській Україні; Івана Мигула — про національне відродження і історіографію та національна політика Брежнєва і Черненка — того ж автора; уривки з декрета від червня 1983 року про поширення навчання російської мови в школах УРСР; Мирослава Шкандрія — про культурні процеси в Україні; Віктора Гейнса — про Українську гельсінкську групу; уривки з тюремних записок Василя Стуса про "Солідарність" у Польщі.

Японський журнал "Саміздат — внутрішня інформація з СРСР" (Токіо) в третьому числі за 1984 р. надрукував довшу статтю про голод 1932-33 рр. в Україні під заголовком "Український голокост забутий 50 років". Стаття ілюстрована фотографіями з тих часів і з'ясовує основні причини штучного голоду. Статтю написала Міко Катаока, одна з редакторів журналу. Раніше, в другому випуску журналу, був вміщений список політичних в'язнів, між ними більшість українців, з адресами їх родин і закликом до японців висилати їм листи і побажання. Цей список передрукувала одна з головних японських профспілок і розповсюдила його серед своїх членів.

ПОВІДОМЛЕННЯ

НАГОРОДИ АНТОНОВИЧІВ 1984 РОКУ

Фундація Омеляна та Тетяни Антоновичів проголошує, що 1984 року вона надасть свою четверту літературну нагороду та свою третю нагороду за наукову працю з українознавства.

Літературна нагорода буде видана на відзначення видатного літературного твору, написаного українською мовою, незалежно від місця проживання його автора та місця його праці. Критерієм для призначення нагороди є висока мистецька вартість твору в поєднанні з творчою своєрідністю його мистецької форми. Нагорода може бути надана романові, повісті, збірці оповідань, поемі або збірці поезій, надрукованих окремим виданням або в альманахах чи журналах.

Наукова нагорода буде надана видатній праці українською або чужою мовою з ділянки українознавства, а саме: історії, історії літератури, мовознавства, мистецтвознавства чи літературно-мистецької критики.

В обох випадках можуть розглядатися твори (праці), видані 1983 або 1984 року. Твори в рукописі не приймаються. Посмертно нагорода не призначається.

Кожна нагорода складатиметься з почесної грамоти-відзначення та грошової суми в 5.000 американських доларів.

Щоб бути розглянутими, твори (праці) мусять надійти до Жюрі не пізніше 15 жовтня 1984 року. Вручення нагород відбудеться на початку 1985 року.

Жюрі скликання 1984 року складається з таких осіб: Ярослав Пеленський (Айовський університет), Богдан Рубчак (Іллінойський університет), Іван Фізер (Ратгерський університет), Юрій Шевельов (Колумбійський університет) і Роман Шпорлюк (Мічиганський університет).

Листування до Жюрі слід надсилати на адресу:

The Antonovych Foundation
P. O. Box 40818
Washington, D. C. 20016
USA

ЗВЕРНЕННЯ З ПРИВОДУ 50-ЛІТТЯ СМЕРТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У 1984 році відзначаємо 50-ліття смерти Михайла Грушевського (1866-1934), найвидатнішого українського історика й одного з найбільших діячів українського національного відродження 20 ст.

Як автор монументальної *Історії України-Руси*, Грушевський поклав міцні підвалини для національно-державного відродження України, відкриваючи правдивий образ історичного розвитку українського народу. Історична схема Грушевського встановила й обґрунтувала самостійність українського історичного процесу. Як найвидатніший організатор українського наукового життя, Грушевський спричинився до великого піднесення української історичної науки. Як громадсько-політичний діяч, Грушевський очолив українську національну революцію 20 століття і став головою Української Центральної Ради і першим президентом Української Народної Республіки.

Михайло Грушевський був символом всеукраїнського національного єднання, яке він розумів, як з'єднання всіх частин української землі й української нації в єдиному державно-національному та культурно-національному організмі.

Радянська влада вважає Грушевського за найбільшого ворога московсько-комуністичного режиму на Україні. Його твори фактично заборонені, його ім'я стало символом т. зв. "буржуазного націоналізму". Боротьба проти історичної схеми Грушевського, проти його творчості в поневоленій Україні посилюється й набуває ще більшої гостроти.

Українське історичне товариство (УІТ) проголошує 1984 рік — Роком Михайла Грушевського. У зв'язку з цим УІТ плянує видання окремих збірників і загальної бібліографії творчості Грушевського, присвячених його життю і творчості, в українській і англійській мовах. Також заплановано видати одностомник вибраних праць Грушевського і відбути, у співпраці з іншими установами, цілу серію конференцій в США та Канаді для відзначення його діяльності. Для реалізації видань, присвячених діяльності Грушевського, а також його вибраних творів, УІТ створило "Видавничий фонд М. Грушевського".

Закликаємо українську громаду у вільному світі гідно відзначити 50-ліття смерти великого сина українського народу, який все своє життя присвятив праці та боротьбі за краще майбутнє України.

Січень 1984

Президія Українського історичного товариства

Зміст

- 4 *Борис Антоненко-Давидович* (5. VIII. 1899, Ромни — 8. V. 1984, Київ): Спогад про прийом Сталіном української делегації 1929 р.
13 Похорон Бориса Антоненка-Давидовича.

ЛІТЕРАТУРА

- 14 *Олег Зусьський*: Кассіопея (V).
18 *Емма Андіївська*: Казка про бика і метелика.
23 *Юрій Шевельов*: Слово про лавреатів 1983 року.
32 *Іван Фізер*: Нагорода ФОТА Еммі Андіївській.
37 *Ярослав Розумний*: Леонід Кисельов — феномен поетичний чи психологічний?
55 *Леонід Кисельов*: Царі й люди.
59 *Ліда Палій*: Моя подорож в історію Персії (II).
67 *Валеріян Ревуцький*: "Маклені Грасі" — 50 років.

АРХІТЕКТУРА

- 73 *Тит Геврик*: Проектування і реконструкція Києва в 1930-их роках та їхні наслідки.

МУЗИКА

- 90 *Василь Витвицький*: Про події голосні і — тихі.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

- 94 *Володимир Попович*: Михайло Нечитайло-Андрієнко (Спогад).
112 *Богдан Певний*: Селективним оком (II).

ТЕАТР

- 124 *Богдан Бойчук*: "Живий театр" — далекі і близькі рефлексії.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 130 *Мирослав Прокоп*: УГВР з перспективи сорокліття (Думки про минуле, сучасне і майбутнє).
146 *Марта Богачевська*: Українська жінка та міжнародний фемінізм.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 174 *Вадим Бслоцєрковський*: "Російська та військова партії". Фрагменти дослідження нових мітів, які поширюються та яких поширюють серед радянської інтелігенції.
183 *Роман Сольчаник*: Ідеологічні проблеми в УРСР.
187 Боротьба за Україну.

СПОГАДИ

- 190 *о. Іван Гриньох*: Слово з нагоди 40-річчя УГВР.
197 *Роман Галібей*: На лісничівці в сорок четвертому.

ФІЛОСОФІЯ

- 202 *Богдан Витвицький*: Філософія, політика та політика у філософії (Огляд Філософської думки за 1970-1979 роки).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 216 *Роман Сербин*: Українсько-єврейський діалог без "табу".

ПОСМІШКА

- 222 *Д. Баюрський*: Плян перенесення України між Одрою і Райном.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 223 Платформа Української Головної Визвольної Ради.
226 Універсал Української Головної Визвольної Ради.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 230 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: в трьох томах. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. (*Олег Федишин*)
232 *Adam B. Ulam*: Dangerous Relations. The Soviet Union in World Politics. 1970-1982. (*Тарас Кузьо*)
237 *Luigi Forni*: The Dove and the Bear;
Paul Henze: The Plot to Kill the Pope;
Clair Sterling: The Time of the Assassins. (*Віра Качмарська*)
241 *Wira Wowk*: Tróptico. As telas cilíndricas de Jurij Solovij, (*Лариса М. Л. Онишкевич*)
244 *Jean M. Auel*: The Clan of the Cave Bear;
The Valley of the Horses;
Morgan Llewelyn: The Horse Goddess. (*Любомир Онишкевич*)

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 249 *Оксана Пісецька-Струк*: Хроніка українського Торонто.

ПОВІДОМЛЕННЯ

- 253 Нагороди Антоновичів 1984 року.
253 Звернення з приводу 50-ліття смерти Михайла Грушевського.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Muristraße 82
3006 Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»
на 1984 рік

	одно число:	річно:
Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхемі і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

ЧИТАЙТЕ Й ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

«ФОРУМ»

Суспільно-політичний журнал

Квартальник

240 стор.

Рік видання третій

Річна передплата 25 ам. дол.

Редактор: Володимир Малінкович

Видає: «Сучасність»

Друкується російською мовою

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Михаил Хейфец

УКРАИНСКИЕ СИЛУЭТЫ

"Сучасність", 1983, 288 стор. Обкладинка Ірини Івахів.

М. Хейфец — колишній в'язень Мордовських таборів. Там у 1974-1978 роках він зустрівся і заприятелював з українськими політв'язнями: Василем Стусом, В'ячеславом Чорноволом, Миколою Руденком, Зоряном Попадюком, Василем Овсієнком та багатьома іншими. Про них щиро й сердешно розповідає автор в *Українських силюетах*.

Ціна 12.95 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

**Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany**

У США і Канаді:

**Nina Inytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA**